

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

BÉL MÁTYÁS

CSONGRÁD ÉS CSANÁD
MEGYE LEÍRÁSA

1980\81-2

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1980-81

2

SZEGED, 1984

JAHRBUCH DES MÓRA-FERENC MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (БЕНГРИЯ)

Barna László, Dömötör János Gallé László
Juhász Antal, Szelesi Zoltán és Zombori István
közreműködésével

szerkeszti
TROGMAYER OTTÓ

technikai szerkesztő:
VARGA JÓZSEF

2008

MÚZEUM

A borítólapon Mayer Gyula terve alapján készült

A reprodukciókat készítette:

Dömötör Mihály 1, 7—13
Zombori István 2—3, 5—6
MTA Könyvtár Fotólabor 14—31
OSZK Fotólabor 4

BÉL MÁTYÁS

Csongrád és Csanád megye leírása

A kötetet sajtó alá rendezte, a kíséző tanulmányt
és a jegyzeteket írta, a képanyagot válogatta:

Zombori István

Megjelent a szerző születésének 300. évfordulójára

Fordította:
Lakatos Pál és Téglássy Imre
— Csanád megye
— Csongrád megye

A fordítást az eredetivel egybevetette:
Szádeczky—Kardoss Samu és Lakatos Pál
— Csanád megye
— Csongrád megye

Lektorálta:
R. Várkonyi Ágnes és Oltvai Ferenc

Az indexet összeállította:
ifj. Lele József

Veritate duce, comite labore

Az igazság vezérletével, a munka kíséretében

1. Bél arcképe a Notitia II. kötetéből. Schmutzer András és József metszete.

ELŐSZÓ

Közel 250 évvel ezelőtt készült kézirat kerül most először nyomtatásban az olvasó kezei közé. A hosszú késedelem nehezen magyarázható egyetlen okkal; a 18—19. századi társadalmi-politikai viszonyok éppúgy említhetők, mint a hozzáértő személy és a kiadáshoz szükséges mecénás hiánya. A jelen kötet egy 1976-ban elkezdődött munka eredménye, amely során könyvtárosok, levéltárosok, kutatók, fordítók és lektorok működtek együtt a mű elkészítésében.

A megvalósítás elképzelhetetlen lett volna a közelmúltban elhunyt dr. Kovách Zoltán kanonok őszinte szívessége, illetve az általa vezetett esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár szellemi támogatása nélkül. Számos tanácsot és útmutatást nyújtott a kiadáshoz R. Várkonyi Ágnes, a kéziratok keletkezéséről és készségeiről segített Barta László, a szentesi levéltár igazgatója. Munkánk során mindvégig nélkülözhetetlen volt Lakatos Pál fordítói feladatát messze túllépő, önzetlen, baráti-szakmai segítsége. Valamennyiüknek e helyen fejezzük ki őszinte köszönetünket.

Z. I.

CSONGRÁD MEGYE TÖRTÉNETE

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Természetrajzi, szakasz

Csongrád megye fekvése és természeti adottságai

I. §

Csongrád megye azonos nevű helytől, egy régi vártól kapta nevét, ahol ma már csak a Károlyi grófok kis faluja áll. A magyarok *Csongrád vármegyének*, a németek *Tschongrader Komitatnak*, a szlávok *Csongradska stolícének* mondják. Keletről Békés megye és a Nagykunság, nyugatról a Kis-kunság, északról azután Pest és Szolnok, délről Csanád, Temes, Bodrog, valamint Bács megyék között fekszik. Nehéz kikutatni, hogy valaha milyen nagy volt, mekkora vidéket ölelt fel, mivel más megyék, elsősorban Temes és Bács, sokat elvettek belőle. *Szeged* város jegyzőkönyveiből szereztünk tudomást arról, hogy *Zenta* kétséget kizáróan ide tartozott. Ettől északra fordulva 11 magyar mérföldet¹ kell megtenni, hogy Csongrádra érjen az ember. Kelettől nyugatig, *Békés megye* és a *Kiskunság* között négy, legfeljebb szűken öt magyar mérföld széles.

A régi Csongrád várról kapta nevét a megye

Fekvése és terjedelme

II. §

Hegyei egyáltalán nincsenek, és ha eltekintünk attól, hogy a Tisza mindkét partján igen keskeny sávban csekély erdővel rendelkezik, egyébként a fennmaradó rész tágas, sík és lapos, a kézzel összehordott halmokon² kívül semmi sem teszi változatossá, ezért egy valamirevaló magasabb toronyból csaknem az egészet látni lehet.

Hegyek híján puszta síkságból áll

III. §

1. Az egészet északról délre egész hosszában a *Tisza* szeli át, fönt a *Köröstől*, alul a *Maros* folyótól táplálva nagy víztömeget szállít e tájra, de ebből következik, hogy a legsúlyosabb árokat is ez okozza. Olykor a fél, olykor az egész megyét is elönti, amikor mindenfelé folyóágakkal szövi át, melyek csak kevés földet hagynak szárazon. E folyó ugyanis *Pest* és *Szolnok* megyék határából jön, a mi tájunkra fél mérfölddel *Csongrád* fölött lép be, amikor eléri, egyesül a *Körössel*, és a várost annyira elzárja egy csaknem kerek kanyarral, hogy csekély munkával

*Fő folyói
A Tisza*

A folyó eredete és járása

teljesen körbe lehet venni vízzel egy túloldalon vezetett árok segítségével, és egy igen erős vár számára alkalmas helyvé tehető. Ugyanolyan folyással *Szentes* felé kanyarodik vissza innét, ott a harmincadvám házánál rendkívül népes átkelőhelye miatt híres, majd medrét az egykor *Szántónak*³ nevezett birtokra hajlítja vissza. Innét vízének hasonló kanyargásával hol ide, hol oda tér ki, első kanyarával *Felgyő*, a másodikkal *Csany*, a harmadikkal *Tömörkény* birtokokat járja körül. Később aztán bal felől a *Kurca* növeli, majd ugyanerre az oldalra korlátozza *Mindszent* falut, jobbról pedig kiönt, sőt jókora víztömeggel még tavat is alkot, melyet *Kis-Tizának* neveznek, és mivel egészen *Pusztaszer* templomának⁴ romjaiig kiterjeszti ezt a mocsarat, és újra visszafolyik, ezzel a körfolyással *Anyás* pusztát zárja el. Valamivel lejjebb, ahol *Dóc* majorságot egy kis darabon szabadon hagyja, ismét e helység határában egy második tóként a *Dóci-tavat* alkotja. Innét bal felől lejjebb ereszkedve talál magának teret, a túloldalon azonban a síkság felé szorulva egy mérföld szélesen kiáradva különböző mocsarakat képez. Később a tőle jobbra eső *Algyő* és *Fark* földjének vidékéről ismét önmagához térve vissza, *Tápé* falut — csak egyetlen mederrel folyva — a jobb partjával érinti, a bal part felől pedig a Marost fogadja magába és *Szeged* felé hőmpölyög. Ott átkelőhely szakítja meg folyását, melyen a *temesi*⁵ tájra lehet jutni. *Szeged* alatt később a folyó jobb fele *Csongrád* megyéhez, bal fele pedig *Temes*hez tartozik. Jobbról tehát a városhoz közel van a *Balogh*-birtok,⁶ továbbá a hatalmas *Matty-tó*, mely a Tiszából *Dorozsma* felé folyik vissza, ez alatt egy másik, kisebb, de hosszú mocsár van, ahol a *Röske* nevű majorság terül el. Ezután ugyanazon oldalon *Szentpéter*⁷ major jön, hozzá tartozik egy ugyanezen folyóból hosszan és szélesen kiáradó tó, a *Láda-tó*. Ezen a parton van a távolabbi Martonos falu, ennek közvetlen közelében van a *Körös-tó*, továbbá *Kiskanizsa* falva, majd alatta ismét két másik nagy tó van, az egyik a *Gyékényes-tó*, a másik a *Csesz-tó*, végül pedig ezeken túl található *Zenta*, a megye régi határhelye. A *Tisza* ezután kezdi elválasztani a *Bodrogot* *Temes* megyétől. Ahol azonban a mi *Csongrád* megyénken át folyik, ott nagyon sok halászhegyel van megrakva. Ezekről később beszélünk.

2. A *Maros* *Temes* és *Csanád* megyék határából érkezik. *Csanád* alatt a mi oldalunkon *Tömpös* és *Lele* pusztákon kívül semmit sem érint és tüstént *Szeged* városa felé fordul, afelé vezet medrét, mintha a várossal szemközt nyomban a Tiszába akarna ömleni, de másként van. Mihelyt ugyanis egyenes irányt vett, a város előtt nem messze megtörik, kanyarulatát, melyet a szemközti szegedi vár irányába vitt volna — ott félbehagyja és kevéssel följebb, *Tápéval* szemben egyesül a Tiszával. Éppolyan bőven hoz halat, de jobb ízűt és sokkal tisztább vizet, mint a Tisza. Ehhez közeledve és habjaival egyesülve átveszi halainak természetét és vízének jellegét (a).

(a) vö. Istvánffy: V. könyv f.m. 43, máshol 68., 1.3^o

Dóci-tó

Matty-tó

A Maros

3. A *Körös* éppen így megváltoztatja halát és vizét torkolatánál, egyébként mindkét dolog tekintetében jóval fölülmúlja a *Tiszát*, amíg meg nem változik. Előzőleg szinte két részre szakadva *Csongráddal* szemben ömlik a folyóba, balról egy *Kurca* nevű ágat küld *Szentes* felé, miközben a *Tisza* felé szigetet képez. *Szolnok* és *Békés* megyék határából érkeznek. Ahogy azonban egyre közeledik, vagy a talaj mély fekvése miatt, vagy mert a *Tisza* sodrása visszaszorítja, annál nagyobb mocsarat képez mindkét oldalon, de a rétekből még csak a legkisebb területet sem önti el és nem is okoz kárt. A növényzet, mely máshol zsenge fűként tenyészik, itt sűrű náddá nő.

A Körös

4. A *Kurca* rövid folyócska, mely a *Körös*ből, kevéssel annak torkolata előtt, balra fordulva ágazik ki, érinti a *Tisza* melletti *Tés* és *Hikár*^s pusztákat és *Szentes* városát elérve szakadatlan folyással *Szegvár* felé siet, mivel pedig ott lejtősebb területeken halad, sűrű mocsarakat képez, különösen akkor, amikor az áradó *Tisza* visszanyomja, *Szegvár* alatt egy mérfölddel ömlik ebbe. Egész medre alig terjed túl 3 mérföldnél, és ahogy a *Körös*ből alig egy dárdavetésnyire a *Tisza*-torkolat előtt kilép, úgy kis távolsággal ugyanazon folyó mellett folyik, és mivel később visszatér ugyanoda, ez az egész, *Kurca* által közbezárt terület úgy néz ki, mintha egy, csakis a *Tisza* által szabadon hagyott sziget lenne. Közepén működik a harmincadvám állomás, azon a részen, ahonnet *Szentes*ről *Csongrádra* vezet az út. Ott ugyanis mindkét folyót sűrűn látogatják az emberek a nyilvános kompátkelőhely miatt. A *Kurca* medre csak oly bővízű, amekkorát a *Körös* fele megtölthet. Éppoly bőven terem halat, mint az, ízét azonban ugyanúgy megtartja, ahogy a *Köröstől* kapta. Gabonamalmokat hajt, máskülönben azonban áradás idején nagy kárt okoz, ha megduzzad, főleg *Szentes* környékén.

A Kurca

IV. §

E folyókból, mint már mondtam, részint a mélyfekvésű területek, részint pedig a víztömegek bősége és mintegy súlya miatt kiömlő számos mocsár marad vissza. Mivel a vidék itt lapos és a folyók természete által megkövetelt időnél húzamosabban tartja vissza a vizek túlnyomó részének erejét a homorú katlanban, így aztán kiárad, mert nem fér a mederbe és arra özönlik, amerre utat talál, hol nagyobb, hol kisebb területen állapodik meg. Amikor aztán az esőzések következtében megduzzad, a meder sodra visszaverődik, mintegy enged a visszaszorított víztömegeknek, és ahogy szélteben hosszában visszafelé hömpölyög, szinte új folyóágak képét nyújtja. Ilyen mocsarak az alábbiak:

Mocsaras helyek

1. A *Kondora Szegvár* falu határán az alacsony fekvésű föld miatt a *Kurca* folyóból ered, elég bőven elterülve *Szentes* felé húzódik és ott tér a folyóba vissza. A halbőség miatt csaknem bűzlik és jóllehet madarak tízezreit táplálja, sosem fogy ki,

Kondora

sőt állandóan búzlik, kivéve, ha a hőségtől kiszárad, ez viszont csak ritkán fordul elő.

2. A *Kórugy* ugyancsak abból a folyóból, ugyanazon vidék lentebb lévő partján, hasonló mélységben, de vékonyabban ered. *Békés* megye határáig nyomul hátra, amikor megáradnak a folyók, máskülönben ez is visszatér, amikor a folyók medrükbe térnek, és nem is olyan nagy. Amikor megtelik, *Derékegyház*, *Donát*, *Vörösegyház* és *Királyság* pusztaságain keresztül folyik és ugyanitt kevéssel feljebb a *Körösbe* folyik vissza. Tele van hallal, de nem olyan nagyon, mint a *Kondora*.

Kórugy

3. A *Hód* egy *Vásárhelytől* nyugatra lévő, hatalmas tó, ezért is kapta ez utóbbi a *Hódmezővásárhely* nevet. Részint a város fölött, részint alatt ered a *Tiszából*, holdsarló szarvához hasonlóan körben árad ki, közepén sziget van, ezt ugyancsak a *Tisza* fogja körbe, ez a *vásárhelyieknek* kitűnő legelőket nyújt. Maga a tó, amíg az áradó *Tisza* növeli, még több-kevesebb mint két mérföldnyi területet önt el. Nekünk a *Tiszáról* érkezőknek két óránál tovább kellett hajóznunk *Vásárhelyig*. Bőven van benne ponty és csuka, másfajta halból is olyan nagy mennyiség van, hogy semmiféle vízimadársereg nem képes kienni. A *vásárhelyiek* számára tehát kitűnő lehetőséget nyújt halászatra és vízholdásra. Gyakran nagy szántóföldi területeket áraszt el.

Hód

4. *Andalics* a *Tisza* ágai között érintkezik az előbbivel, és jöllehet kicsi, ugyanakkor bizonytalan és csendes folyású. Látható ugyan, hogy honnét ered és hová tér, de folyása bizonytalan. Fönt mintegy a *Hód-tóból* lép ki, aztán a *Tisza* két ágát vagy alkotja, vagy beléjük folyik. Ezeknek egyikét *Kelemenfoknak* nevezik egy *Kelemen* nevű vitézről az odaválósiak. Azt tartják róla, hogy e folyó-öbölben avagy a szigeten ölték meg a törökök. Ma is vannak nyomai a szigeten a régi korokban épített és körülsáncolt várnak, ahová a tatárok és a törökök portyázása idején a környező vidék lakói szoktak menekülni. A folyó és a mocsarak ugyanis köröskörül mindezt annyira elárasztják, hogy a járást nem ismerők számára mindez örökre elzárt marad. A másik ágat pedig *Porgányfoknak* hívják, saját előbbi medréből ágazik ki, balról átvágja a vidék mocsaras részeit és csakúgy hemzseg benne a mérhetetlenül sok hal. A királyi kincstár tisztartója a halászat megtiltása céljából lezáratta és belegegyezése nélkül senki másnak nem is nyitják ki. Máskülönben *Tápé* alatt ömlik a *Tiszába*.

Andalics

5. A *Holt-Tisza* mintegy *elhalt Tisza*. Kétségkívül a *Tiszának* egy kiáradása, amely a *Porgányfoktól* a már *Tiszához* közeledő *Maros* közelében szinte mozdulatlan vizével véget ér. Ezek voltak a *Tisza* bal partján e megyében számontartott mocsarak. Következnek a jobb oldalt elöntők. Közéjük tartoznak:

Holt-Tisza

6. A *Vidratorok* mocsár a vidrákról kapta nevét. Szántó pusztánál, *Csongrád* alatt fél mérfölddel önt ki és a mezőkön, pusztaságokon át *Kecskemét* felé tart. Medre nem széles, de iszapos, sűrű nád takarja. A folyó áradásakor szinte járhatatlan, nyáron azonban, száraz időben át lehet rajta kelni. *Vidratorok*
7. A *Dongér* a *Vidratorok* alatt másfél mérföldre, *Mindszenttel* szemben lép ki. Azon a helyen keletkezik, ahol mint mondtuk, a *Tisza* kisebb ága ömlik. Ez nyugat felé folyik, vagy helyesebben kigyózik a hatalmas mezőkön, akadályozza is a közlekedést, de hasznos a csordák itatásánál. *Dongér*
8. A *Pusztaszeri-tó*,¹⁰ latinul palus Pusztaseriensis, nevét azért kapta, mert szélesen a pusztaszeri templom felé folyik. Nagy vízimadárseregek gyakran tanyáznak itt. *Pusztaszeri tó*
9. A *Dóci-tó* az előzőtől fél mérföldre terül el, a mellette levő, *Tisza* menti *Dóc* major miatt hívják így. Ez a szintén hatalmas tó vízzel és sással van tele, sok halat terem. *Dóci-tó*
10. A *Balag-tó*¹¹ a *szegedi* Alsóváros alatt van, nem nagy, de mély és tiszta vizű tó. *Balag-tó*
11. A *Matty-tó*¹² az előzőtől kissé lejjebb lévő, hosszú tó. Áradáskor a *Tiszától Dorozsmán* túlra is elnyúlik, *Dorozsma* a *Tiszától* nyugatra fél mérfölddel található. Halban és seregélyben bővelkedik. *Matty-tó*
12. A *Láda-tó Szentpéter* major és *Martonos* között terjedelmes, áthatolhatatlan mocsár a sűrű nád miatt. *Láda-tó*
13. A *Keres-tó*¹³ pataként folyik *Kiskanizsa* fölött, a *Tiszától* nyugatra. A *Tisza* áradásai egészen Szabadkaig terjesztik. *Kuntó*, *Pacsa* és *Ludas*. *Keres-tó*
14. A *Gyékény-tó* helyéről kapta nevét, mivel egy azonos nevű birtokon folyik körülbelül egy mérföld terjedelemben. *Gyékény-tó*
15. A *Csesz-tó* hasonlóképpen kapta nevét a *Cseszte* nevű majortól, mivel ennek földjét foglalja el. A törökverés idején híressé lett *Zenta* város fölött lép ki, és több mint egy mérföldes kanyarulatot tesz. *Csesz-tó*

V. §

Hosszadalmas lennék, ha a kisebb tavakat is jelezni akarnám. A *Tiszán* innen és túl minden közeli terület mocsárral borított, ezért hosszú szakaszokon járhatatlanná és művelhetetlenné válik a táj. Mindent erdőszerűen burjánzó nád és sás borít. A helybeliek ezeket tüzelőfa gyanánt használják és nemcsak tüzelésre, hanem házak építésére is szolgálnak. A nádasokon túl a nedvességbőség miatt termékennyé válik a szántóföld. A föld azonban jobb, mint az éghajlat és amilyen

termékeny, néhol éppoly egészségtelen. Búza és mindenfajta magvas növény megterem rajta, jóllehet egyszer szántják. Trágyázást nem igényel, sőt anélkül is gazdagon terem. Földjét kövér fekete földdel kevert termékeny fövény alkotja. Amint azonban arról korábban már szó volt, a föld csakis a folyóval szomszédos részen és a mocsarak szegélyén kiváló. Ami távolabb van, kevésbé terem, hacsak nem művelik meg háromszor,¹⁴ nem hajt hasznot. Máshol annyira használhatatlan vetés szempontjából, hogy még a barmoknak is alig használ. Máshol viszont, ahol vagy a telepesek lustasága vagy gyér száma miatt parlagon hever, ott még ennyire se jó. Ami ellenben a művelésből megterem, az az áradásoknak van kitéve, és csak ritkán tudja a telepes csűrjébe takarítani.

VI. §

A *Tiszán* túl gazdagabb a gabonatermés, s jóllehet mindenütt kevernek hozzá tiszta búzát¹⁵ is, vele egyformán bőségesen terem. A többi részek — mint mondtuk — a folyón innen is, ahol csak művelés alá veszik, megjavulnak. A vidék eltűri az ültetett fákat, ha ugyan ültetnek, jóllehet a *törökök* kiűzése után érezhetően gyarapodott a vidék lakossága, mégis ritkán lát az ember gyümölcsfákat, legföljebb kérgeseket. Inkább a szőlőt művelik, de ennek termése sem tartós, bármilyen fajtából, akár fehérből, akár vörösből préselik, ugyanis mindkettőt egyforma termékenységgel fogadja be. Sokféle szőlőt ültetnek, ezeknek jó a *kőrösi* és a *kecskeméti* föld. A leggyakoribb az öreg kecskecsöcsű szőlő és a görög fajtájú aegomastus. Ez nagy és bő fürtű, nagyobb szemű és húsosabb, itéletünk és a lakosok tapasztalata szerint azonban inkább evésre, mint borkészítésre való. Nem áll el, bár nemes fajta, fél év alatt megecetesedik és megnyúlósodik. Egyébként itt is minden szőlőfajta ugyanazt a gondozást igényli, mint másutt. Egy részüket sorban, budai szokás szerint kora tavasszal, nyomott barázdákba ültetik, más részüket fúróval földbe mélyített lyukba, szemzett állapotban, két láb mélységre. Megerősödése után rügyre metszik, így lesz fejezett a vessző. Háromszori kapálást igényel, bármily laza is a talaj, vagy még ha könnyű is a fellazítása. A szaporítás dugványok szétültetésével történik, és pedig abba a sorba, ahová az újat helyezték. Minthogy pedig túlságosan is tobzódik a kövér földben, gyakran lemetszik a tetejét, így enyhítenek rajta. *Mihály*-napkor szüretelnek. Ennek elmúltával ugyanis nem marad sokáig a vesszőn a gyümölcs, hanem éretten lehull. Ára alacsony, mivel elterjedt és minden évben bő a termés, jóllehet nem egyformán érett. Így aztán hol edesebb, hol savanyúbb az íze. Éppen így különböznek a görögdinnyék. 1730-ban, amikor sehol sem látott az ember elég érett gyümölcsöt, itt voltak a legrettebbek és a legnagyobbak. A káposzta, kel-

A föld természete és termékenysége

A szőlők

Nemes, de nem elálló italt hoznak

A szaporítás

A szüret

Görögdinnye bőség

káposzta és zöldségfajták másutt csak a jobb kertekben találhatók, itt bármilyen földön hasznot hoz és ritka nagyságúra nő. Néhol dohányt is természetnek, ez hasonlít a török fajtahoz.¹⁶

VII. §

Egyaránt kiváló fajta baromcsordák és ménesek vannak itt (b). Mind alakjuk, mind belső tulajdonságaik tekintetében kitűnőek. Élénkek, magas testfelépítésűek, erős tagjaik vannak, színük fehér, pej vagy sötét. Rideg tartással természetlen területeken is megvannak, melyek — mint mondottuk — vagy természettől fogva homokosak, vagy a telepések lustasága, vagy nyomora miatt elhanyagoltak. Aszerint mennek előre, ahogy a legelő tart, és ahol rájuk esteledik, ott éjszakáznak. Ezeket az állatokat nem terelik haza, csak eladás céljából. Így, mivel nem szoktak emberekhez, megijednek, ha megpillantják, fülüket hegyezik, ha idegent látnak, szemüket rátapasztják, majd menekülnek, mint a vadak, majd pedig mintegy megrémülve megtorpannak. A juhnyáj *magyar* fajta, bár a *német*¹⁷ is szépen fejlődik azokon a legelőkön, ahol sok a zsege fű és nincsenek undok tocsogók. A disznóknak nem az erdők, hanem a mocsarak, a nádasok és a káka nyújtanak táplálékot. Ezek apró gyökereivel, ezenkívül hallal táplálkoznak és híznak olyan kövérre, amilyenre másutt még házi tartással sem képesek. Legtöbbjük sötét, fekete, vagy vörös színű, vastkos tagú, de közepes nagyságú.

Elterjedt barom-tartás

A disznókat apró-hallal és nádgyökérrel hizlalják a mocsarakban

VIII. §

Feltűnően kevés a szarvas és a dámvad. Nem lehet tudni, hogy ezt vajon a katonáknak, vagy a vizsontagságos időnek kell-e rovására írni. A lakosok azt állították, hogy valamikor mindkét fajta vad tömegesen kereste fel a mezőket és a Tisza folyó náddal borított szélét. Ugyanezt mondták a vaddisznókról is, bár ezekből még ma is látható jó néhány. Gyakrabban fordul elő róka, farkas és nyúl. Ezek ugyanis nemcsak a mezőket keresik fel, hanem a nádasokat is, és mivel jól elrejtőznek, és lehetetlenség őket kiűzni, csak télvíz idején. Fagykor, a tavak beállta után felgyűjtják a nádasokat, miközben ezek szélteiben-hosszában égnek, és csaknem az egész táj lángol, minden élőlény rémülten menekül. A vadászok ekkor körülállják ezeket a részeket és a lángok segítségével kiűzött vadakat nem kisebb élvezettel, mint haszonnal ejtik el. Ilyenkor a menekülő hódokkal és vidrákkal együtt nemcsak hatalmas mennyiségű farkast és rókát, hanem olykor dámvadakat és szarvasokat is zsákmányolnak.

Vadhiány

Vadászat

(b) Istvánffy írja a XVII. könyv f.m. 197. oldalon, hogy e tájon már régóta nagyobb és kisebb barmok számtalan csordája legelészik, és hogy ezeket Európa különböző és távoli tájaira szokták hajtani.

IX. §

A vízi és szárazföldi madarak éppen ilyen nagyon szeretik a mocsarakat és nádasokat. Egyes fajtákból és fajzatokból olyan sok van, hogy néhol szinte beárnyékolódnak látszanak tőlük a vizek. Szárcsák, és tavi tyúkok szünni nem akaró látványa után billegények, azután légykapók, vadludak, récék és gémekek legkülönbözőbb fajtái kerülnek szem elé. Bámultuk a madarakat, ahogy számtalan rovarként elborították a mocsarak és holtágak partjait, és egyetlen puska lövéssel is sok légykapót és más nemes madarat ejtettünk. De e vadlúd- és récetömeg inkább kárt, mint hasznot okoz a telepéseknek. Gyakran ugyanis nagy számban jönnek elő és megszállják a földeket, nagy kárt téve lelegelik a gabonát, a vetést. A nagyobb mezei madarak mellett a kisebbek is társulnak hozzájuk. Az utóbbiakhoz soroljuk a seregélyeket, pacsirtákat, fűrjeket és foglyokat, amazokhoz a siketfajdot, a darvat, a túzokot és az ezeknél valamivel kisebbeket, amelyeket a magyarok *reznek*nek neveznek. Ezek ugyanis alakjuk, tollazatuk és színük tekintetében megegyeznek a túzokkal, noha sokkal kisebbek és jobb ízűek. Repülés közben szárnyukat rezegettik, emiatt nevezik a magyarok rezgőcskének. A *reznek* szó ugyanis ezt jelenti, vagyis: rezgő pergést utánzó. Mindezek aztán nemcsak a vetések terméseiből élnek, hanem, — különösen a darvak — vetés idején is veszélyeztetik a földeket. Saját szemünkkel láttuk, ahogy csapatostul lepték el az új vetést és báránycapatként legelték le a mezőkön frissen vetett terményeket.

Szárnyasok túrheteretlen tömege

X. §

Bár a vidék meglehetősen vízgazdag, azt mondják, hogy tíz éve nem volt ugyan halhiány, de nem is volt túl sok. Abban az évszakban azonban, amelyben mi ott jártunk, olyan bő volt a halászsákmány, hogy ha valamikor, hát azon az őszen igaz lehetett, amit mondanak, hogy a *Tisza kétharmada vízből, egyharmada pedig csupa halból áll*. Ezt tanúsították a halászok, amikor egyetlen rövid hálózással halakkal töltötték meg ladikjaikat. Százával csodálhattuk a nagyobbacska csukákat, melyek hatvan magyar krajcárért¹⁸ cseréltek gazdát. A ponty, a süllő és a harcsa egy-egy tizesért¹⁹ került eladásra. A többinek nem volt ára. Ez az év ugyanis olyan szokatlan halbőségben telt el, hogy sok olyan embert láthattunk, akik ezt csodajelnek értelmezték. Ritkábbak voltak a nagy halak. Három-három kilencszáz fontos²⁰ vizát nem kevesebb mint harminc forintért²¹ láttunk elkelnit, ámbar ebben az évben azon a tájon olyan sok hal volt, hogy teljesen lezuhantak az árak, és nemcsak az embereknek, hanem a szárnyasok és disznók számára is táplálékul szolgált. E tekintetben tehát nem győztünk eléggé csodálkozni, mivel nap mint nap láttuk, mily végtelen sok em-

Halászat

bert, madarat és disznót tart el az állandó halászat, hogy hogyan létezhet ekkora tömeg hal. Amikor a Tiszán hajóztunk, a ladiknak csapódó csukák olyan nagy lendülettel ugrottak vissza, hogy úgy tűnt, mintha a felkavart, hullámzó víz közvetlen veszedelemmel fenyegetne. Mások pedig vagy a ladikokba estek, vagy pedig nagyot ugorva átröpültek fölöttük. Ennyit a csukákról. Több volt a ponty és a harcsa, ugyanilyen sok volt a süllő és a keszeg, nem hiányzott a pénzés pér avagy köznyelven a nagy tömegben lévő *menyhal* sem.

XI. §

Az árvizek növelik a halak számát, miközben nagy kárt okoznak mindenféle a mélyen fekvő mezőkben. A víz ugyanis nemcsak a táj ennek kitett túlnyomó részét önti el egész nyáron, hanem magából a földből is végtelen sok rágcslót és csúszómászó férget kelt életre. Az árvizek megszűnte után, amikor a vizek medrükbe vonulnak, hihetetlen tömegű a darázs, szunyog, zszisik, hörcsög, azaz egér fajta volt látható nemcsak a folyók körül, hanem a földeken, a házakban és a gabona vermekben is. Így aztán sosem volt olyan biztonságban a termés, hogy ezek a kártékony rovarok és férgek meg ne dézsmálták volna. Minél ritkábban fordult elő, nem tudom mi okból, annál nagyobb sorscsapásnak tartotta a nép. Egyesek háború, mások dögvész keserveit jósolták ebből. Mindezt azonban távoltartotta eddig tőlünk az emberi ügyek legfőbb és kegyes intézője.

Mi kárt okoznak az árvizek?

Politikai szakasz

A megye népessége és hivatalai

I. §

Csak a régi történelemben járatlan tagadhatná, hogy egykor Garam és Tisza között élt jazygokat *Csongrád* megye régi lakosai között kell számontartani, mi pedig annyiszor tettünk említést erről, amikor ezt a folyóközi területet leírtuk, hogy immár nincs szükség a már egyszer tisztázott dolog újratárgyalására.²² Pannónia elfoglalása után a rómaiak nem verték ki őket, sőt inkább szövetségre léptek velük. Egyszer teljesítették kötelezettségeiket, máskor kitörtek igájukból. Attila hatalomra jutásakor azonban tüstént egyesültek vele, Attila fiainak legyőzése után előbb a kvádokkal, később a markomannokkal egyesültek szinte egy néppé, ezért nevüket és országukat is elveszítették. Véglegesen pedig akkor, amikor a hunok harmadik bevonulásuk alkalmával²³ itt Dáciát és Jazygföldet, amott meg Pannoniát kerítették hatalmukba. Megállapítható,

Első lakói jazygok

hogy ennek ellenére e nemzet maradékai a keresztény időkig fennmaradtak, mert ma, amikor ama mezei és innenső síkság a jazygok országrésze lett, melynek Magyarország királya alatt ma is saját jogai és hivatalai vannak, a magyarok *jászoknak* nevezik őket. A magyarok megerősödésével erősen hozzáálltak a vidék műveléséhez, különösen pedig akkor, amikor a régi királyok otthon békét teremtettek, külföldön meg győzelmet arattak. Persze azok a helyek, amiket most *birtokoknak*, helyesebben pusztáknak nevezünk, mind művelés alatt voltak, és azzal az országérszel együtt mintegy termőhelyei voltak embernek, baromnak és vadnak.

Amikor azonban Magyarország szerencsétlenné kezdett válni, és a tatárok és törökök hadjáratai miatt kiszolgáltatottá vált, a többi résszel együtt ez a táj is pusztasággá változott. Erről a templomok mindenféle meredező falmaradványai regélnek. Elaggott vének mondták, hogy Csongrád megye néha a lakosok javára szolgált, mert a menekülő tömeg a mocsarak és az ellenség számára járhatatlan nádasok között menedéket talált magának, ezeket csak a barbárok távozása után hagyták el. Bárhogy lesz is majd, a visszatérések biztonságban történtek, a vidék pedig elnéptelenedett.

II. §

Manapság kevés magyar él itt, az is erősen keveredik *némekkel, szlávval és ráccal.*²⁴ Az ellenben felette kétséges, hogy ez utóbbiakat mint korábban itt lakókat kellene számon tartani. Sok olyan *szláv* születésű emberről tudunk, akik valamikor ide költöztek, a *szláv* nyelvet elfelejtve a magyart sajátították el, hogy szlávokból magyarok legyenek. Nem kétséges azonban, hogy az itt lévő magyarok a török idők után máshonnan kerültek ide. Mindegyikük anyanyelvi beszéde hibátlan kiejtésű, ékesszólás tekintetében megnyerő. Jellemük kemény, erkölcsük romlatlanok, ruházatuk paraszti. Egyesek szőrruhába, vagy gyapjúba, mások bozontos juhruhába, az előkelőbbek közönséges posztóba öltöznek. Termetük más és más, e tekintetben többségük alacsony inkább, mint magas. Erejük hatalmas, mindenféle erőfeszítést kívánó dolog végbevételére alkalmas. Máskülönbén ügyes földművelők, különösen törekvők egyrészt a mezei munka, másrészt a baromtartás terén. Ezért aztán ritkán vannak otthon, szinte egyfolytában a mezőkön és pusztákon, valamint a barmok karámjainál tartózkodnak, csak ünnepnapokon térnek meg falvaikba. A betűvetést és a többi tudományt nem lusta, vagy lomha jellemük miatt, hanem a szegénység miatt kénytelenek elhanyagolni. Nem húzódoznak a harci feladatoktól sem, ha hívják őket. Gyermkeiket ugyanilyen életmódra szoktatják. A lányok azonban itt is sietnek megházasodni. Nem így a

Később a magyarok

Jellemük kemény ruházatuk paraszti

Ügyességüket a földművelésben hasznosítják

De a harci feladatoktól sem húzódoznak

férfiak. A férfiak és a menyecskék arca barna, mivel csaknem állandóan éri a nap fénye. Ez a férfiaknál dísznek számít, de a nőknek is csinos.

III. §

Szeged városában is van német, de egy kevés elszórtan a falvakban is található. Mivel Németország különféle tartományaiából édesgették ide őket, eredetük eltérő. A Szegeden polgárjoggal rendelkezők részint kereskedéssel, részint kézművességgel keresik kenyerüket. Egyesek e városi foglalkozás mellett gazdálkodással, sőt állattartással is foglalkoznak, és jeles előremenetelre tesznek szert benne. Erkölcsaik és ruházatuk ugyan nemzeti jellegű, ám annak a vidéknek viseletét hordják, ahol laknak, bár ez furcsán áll nekik. Több a szláv, de ezek úgy magukévá tették a magyar nyelvet, hogy olyanok mintha magyarnak születtek volna. Erősen utánozzák ugyanis a magyarok szokását, és hasonló ruhában járnak. A magyaroktól csak szelídebb erkölcsök és a durvább munkákkal szembeni teljesítőképességük alapján lehet megkülönböztetni őket. A gyermekeik a szláv dolgokat semmibe veszik, sőt egyenesen utálják. Azelőtt mind a szlávok, mind a magyarok nehezebben kötöttek egymással házasságot, ma a hosszas megszokás miatt már kevésbé vonakodnak egymástól.

IV. §

A török időkben a bosnyákok, bolgárok és dalmaták közül idesodródott rációk fegyverrel álltak zsoldba és letelepedésük után háborúban és békében ugyanolyan vitézül mint hűen látták el feladataikat, sőt máig élvezik a katonászkodóknak járó kiváltságokat, sok faluban rovásvetés és adók nélkül élnek. Annak ellenére, hogy haditörvények érvényesek náluk, a szegedi előljárónak tartoznak engedelmességgel, és ha valami osztozkodással kapcsolatos ügy támad, ez elé viszik. A többi, megyei joghatóság alá tartozó lakossal nem keverednek. Ezzel szemben mindig készen kell állniuk fegyvert ragadni és harcolni azok ellen, akikkel szemben a királyi érdek követeli. Hadi szokás szerint ezért azoknak a századosoknak engedelmeskednek, akikhez beosztották őket. Közben a földeken, szőlőkben szorgoskodnak és nem hanyagolják el az állattenyésztést sem. Akinek valamiféle birtoklási lehetősége van, azt kereskedelmi ügyletek, baromtartással, ruha- és bőrkereskedéssel kapcsolatos foglalatosságok kötik le. E tekintetben a többiek fölülmúlják, sokat közülük éppenséggel gazdagnak is lehet nevezni. Ellenben sok szegény, testét és házát is elhanyagoló ember is akad közöttük. Vesszőből font, tehéntrágyával, valamint sárral tapasztott kunyhókban laknak, teljesen magyar módra öltöznek, ám a nők szemüket szabadon hagyva, arcukat is befedik.²⁵ Ezeken kívül semmi közös nincs

Szeged németeket tart

Kereskedésük

Erkölcseik és ruházatuk

A szlávok foglalkozása és erkölcsük

Miféle sértetlenséget élveznek az ország különféle részeiből ide hozott rációk?

Milyen gazdaságuk van?

Kunyhóépítés és öltözködési szokás alapján egyeznek a magyarokkal

bennük a magyarokkal, mert nem szeretik ezek nyelvét és se házassági, se másféle kapcsolatot nem létesítenek velük. Vallásuk is különböző, görög rítus szerint végzik szertartásait. Az, amit láttunk, sajátos. Valahányszor kiviszik halottaikat, nemcsak ezekért az eltemetettekért imádkoznak, hanem másokért is, akiket ugyanazon temetőben hantoltak el. A sok sírhoz járulva füstölökkel esedeznek mintegy a halottak lelkéhez. Egyesek a pápa után menve, mások magukban tesznek így. Megfigyeltük, hogy a nők határozottan különválnak a többiektől, családtagjaik fejéire borulva jajgatnak és egy pohárnyi égetett bort lottyintanak ki. Egyébként e nép előtt, bár ragaszkodik követett vallásához, mégsem ismeretlen az álnokság. Bámulatos, hogy bár gyümölcsöző módon lakják Magyarországot, mégis kevésbé szeretik a magyarokat, mint bármely más népet. Ezt nemcsak az eltérő nyelv és vallás, hanem az eltérő életmód is magyarázza. A *rác* mindenestre gyűlölködő, nyereségre törekvő fajta, alig jobb a *zsidónál*. Ha végül észreveszik, hogy kapzsiságuknak elejét vették, először irigységet, később haragot és gyűlölködést zúdítanak azokra, akikről úgy gondolják, hogy az ő ügyességük miatt történt a dolog.

Temetési szertartás

Igen gyűlölködő fajta

V. §

Azt hihetnénk, hogy ilyen különböző, ilyen kis létszámú és olyan sok pusztával övezett lakosság boldogabb Kánaán vagy *Mezopotámia* lakóinál is. Itt ugyanis igazán van mód és lehetőség földművelésre, legeltetésre és a kifogyhatatlan halászatra. Egyedül a fakitermelés hiányát lehet sajnálni, ezt azonban eléggé pótolja a nád. Az itt lévő puszták avagy birtokok földesurak tulajdonát képezik, beleegyezésük és jóváhagyásuk nélkül tilos azokat használatba venni. A szűk területre szorult parasztok nagy pénzért kénytelenek megváltani, ha kis földjüket egy másikra akarják felcserélni. Akik ezt nem cselekszik, ahogy mondtuk, kereskedésre és halászatra adják fejüket. Ez nekik a megélhetésre és csekély haszonra is lehetőséget ad bár vagyoni helyzetüket se a halhiány, se a halbőség nem befolyásolja, ennek javulását egyszer az olcsóság, máskor a ritkaság akadályozza meg. Mégis vállalják a nélkülözést, mely e kietlen vidéken gyakran sanyargatja őket. A pénzért el nem adható halakat napon szárítják, vagy lesózva bögrékbe teszik, hogy később télen drágábban adhas-sák el őket. A kiszáritott halakat a tető mindkét oldalán föl-aggatva a napra teszik. El lehet képzelni, ahogy a tető a zsin-dely helyén hallal van fedve. A szárítás e módjával jutnak ugyan-is legtöbbre a lakosok. Különálló vagy páros ladikkal halásznak. Az egyes ladikba egy ember ül és miután hálóját kivetette, az egyik oldalon evez a ladikban. Amikor úgy látja, hogy már megfelelően előrehaladt, a kihúzott és zsákmányául ejtett

A vidék kedvező sajátosságai

A fakitermelés hiányát hatalmas nádasok pótolják

A lakosok foglalkozása
Kereskedés

Szokás a halakat napon tartósítani

A halászás módja

halat ugyanazon ladikba zúdítja. Ugyanígy halásznak páros ladikkal is, ám a nagyobb és hosszabb háló végeit mindkét ladikhoz hozzákötik, majd mindkét felől kivetik, miközben lassan eltávolodnak egymástól a ladikok, és addig húzzák a mélybe merült hálót, amíg csak nem figyelmeztet a zsákmány. Ezt arról lehet észrevenni, hogy a vizák a hálóval szemben a magasba igyekeznek és a folyó felszínén kerengenek. A halászok más ladikkal odaveznek és két, legfeljebb három vasszigonyt beléjük vágnak, majd szétválasztják a csónakokat és a megszigonyozott halakat kötéllel, ahány szigony van, egyenként külön karóhoz kötik testük hosszában, majd a szárazra cipelik és ott a kötélnél fogva karókra akasztják, vagy vízbe eresztik, vagy szárazon tartják, amíg el nem tudják adni. Ezen a tájon ez a szokás járja a vízahalászatot illetően. Láttuk, hogy a *Csongrád* megyeiek ilyen fogással annak az évnek a károsodásait, amelyet említettünk, és az áradások okozta veszteségeket némiképp kiegyenlítették. A fogás bizonyos mértékben kárpótolja a teljesen tönkrement aratásokat és a gyenge eredménnyel járó kaszálásokat. Egyébként a gyér lakosságot nem kis mértékben megviseli a közteherviselés súlyossága. Mivel a szokottnál jóval nagyobb távolságra van mindenütt az egyik falu a másiktól, gyakran teljes napokat töltenek el a szerencsétlen emberek a szállítási kötelezettségeik, közismert kifejezéssel: *praeiuncturák* teljesítésével. Így aztán e tágas és rendkívül jó adottságú vidéken misem kívánatosabb, minthogy e tájon sűrűbben legyenek a falvak és könnyebben legyen elviselhető a tehernek ez a fajtája is.

VI. §

Nehéz megállapítani, hogy vajon milyen nemes familiák tették valaha híressé e tájat. Az 1561. esztendő összeírásában található az *Albertek*, *Berényiek*, *Butaiak*, *Czibakiak*, *Dócziak*, *Desaniak*, *Jakabháziak*, *Kátaiak*, *Keresiek*, *Kutassiak*, *Lisztiek*, *Losoncziak*, *Szentlőrincziek*, *Magócsiak*, *Miskeiek*, *Móricziak*, *Mutakiak*, *Niczkiek*, *Saffaritsiak*, *Sasváriak*, *Szalaiak*, *Sáriak*, *Telegdiak*, *Vitsmandik*, *Vesessik*, *Verseik*, *Veseniek*, *Zaiak*, *stb.* Ma részint a királyi kincstár, részint gróf *Erdődi György*, részint gróf *Károlyi Sándor*, részint *L. B. Harucker*²⁶ és az *Andrássiak* rendelkeznek nemesek közül itt birtokkal, a többi Szeged városé.

A valaha e tájat ékesítő familiák

VII. §

A legfőbb megyei hivatalt *L. B. Révai Mihály* viseli, ezt a méltóságot 1733.²⁷ október elején Csongrádon hivatalosan megkapva *Grassalkovits Antal* királyi biztos, *L. B. Szentiványi* beregi főispán, *Orczi István* a királyi kúria helyettes bírója, azonkívül *Stöszel Frigyes*²⁸ és *Podmaniczky János*²⁹ Pest és

Megyei hivatal

Heves megyék tanácsurai, valamint *Podhradszky György* Szeged város bírása jelenlétében, szerencsésen nekilátott a főispáni teendőkhöz. Helyetteseként *Andrássi*³⁰ viseli a hivatalt, ő alá tartozik egy jegyző, közönségesen nótárius, *Vranovits Tamás* és a nemesek bírása, *Sámbokréti Miklós*,³¹ egy kincstartóval, *Temesvári*val valamint egy biztossal, *Hohen Pállal*. A főispán kezdeményezésére határozatot hoztak a pecsét és az elavult címerek helyreállítása ügyében, hogy a királytól eszközöljék ki a vizek felett repülő egyfejű sas, mert a túlnyomórészt vízbe merült megye az ausztriai sas segítségével emelkedett ki ismét a sokáig tartó török iga alól, és ennek szárnyai alatt most már biztonságosabban megpihenhet.³² Ez így is történt a legjobb császár és király, *VI. Károly*³³ kegyelméből.

VI. Károly ismerte el a megye jelvé-

KÜLÖNLEGES RÉSZ

I. szakasz

Bevezetés

Noha tágas a csongrádi táj, máig is csak egy részét művelik, ezért nem is volt rá szükség, hogy felparcellázzák. Ezután a leírásban először Szeged szabad királyi várost, a várakat, avagy földvárakat, végezetül pedig a mezővárosokat, falvakat és pusztákat, avagy birtokokat vesszük sorra.

Szeged szabad királyi város története

I. §

Szeged a megye egyetlen szabad királyi városa. A Tisza mellett, azon a helyen terül el, ahonnan egyrészt a Csongrád felől jövő Tisza által elválasztott, másrészt a Maros által átszelt Temesi bánóság felé tekint, ezért a táj azon szögében fekszik, melyet a Tisza és Maros egymásba ömlése alkot, ezért nevezik a magyarok Szegednek, vagyis szeglethelynek. A magyar nyelv erejét tanúsítja, hogy ezt az elnevezést megtartva a németek, a szlávok és a bosnyákok is Szegedinek mondják.

*Szeged a megye
egyetlen szabad
városa
Fekvése és nevének
jelentése*

II. §

Eredete bizonytalan, noha II. András idejéből való oklevelek tanúsítják, hogy a várost először ő gyarapította szabadalmakkal és kiváltságokkal. Ennek ellenére senki sem kételkedik, aki komoly töprengéssel fontolóra vette, hogy már korábban alapították, és már akkoriban méltó volt a szabadalomra. A mi nemzeti nyelvünkől származó városnév vitathatatlanra teszi, hogy magyarok alapították, ahogy azt előbb mondtunk. Attól az időtől kezdve, amióta a királyok egyre másra jótéteményekkel és kiváltságokkal halmozták el, annyira meggyarapodott, hogy számos polgáron kívül még mintegy háromezer halásza volt. Így mondja ugyanis Istvánffy

*Eredete bizonytalan
II. András ajándékozott először neki szabadalmat*

(a): *Szeged oly gyakran látogatott, népes, fallal nem, csupán árokkal és palánkkal megerősített mezőváros, hogy a nagyszámú polgáron felül még háromezer halásza van.* Bár mezővárosként említi, ezzel mégsem zárja ki a többi szabad, királyi város közül, mert máshol (b) *híres, terjedelmes és szabad városnak* mondja. Nagy kiterjedését és népes voltát a világi épületeken kívül a szent épületek terjedelmes romjai is bizonyítják. Ezek közül tizenkilencet tartanak eddig számon.³⁴ Közöttük négy kiemelkedő van, melyeket közönségesen plébániatemplomnak hívnak. Az egyik a városban van, *Szent Demeteré*, ez részben ma is szertartásokra szolgál,³⁵ a másik *Szent Györgyé* a felső városon,³⁶ a harmadik *Szent Péter* istáppollyal ellátott temploma a Tiszaparton,³⁷ végezetül a negyedik *Boldog Erzsébeté*³⁸ özvegyé. *Mátyás király* határozottan megengedte a városnak, hogy ezeket szabadon adhatja annak, akinek, vagy akiknek akarja, miként azt oklevelében láthatjuk, ahol így rendelkezik:

Mi Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királya az alábbiakat írásba foglalva annak rendje-módja szerint mindazok emlékezetére bizzuk, akiket illet, hogy hűséges felvigyázóink, Mizsér János bíró, Deák Mihály és Bothos Kelemen esküdtek, valamint Pordány János, Szeged városunk polgárai kitarató és alázatos esdeklésére az általunk és az összes többi polgár és telepes és ugyanazon városunk egész közössége által kért dolgokat elismerjük és megengedjük, sőt jóváhagyjuk a jelen oklevél erejével, hogy ők annak rendje szerint az elkövetkező mindenkori örök időkben, úgy, ahogy eddig is, később is, plébániákat, nevezetesen Szent Demeter és György mártírok és az előljáróság Szent Péter ispotályát, valamint Boldog Erzsébet özvegy templomát, városunkban alapított egyházainkat annak, vagy azoknak ajándékozassák és ruházhassák át jog szerint, szabadon és bármi módon, akiknek a maguk nagyobb haszna szerint akarják. Ezt oklevelünk erejével és tanúságával támasztjuk alá, melyre titkos pecsétünket ütöttük, melyet Magyarország királyaként használunk. Kelt Budán, a Boldogságos Szűz Mária mennybemenetelének ünnepén, az Úr 1458. esztendejében. Mátyás sk.

Istvánffy szavai szerint a város olyan nagy volt, hogy a polgárokon kívül még három-ezer halásza is volt

Mátyás király 1458-ban Szeged városnak adott oklevele, melyben megengedi, hogy plébániáit annak ajándékozza, akinek akarja

III. §

Hozzá hasonlóan Magyarország más királyai is kivételes bizalommal viseltettek Szeged irányában, éppoly rendkívül kegyel karolták fel, gyarapították számos javadalommal és kiváltsággal. Amikor IV. Béla megszemlélte a tatárok által teljesen elpusztított tájat, a földjükre visszatérő szegedieknek igen kegyesen odaajándékozta a szomszédos Tápé falut, jóllehet akkoriban az a csongrádi várhoz tartozott, hozzácsatolva a Vár-tó halastavat is, amit Hót-Tiszának hívtunk. Így szól az ő oklevele:

(a.) V. könyv, 68. lap 1.3.

(b.) II. könyv, 26. lap 1.15

Béla, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria és Kunország királya üdvözlést kíván az Úrban a jelen oklevelet olvasó, összes keresztény hívőnek! Valamennyi ma és később élő tudomására akarjuk adni ezen oklevél segítségével, hogy színünk elé járuló, hűséges szegedi telepeseink alázatosan kérték, hogy egy bizonyos föld és halászóhely adományozásával, miként az az alábbiakban világosabban kiderül, irányukban különleges kegyességet méltóztassunk tanúsítani. Mi pedig megfontolás tárgyává téve hűségüket, kéréseiknek helyt szándékozunk adni, azt a bizonyos Tápé nevű földet, mely Csongrádi várunkhoz tartozott és határos fent említett telepeseink földjével, valamint egy bizonyos Vár-tó nevezetű halastavat, mely egy Csupor nemzetségbeli egyéné volt, ezeket azonban megölték a tatárok, fent nevezett telepeseinknek teljes kegyelmünkkel örökbe adjuk hűséges szőregi apátunk, Leontius által vezetve őket a fent említett föld és halastó tulajdonjogába. Ezen adományunk avagy átruházásunk örök megmaradása érdekében, nehogy bárki bármiképpen is visszavonhassa, vagy érvénytelennek tartva visszakövetelhesse, kettős pecsétünkkel megerősített jelen oklevelünk használatát megengedjük nekik. Kelt az Úr megtestesülésétől számított 1247. esztendőben. Béla ezen adományát előbb I. Károly, majd Corvin Mátyás erősítette meg az e tárgyban kiadott kettős diplomával és a róla függő pecséttel 1465. június 9-én. Komoly méltánylással fontolóra véve ugyancsak Mátyás a szegediek hűséges engedelmisségét, melyet királyokon kívül elsősorban apja, Corvin János³⁹ iránt tanúsítottak, nemcsak azt erősítette meg, hogy szabad legyen a város a kun pusztákon és egyáltalán a Duna és a Titya avagy Tisza folyók között, és azokat a pusztákat használja, mivel szabad város volt és Magyarország régi királyainak kora óta használta is, hanem azt is hozzátette, hogy a szegediek a várost polgárokkal, lakókkal növelhessék és épületekkel díszíthessék. Ezt 1462. augusztus 17-én állította ki, amit később 1469. október 8-án kettős függőpecséttel erősített meg, és mivel a kunföldekkel kapcsolatban újból kérték a szabadságot, őket ugyanabba visszahelyezte. Erre vonatkozóan a következőképpen biztosította őket:

Mi Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország stb. királya az alábbiakat írásba foglalva annak rendjelmódja szerint mindazok emlékezetére bízunk, akiket illet, hogy megfontolva bölcs, hű és körültekintő polgáraink különböző helyen és időben, sokféle formában tanúsított és áldozatos hűségét és hűséges szolgálatait és Szeged városunk közösségét, mellyel előbb mondott szent birodalmunk magyar koronájának, végül pedig felségünknek szolgáltak, különleges kegyességünk és jóindulatunk alapján e polgároknak és nevezett Szeged városunk közönségének a körülményekhez képest elrendelve, annak rendje szerint helybenhagyjuk és engedélyezzük, hogy az elkövetkező örök időkben mindig, a homokos földeken, közönségesen a Homokon, a mezőkön, legelőkön, kaszálókon, vizeken,

IV. Béla 1247-ben kiadott oklevele, melyben az egyébként Csongrád várához tartozó Tápé falut és Vár-tó halászhelyet Szegednek ajándékozta

I. Károly és később Corvin Mátyás király 1465-ben, ilyen oklevéllel erősítették meg

Mátyás király 1473-ból való oklevele, mellyel megerősítette, hogy Szeged városa a kunok mezein és a Duna-Tisza közén mindenütt szabadon legeltessen

haláshelyeken, erdőkön és másutt, tudniillik az összes, nem nemes és ama bizonyos pusztákon tartózkodó kunjaink által használt mindennemű területen azt használhassák és birtokolhassák, amit pusztákon időző kunjaink birtokolnak. Ezek közt helyben hagyjuk nekik, hogy bárhol, nevezetesen mind a fekete, mind pedig a Tisza és Duna közén lévő homokos földeken mindenkor szabadok legyenek és úgy élvezhessék azt, ahogy tudják, sőt helyben hagyjuk és örökre megengedjük nagyobb pecsétünk távollétében e gyűrűs pecsétünkkel hitelesített oklevelünk erejével és tanubizonyosságával. Ezt kiváltságlevelünk alakjára képeztetjük, csak előbb nekünk mutassák be. Kelt Diósgyőr várában Boldog Imre herceg és hitvalló ünnepe utáni keddi napon, az Úr 1473., magyarországi stb. uralkodásunk tizenhatodik, csehországi uralkodásunk ötödik esztendejében.

IV. §

Mindenekelőtt meg kell emlékeznünk Mátyás hallatlan bőkezűségéről, melyben a Szent Demeter templom oltárát részesítette. Országgyűlést tartott itt a király.⁴⁰ Ünnepi szokás szerint a szent cselekmények végzésére az egyházba lépett tehát, és amikor meglátta a minden díszről csupasz főoltárt, arcát előntötte a pír, majd megragadta vállára terített palástját és úgy helyezte el az oltáron az ajándékozás helyén, hogy ez által díszes legyen. Azt mondják, hogy hatvanezer forint értékű igazgyöngy ékesítette. Maradványait a ferences atyák 3 kazuláján, ugyanazok kolostorában ma is őrzik. Egyébként 1464-ben megújította és megerősítette Zsigmond király oklevelét, melyben az (ti. Zsigmond) kihirdette, hogy ugyanezen polgárok adó- és vámmentesek, amikor a *prelátusoknak, báróknak, főispánoknak, várnagyoknak, nemeseknek és minden más rangú és állapotú, valamint kiváltságú, Magyarországon mind földön, mind vizen jövedelmekkel rendelkező és birtokos embernek, ezenkívül királyi jövedelmeinek kezelői számára is írásba foglalta: Mivel — így szólt — világosan láttuk és értesültünk róla, hogy összes hívünk és az egyes polgárok, telepések, valamint Szeged város lakói kereskedelmi ügyleteik vonatkozásában Felségünknek meg szemlélésre bemutatott, kétségbevonhatatlan oklevelünk tanúsága szerint mindenféle adó- és vámfizetés alól örökre mentesek és szabadok, akarjuk tehát, hogy a szegedi polgárok és telepések, valamint köztük egyes emberek is az ezután következő időben mindig csorbitatlanul élhessenek és örvendezhessenek az ilyenféle mentesség kedvezményének és szabadságuk előjogának. Jelen oklevelünkre nagyobbik kettős pecsétünket függesztettük, ezt Magyarország királyaként használjuk, parancsoljuk, hogy a szükséges felolvasás után mindig adjátok vissza a bemutatónak. Kelt Semptén, Szent Fülöp és Jakab ünnepén 1430-ban. Korábban ugyancsak Zsigmond lehetőséget adott a mieinknek, hogy pereik bizonytalan*

Mátyás hallatlan bőkezűségéről tett tanuságot a Szent Demeter templom irányában a Szeden tartott országgyűlés idején

és vitatott ítélete esetén, ahogy mondják, a tárnokmesteri székhöz fellebbezenek, amikor 1405. április 15-én ilyen oklevéllel kezvert nekik: *És ha ezen (Szeged) város birája és esküdtjei vonakodának teljesíteni a köteles igazságszolgáltatást, avagy elodáznák annak megvalósítását, aközben maga a sértett, avagy a károsult fél főtárnokmesterünkhöz fölterjesztheti ügyét és álljon ez jogában.* Hogy mindezek törvényszerűek legyenek és megmaradjanak, *Ulászló* is kiadta oklevelét, melyben *Béla, András* és mások előjogaival és szabadalmaival ellátott városunkat *Fehérvár* és *Buda* példájára hasonló oklevéllel erősítette meg. Így hangzik ugyanis:

Mi, Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország stb. királya, mindenkinek, akit illet, emlékezetül adjuk oklevelünkkel, megértettük, hogy bölcs és körültekintő hűveink, Szeged városunk birája és esküdtjei, valamint más polgárai Buda és Fehérvár városainkhoz hasonlóan birtokában voltak és örvendtek azon szabadalmaknak és a szabadalmak kiváltságainak, melyeket ma is élveznek szerencsés emlékezetű elődeink, a felséges fejedelmek, néhai Béla és András magyar királyurak jóvoltából és engedelméből. Mi is elődeink nyomdokai-ba szándékozván lépni a tekintetben, említett Szeged városunk valamennyi polgárát és lakosát más szabad városaink mintájára összes szabadalmaikban meg fogjuk tartani és megtartjuk jelen oklevelünk erejével, miután ez ügyben tanácskozást és tárgyalást tartottunk a prelátus és a báró urakkal és az ország valamennyi lakosával, kik a nemrég múlt Boldog György vértanu ünnepén megjelentek a diétán, vagyis országgyűlésen. Ezért nektek, hűveinknek, együttesen és külön-külön minden egyes prelátusnak, bárónak, ispánnak, várnagynak, nemesnek és azok szolgálóinak, továbbá a városoknak, mezővárosoknak és falvaknak és azok vezetőinek, biráinak és falubiráinak és minden más állapotú és helyzetű embernek és bárhol levő és tartózkodó mindenféle alattvalóinknak, mostaniaknak és jövődöbelieknek, akik jelen oklevelünkről tudomást szereznek, oklevelünkkel meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy ezentúl szegedi polgárainkat, vagy azok körül bárkit, előbb irt valamennyi szabadalmaikban akadályozni, zavarni, vagy bármi más módon károsítani ne merészeljétek. Ezenkívül, mivel egyéb szabadalmaik között szerepel a különféle vámok és révek fizetése alóli mentesítés és felmentés is, ezért nektek együttesen és külön-külön minden egyes vámszedőnek és vámosunknak, éppúgy, mint mások vámszedőinek és vámosainak és minden alattvalónknak hasonlóan erősen megparancsoljuk, hogy fent említett szegedi polgárainktól, vagy közülük bárkitől, azok dolgai és javai után a mondott vám- és révhelyeken ne merészeljétek egyáltalán semmiféle vámot behajtani, vagy őket ez ügyben valami módon megzavarni, vagy megkárosítani, hanem az efféle vámok fizetése alól kötelesek vagytok őket mindenképpen megváltottaknak és menteseknek tekinteni és semmiféle okból ne merjétek másként cselekedni. Kelt Budán, 1498. június 4-én, magyarországi uralkodásunk nyolcadik,

Ulászló király oklevele, mellyel a Béla, András és mások által a szegedieknek adott szabadalmakat megerősíti

csehországi uralkodásunk huszonnyolcadik esztendejében. Ezt később II. Lajos 1523. pünkösd negyedik napján megerősítette. Övét pedig, ahogy a korábbi királyok, *Béla, Zsigmond, Mátyás, Ulászló* kiváltságait, 1572. augusztus 6-án II. Miksa erősítette meg és éppen úgy ennek szavaival hasonlóan megerősítette II. *Ferdinánd* 1631. november 25-én. Ezeket és minden egyebet, amit Mátyás adományozott *Tápé* birtoklását illetően, megismételte *József*⁴¹ is 1710. július 30-án, ahol azt is említi, hogy *Lipót* rendeletileg szorgalmazta az udvari kamara útján, hogy adják tudtára a magyar udvari kancelláriának, hogyan is szolgált *Szeged városa* mintegy ötszáz martonosi köből gabona szállításával, ezenkívül kétezerharmincöt köbőlnyi, ugyanolyan mértékű összszarot zabot is adott még 1695-ben az akkoriban mérhetetlen inségben szenvedő katonaságnak, vagyis a császári hadseregnek.

V. §

Ez volt a korábban uralkodó királyok szegediekkel szemben tanúsított jótéteménye. Minden tekintetben megerősítést nyert a kegyes VI. *Károly* királytól, miután a fenti oklevelekhez csatolta még a következőket.

(Ezután *Bél* leírja az 1719-es királyi adománylevelet, amelynek szövegétől eltekintünk. Ennek eredeti szövegét és magyar fordítását közli *Reizner János* *Szeged történetéről* írt munkájában. Z. I.)

Ez volt a kegyelmes *Károly* király jótéteménye, mely valóban méltó arra, hogy a szegediek késő utókora dicsérettel az égi magasztalja.

VI. Károly király kiváltságlevele, melyben az elődei által a szegedieknek juttatott és adott kiváltságokat és szabadságokat és szabadságokat néhány különleges szabadságom hozzácsatolásával megerősíti és visszamenőleg is érvényesíti 1719-ben

VI. §

A királyok és császárok a mi szegedicink irányában tanúsított kegyessége és a nekik igen bőven juttatott kiváltságok ismertetése után megérdemli a fáradságot, hogy azokról a háborús és békés változásokról is megemlékezzünk, melyek vagy sújtották, vagy fölemelték a várost. Ameddig a történeti hagyomány követhető, első vereségét a tatároktól szenvedte. Mondottuk, hogy később ezért *Béla* *Tápé* falu földjével, illetve a *Vártó* halászhely kiváltságaival gyarapította. Ezután a csehek fekete seregei nyomorgatták őket rablásokkal, gyűjtogatásokkal, gyilkosságokkal és kapzsisággal, akik téli és nyári szállásra ezeken a helyeken voltak vidékenként szétosztva. Ezért követeket küldve panaszt tettek *Ulászlónál*, majd meg is szabadultak tőlük, írja *Istvánffy* (a), ugyanis *Kinizsi* (a.) II. könyv 16., 17., valamint 26. 1.15.

Háborús és békés változások

Az első csapást a tatárok mérik rá

Később a csehek fekete seregei

kiküldésével fékeztek meg először a katonaság szabadosságát. Amikor ezután sem hagytak fel a szegediek zaklatásával, ugyancsak Kinizsi győzte le őket nyílt csatában, ahol részint levágták, részint sértetlenül elfogták és egy későbbi háború hadi szolgálatára sorozták, részint pedig szétszórták őket. Ez úgy 1491. táján történt.⁴² Mintegy huszonhárom évvel később a Székely György vezette belső jobbágymozgalmak Magyarország nemesi elleni féktelen tombolásukban nemcsak felforgatták, hanem részben el is pusztították a hazát.⁴³ Tervbe vették Szeged kifosztását is, de ide közeledve látták nagy népességét, erődítményeit és ellenállási készségét, nem merték megostromolni, *mivel ebben — ahogy fentebb említettük, hogy Istvánffy mondta — a nagyszámú polgárságon és lakosokon kívül még mintegy háromezer halász is lakott, és azt mondták róluk, hogy valamennyien elszántan fogják védeni magukat.* (b) Valóban olyan éberem és bátran védekeztek a szegedi polgárok, hogy tizennégy évvel később, János uralkodása alatt, amikor *Fekete János éjnek idején mintegy kétezer társával betört Szegedre, és ott a dúsgazdag, vagyonos kereskedő, Zákány István házát fosztogatás céljából megtámadta, a városiak elkergették a rablócsapatot, őt magát ágyékán halálos lövés érte, cimboráinak kellett elvinni a Tornynos nevű faluhoz.*⁴⁴ (c) Itt volt azután az a Zákány, aki Csötörtek László, Somlyai Pál és Budai György társaival békekétségyszerzés ügyében Budára utazott, és ott el is veszett.⁴⁵ Amikor ugyanis a négy szegedi férfi felment Szeged töröknek való átadása tárgyában, Budán Mehemet pasával tárgyaltak. Úgy hírlik, hogy egy bizonyos Pribék azt mondta neki: *Ha ezeket az embereket elengeded, Szegedet vagy bajosan, vagy soha nem veszed be.* Így aztán, jóllehet már elbocsátotta őket Budáról, adott szava ellenére ismét magához vezettette őket a pasa, és a két előbbi Budán, az utóbbiakat pedig Pesten lefejeztette. Az amiatt nyugtalanodó pasának, hogy ezután mi a teendő, ez a Pribék azt válaszolta, hogy szüret idején minden keresztény rövidesen lerészegedik, ezalatt könnyen be lehet venni városukat. Mehemet megnyugodott e gonosz ember tanácsaiban és magas létszámú csapat felszerelése után parancsot adott, hogy a szüreti mulatságok alkalmával támadják meg Szegedet. Mihelyt ezt a polgárok megtudták, tüstént elküldtek Temesre segélycsapatokért, ők maguk pedig fegyvert ragadva elszántan várták az ellenséget. Mivel azonban a vártnál gyorsabban megérkeztek a törökök, és nagyobb haderővel vonultak Szeged ellen, mint aminek ellenállhattak volna, a szerencsétlen polgárok legyőzve meghódoltak. Időközben megérkeztek Temesről a Losoncztól küldött segélycsapatok, akikkel együtt

Istvánffy terjedelmes leírása a szegediek veszedelméről

Pribék terve Mehemettel a magyarok ellen

Legyőzik a szegedieket

(b.) V. könyv 43., valamint 68.1.3 az 1514. évhez.
(c.) Ugyanazon könyv IX. 88. 1527. évben.

volt egy bizonyos vitéz ember, *Kis-Kámpó*. Amikor ez látta, hogy oda a város, lovával átúszta a Tiszát és a törökök híres-neves *Hubiar agáját* párviadalra hívta, majd a két sereg színe előtt a mieink örömeire megölte. Ezt a pogányok később a törökség egyetemes vértanujaként díszes szertartással temették el a Felsővároson. Sírköve fölé türbét emeltek, jóshelyként zarándokoltak a sírhoz, és az oltárra helyezték és felajánlott pénzekkel nap mint nap teljesítették fogadalmaikat. *Kiskámpó* a török leterítése után visszatért Temesre.

Egy Kis-Kámpó nevű magyar vitéz párviadala a törökkel

VII. §

A török iga alá került Szeged a palánkon és az árkon kívül, mellyel kerítve volt, sok erődítménnyel gyarapodik, (d) és Szolimán költségén téglából készült várat építenek. (e) Volt egy bizonyos *Tóth Mihály*, akit valaha bíróként is kedveltek a szegediek, de a török kapzsi és kegyetlen uralmát meggyűlölvé önkéntes száműzetésbe megy Debrecenbe, hogy a téli szálláson ott időző Castaldonak ezt az ígéretet tegye: módjában áll elfoglalni Szeged városát, ha valami közepes létszámú csapat segít neki. Castaldo a férfi tervén föllelkesülve elküldi őt Lippára Aldana tábornokhoz⁴⁶ egy neki címzett levéllel ellátva, melyben gondoskodik arról, hogyan kell segíteni ennek az embernek a tervét. Aldana maga mellé véve Tóthot Aradra hívja Bakics Pétert, Dersffi Istvánt, Dóci Miklóst, Horváth Ferencet, Percz Alfonzot⁴⁷ és a sziléziai Oppersdorfert, majd a tanácskozás után Tóthot ötezer hajdúval előreküldi, néhány másnak pedig parancsot ad, hogy kövessék. Ő pedig óvatosan és lassan kalauzolja seregét járatlan és sötét utakon, jobban mondván sásos réteken és nádakon át és megüzeni jövetelét a tervébe avatott polgároknak. Ezek aztán készségesen és felkészülten küldik át halászladikjaikat, és Tóthot négyszáz hajdúval a városba eresztik. Azok előbb óvatosan eltorlaszolják a vár kijáratát, majd fölkiáltanak, miközben a barbárok mélyen alszanak, megszállják a gazdagabbak házait, és mindenkit lemészárolnak, aki csak útjukba akad, igen kegyetlen módon garázdálkodnak, és a várba menekültektől, részint a legyilkoltaktól és a folyóba fulladtaktól elfoglalják a várost. A török és zsidó kereskedők és vámszedők boltjaiból és házaiból igen nagy mennyiségű pénzt, hasonlíthatatlan arany- és ezüstneműt, valamint kínai selyemből és lenből készült ruhákat hordanak rakásra, nem is beszélve a nagyszámú marháról, lórol és juhról, melyeket a külvárosokban szereztek. Mivel pedig bőven volt ott szerémségi, baranyai és somogyi bor, az ivás vágyában kielégíthetetlen hajdúk egész éjjeleket és nappalokat töltöttek

Szolimán költségén épül a szegedi vár

Tóth Mihály szegedi polgár azon fáradozik, hogy a pogányokat elűzze Szegedről

Aldanával és másokkal való tanácskozás után Tóth ötezer hajdúval előrenyomul és megszállja Szegedet

A gondatlanság, elszéledés és a katonai fejelem

(d) Istvánffy: V. könyv f. 43, máshol 68. és XVII. könyv fm. 195, máshol 316

(e) Istvánffy: XVII. könyv fm. 186 b. máshol f. p. 309.

pincékben és kocsmákban széledve, nem törődtek mással csak a dőzsöléssel és az italozással. Amikor látta azt Héder bég, a szegedi várparancsnok, egy bizonyos Damián nevű bosnyákot titokban Budára küld, és Hali eunuchnak a magyar katonaság fegyelmezetlenségét jelentve, felmentőcsapatokat kér. Ali a bosnyákot egy levéllel tüstént előreküldte, majd a határmenti helyekről összehívatta a katonaságot és parancsot ad, hogy nyomban menjenek utána. Két levél volt ugyanis, ezek ugyanarról szóltak. Közülük az egyiket, egy Szegedről magával hozott galamb lábára kötve előreküldte, maga pedig utána megy. A galamb is meghozza szerencsével lábán a levelet, és a bosnyák is megérkezik és a törököket megnyugtatja, hogy hamarosan megérkeznek a felmentő seregek. Amíg tehát a mieink a katonai fegyelem teljes hiányában széjjel vannak széledve, hirtelen ott terem a pogány, összecsapva velük és legyőzve szétszórja őket. Visszafoglalja a várost, és miután erőit egyesíti a várórséggel, korra és nemre való tekintet nélkül gyilkolja a városlakókat, nem kevésbé mint a katonákat, és ötezer keresztény tetemről lemetszett orrot küld 40 szoborral és néhány fogollyal együtt Konstantinápolyba. Csupán Tóth és 20 lovas menekült meg, nagy nehezen átúsztattak a Tiszán. A többieket mind vagy elűzték, vagy levágták.⁴⁸

VIII. §

1551-től⁴⁹ 1686-ig a törökök kezében maradt Szeged, és mivel egyszer a kirohanó törökök, máskor meg az ostromló keresztények folytonos küzdelmei okoztak neki kárt, lehetetlen elmondani, mennyi bajt kellett elviselnie. Ugyanis nemcsak a törökök, hanem a keresztények miatt is sokat kellett túrniük, akik hol Fülekről, hol Szécsényből, hol máshonnet ide nyargalva kevés különbséget tettek török és keresztény nép közt. Egyébként nem hiányoztak a szegedi származásúak közül olyanok, akik hazájuk bajától indítatva azokról a helyekről, hová szüleikkel korábban menekültek, ide becsaptak és számos, nevezetes diadalt arattak. A szóbeszéd szerint egy bizonyos Szegeden született Balog Benedek, aki szülővárosa eleste után Füleken cseperedett fel, erejének és fegyvereinek nagy hírével tűnt ki. De nemcsak úgy, hogy gyakori rajtaütésekkel okozott itt is, ott is jelentős veszteségeket a pogánynak, hanem amikor hírét vette, hogy török küldöttség tart Magyarországra a török helyőrségek felülvizsgálatára, ő maga a Zenta körül szélesen elnyúló mezőkön portyázva, amint észrevette, hogy a pusztákon át lassan jön a csausz, leshelyről rátámadva teljes kíséretével együtt az utolsó szálig mindet levágta, a követi levelet magához véve — jól értette ugyanis a török nyelvet — magára és azokra öltötte az elesettek öltözetét, akik ismerték a török nyelvet, majd követként indult Szegedre, hová nagy göggel vonult be. Amikor pedig meghallotta, hogy valamelyik török a kapuban

meg nem tartása miatt foglalja vissza ismét a várost a töröknek Budáról titokban érkező felmentő serege

Mit szenved Szeged, amíg a török uralom alatt van

Egy Szegeden született, Füleken nevelkedett ember, Balog Benedek nagy hírnévre tett szert a török küldöttekkel szemben végrehajtott nagyserű haditételével

előbb csak magában, majd övéinek is súgdossa, hogy ez nem a csausz, hanem Balog Benedek, visszakézből buzogányával úgy megcsapta a haszontalant, hogy az földre zuhanva tüstént elnémult, őt pedig a lehető legfényesebben fogadták ezután a várban. Nemcsak nagy összegű pénzt vitt el a parancsnoktól, hanem Szegedtől mintegy három mérföldre a töröktől kapott kíséretet is elpusztította, majd dicséretes zsákmánnyal és halhatatlan hírnévvél tért vissza övéihez. Szeged többi lakója, akik a város megszállása kezdetén szétszóródtak, a török adott szavára visszaszólítva mind a Felsővároson, mind az Alsóvároson a ferences atyák⁵⁰ lelki gondozásával a keresztény vallást gyakorolták. Mesélik pedig, hogy egy alkalommal, amikor a templomot, melyet a barátok Havas Boldogasszony néven birtokoltak, a helvét hitvallást követők a várparancsnoktól maguknak követelték, a parancsnok mindkét vallás papjait egybehívta és lehetőséget adott hitvitára. Ígéretet tett, hogy annak adja a templomot, amelyik fél felülkerekedik a maga tudományával. Összegyűltek tehát, és mindkét fél nagy szóváltás közepette versengett a parancsnok elnöklete alatt tudományáról és vallásának kiemelkedőbb voltáról. Amikor azonban egy laikus testvér észrevette, hogy ferences atyái kimerültek a hosszas vita során, középre furakodott, nehogy elveszítsék a győzelem reményét. Miután pedig megkérte övéit, és a török parancsnoktól is engedélyt kapott, hogy övéi helyett vitába szálljon, előbb a parancsnokhoz fordulva jóindulatú figyelmet kért, majd az apostolok és az evangélisták számát kérdezte a helvét lelkipásztoroktól. Amikor pedig látta, hogy minden egyes kérdésre helyes választ kap, fölvetette, hogy hány próféta van, Amíg ők ezeket is helyesen sorolják, fölhívta a parancsnokot, hogy figyeljen, majd megkérdezte a reformátusokat, hogy Mohamedet vajon hova sorolnák. Ezzel az ügyes szellemességgel kifogott rajtuk, a templomot megőrizte a ferences atyáknak. A parancsnok ugyanis helyeselve az ember fortélyát, a ferenceseket nyilvánította győztesnek a reformátusokkal szemben, és tüstént rendeletet adott nekik, megerősítette őket a templom birtoklásában. Ezt a rendeletet mind a mai napig a testvér kópésággal aratott győzelme örök tanuságaként őrzik e monostor irattárában.

Pogány parancsra azon céllal rendezett hitvita a ferencesek és a helvét hitvallásúak között, hogy a nagyobb tudományú legyen a ferencesek temploma
A ferencesek egy világi testvére nyeri meg

A török által adott, megerősítésükről szóló rendeletet ma is őrzik abban a kolistorban

IX. §

Egyébként 1686-ban afféle harcmoddal, ahogyan más városokat lassanként felszabadítottak a török iga alól, Szegedhez is elértek a keresztények. *Merci és Häusler*⁵¹ vonultak elől csapataikkal, és amikor meghallották, hogy a seraskier nyolcezer törökkel és 1000 tatárral ott táborozik, kora hajnalban támadást indítanak ellene, és miután ezernél többet levágnak, háromszázat pedig foglyul ejtenek, a többieket megfutamtítják. A seraskier csak nehezen tudta a többieket a folyón

A pogányok elköltözése Szegedről

túli táborba kergetni. Közöttük volt Tököli is. Közben megérkeznek Vallis és Veterani,⁵² és október 19. táján körülveszik Szegedet. Közben azonban híre támad, hogy húszezer tatár és török szándékozik a nagyvezérrel együtt a szegediek segítségére sietni és már Zenta városnál, Szeged alatt mintegy öt mérföldre vannak. Így Vallis, Veterani és Barkóczi négyezer válogatott lovassal az éj csendjében elvonulnak és amikor észreveszik, hogy az ellenség őrhelyei már közel vannak, pitymallat előtt két órával megállnak, és a sereget csatasorba rendezve óvatosan megközelítik az ellenséges tábor. Amint meglátták őket a tatárok, hangos ordítózással rögtön lármát csapnak övéik között és lóra kapva megkísérlik visszaverni a mieinket. Ám az ellenük össze-vissza támadókat, jobbról a tatárokat, balról a törököket megszorítják a *Gönczi*⁵³ keze alatt lévő Merci- és Häusler-féle csapatok, és itt háromszáz török, amott ezer tatár leterítése után megfutamítják a többieket, majd az ellenség hátrahagyott dolgait összeszedve elhatározzák, hogy visszatérnek övéikhez. Ám alig indulnak útnak, máris jelentik, hogy hátukban ott az ellenség, és szétszóródva, rendetlenül követi őket. Újra megállnak tehát a mieink, és csatasorba rendeződve várják az ellenség érkezését. Amikor azonban kérésére kerül a sor, maga a seraskier is megérkezik hétezer pihent és szabályos hadirendben támadó törökkel. Amikor ezek a szokásos módon össze-vissza kiabálva támadják a mieinket, ezek éppúgy, ha nem jobb renddel állnak ellent és feltartóztatják első rohamukat, majd a szárnyakkal és a derékhaddal rohamot indítva fúriaként törik meg és zúzzák szét a török hadrendet és hadsorokat, és sokat megölve szétszórják a maradékot. Mégis megint visszatérnek, és noha már legalább ötször visszaverték őket, csaknem ugyanannyian térnek vissza, jóllehet feleslegesen próbálnak szerencsét, mert a keresztények nemcsak erejüket, hanem fegyverzetüket is olyan vitézül fordítják szembe velük, hogy szándékuktól elállni kényszerülve futásban keresnek menedéket, miután több mint kétezer embert veszítettek övéikből, valamint elhagytak 17 ágyút és 200, zsákmánnyal megrakott tevét. Ezt látva mieink összegyűjtik a zsákmányt, és visszatértek után az ostromlottak szeme láttára cölöpökre és sáncokra tűzik a zsákmányolt hadijelvényeket, és győzelmi jelként háromszoros sortüzet lőnek az ágyúkból, majd nagy örömük jeleként közösen éneklük Szent Ambrus himnuszát. Ezután egy foglyot a városba küldenek, hogy a nagyvezér és a seraskier vereségének hírével az ostromlottakat vegye rá a meghódolásra, majd általános boldogságnak adják át magukat. Azok viszont a helyzetet látva a hadiszekerekről és a jelvényekből világosan megértették, hogy szétverték a felmentősereget. Jajgatásokra és fájdalmas kiáltásokra fakadva fehér vásznakat emelnek fel, és az előljárókat kiküldve, a város megadásával kapcsolatban úgy egyeznek meg a mieinkkel, hogy a törökök gyermekestől és feleségestől és annyi holmival, amennyit elbírnak, bántatlanul övéikhez mehetnek. Minden más

dolog a várossal együtt a mieinké marad. Imre herceg⁵⁴ szent napja volt, amelyen a császáriak elfoglalták a várost. Miután őket kíséretünkkel Temesvárig vezették és ötszáz főnyi őrséget hátrahagytak Csanád töröktől való visszavételére indulnak.

X. §

Miután így visszaszerezték Szegedet, a megszállás alatt elszórta, bizonytalan helyeken bújdosó polgárai visszatértek övéikhez, és miután házacskáikat lassanként helyrehozták és a várost felépítették, amennyire csak lehetett, nem volt más kívánságuk, csak hogy annyi bajból megmenekülve végre örökre békén hagyják őket az ausztriai sas szárnya alatt. De alighogy teljesült kívánságuk, és annyi zavargás után megpihentek, a Rákóczi-féle mozgalmak⁵⁵ támadtával máris újra menekülniük és szenvedniük kellett. Mintegy két éven át nemcsak a lázadók gyakori betörései miatt szenvedtek, hanem 1705-ben mintegy három hétig tartó igen heves ostromot is kiálltak, mivel megszállták őket.^{55/a} Isten és a császár segítségével azonban úrrá lettek ezen, s ezt követően bármiféle zavargások, fosztogatások és támadások történtek is, mindet állhatatos lélekkel viselték. A külvárosok elnéptelenedése és fölégetése is a császári katonaságnak a király iránt tanúsított erős és őszinte szeretetéhez és szövetségéhez hasonló hűséggel tartották a várat és a palánkot a zavargások megszűntéig.

Csaknem ugyanazon időben, az 1709. és 1710. évben a pestis országos elterjedése idején a mieinket is súlyosan érintette a járvány, de mivel a kezdet kezdetén jámborsággal és igyekezettel nyomban ellenálltak, nem szenvedtek nagy veszteséget. A járvány tovaterjedésének megszüntét isteni kegyelemnek tulajdonítják, és úgy hiszik, hogy *Havas Boldogasszony* oltalma miatt szűnt meg.

Egyébként nemcsak 1716-ban siettek segítségére a szegeziek az Eugen⁵⁶ vezette seregnek, hanem gabona, bor és más élelemiszor szállításával segítettek 1695-ben a Saxo⁵⁷ és Häusler alatt Temesvárt felette nagy nélkülözés közben ostromló katonaságnak is. Häuslert, aki ott esett el, elhozták, és tiszteletre méltó módon a Havas Boldogasszony alsóvárosi templomában temették el,⁵⁸ ezzel is épp elég fényesen tanúsították hűségüket a császári katonasággal szemben, ahogyan azt maga *Lipót* is kegyelmesen elismerte, amint fentebb idéztük. Egyébként azt sem hallgathatjuk el, hogy 1687/88-ban olyan nagy éhínség volt Szegeden, hogy egy köből gabonáért tizenkét forintot⁵⁹ adtak volna, mégsem lehetett kapni. Ezért aztán négyszáznál is több ember halt éhen, a többieket, akik szintén elgyöngültek és erejüket veszítették az éhségtől, vagy a farkasok tépték szét házaikból kivonszolva, vagy a füvek és bokrok szokatlan eledele miatt pusztultak el, ezekkel akarták éhüket enyhíteni. A Tisza árvizei hol hat, hol nyolc, hol tízévenként öntötték el Szeged területét. Emlékeznek a polgárok, hogy

A törökök Szegedről való elköltözése után az épp helyreállításhoz kezdett várost belső bajok gyöttrik

A Rákóczi-féle felkelések

Pestisjárvány

Éhínség

Árvíz

harminc évvel⁶⁰ ezelőtt olyan nagy árvíz volt, hogy az egész Alsóváros víz alá került, ladikkokkal kellett a Havas Boldogasszony templom szentélyébe menni.

XI. §

Annyi nyomorúságtól és hanyattatástól megszabadult városunk megőrizte ugyan terjedelmét, régi virágzásából azonban alig-alig őriz már valami képet. Belvárosból és külvárosokból áll. A belváros kettős, az egyik beljebb, a másik kívülebb esik.⁶¹ Az előbbit várnak, vagyis castrumnak nevezik, mivel téglafalak övezik, ezekről fönt említettük, hogy 1545 körül épültek Szolimán költségén.⁶² Azok a falak azonban csak három oldalról védik a várat. A negyedik oldalon a Tisza folyik el mellette, és bár ez jelenti számára a leghatásosabb védelmet, efelől mégis sűrű karók és cölöpök zárják el zsilip módjára. Kívülről nézve négyszög alakú.⁶³ Hatszögletűnek látszik ugyan, mert két, mintegy megtört szögletről úgy tűnik, mintha négyet képezne, de nem így van. Közülük az előbbiekben mindkét oldalon kerek bástyák vannak, ahol aztán a falak a Tiszához vezetnek, mindkét részen több kerek és négyszögű bástyára támaszkodnak. A várbejárat az előbbi két kerek bástya között, azon az oldalon van, mely a város piacára néz, és észak felé tekint.⁶⁴ Ugyanezt a bejáratot egy tornyocska díszíti néhány öllel a kapu falai fölé emelkedve. Ebben egy óra és katonai jelvények vannak, alatta pedig a felhúzható kapu. Nyugatról van egy másik bejárat is, ez a kapu azonban mindig zárva van, csak egy kisebb ajtón át engedi be az utasokat. Ezenkívül valamennyi fal és erődítmény belülről magasan fölhordott földdel van megtámasztva, kívülről mély és Tiszavízzel telt árkok veszik körül. Az árokrendszeren túl hatalmas sáncok és itt-ott igen erős védművek vannak. Közülük a legelső a főkapu előtt van, a többi oldalt emelkedik és kőtalpat ékesíti. Belül a parancsnoki épületen és néhány *hivatalnoki* szálláson kívül semmi sincs, a fennmaradó térség szabad. Látható a régi templom, vagyis bazilika nyomai, melyben a *dominikánus* atyák miséztek (f).⁶⁵ Egyrészt árkok veszik körül az egész várat, másrészt rendkívüli mértékben erősíti a délen árokrendszerrel összekötött Tisza. Ha a folyón túl, a Maros-torkolatnál, vele szemben erődítményt emelnének ezen a részen, semmi sem lenne hathatósabb Szeged biztosítására.

Szeged mai képe

XII. §

Ahogy a belső városkát *várnak* és castrumnak nevezik a lakosok, az erődítmény anyagáról *Palánkának* mondják a külsőt, mivel egymás mellett, sűrűn földbevert, összefüggő

A külső város képe

(f) Lásd: Sigismundus Ferrarius, De rebus Hungaricae Provinciae IV. könyv. 531. old.⁶⁶

faoszlopok kerítik, és mesterségesen készített sánc erősíti, melyet vízzel telt kettős árok jár körül. A külső város északnyugatról övezi a belsőt, és ahogy a Tisza alsóbb folyásánál kezdődik, tágas ívvel az északi vársarkig terjed, és sok szép épület található benne. Három templom van ott, az egyik Szent Demeter vértanu *plébániatemploma*, ezt közköltésen állították helyre romjaiból, és az esztergomi érsekséghez tartozik.⁶⁷ A város nyugati részén van, közel a Tiszához, az u. n. *Kis-kapu előtt*. Régen olyan hatalmas épület volt, hogy csaknem addig a kiskapuig ért. Ma már a szentélyen kívül nincs belőle semmi, de még ez is olyan nagy, hogy az egész város összegyülekezésére elég.⁶⁸ Mögötte nyugaton a magasra falazott régi torony az egész tájra kilátást nyújt. Legfelső erkélyéről csaknem az egész megyét láthattuk. A torony végén, ugyancsak nyugatra van a hozzá csatlakozó Szűz Mária *Köszöntésének* tiszteletére épített kápolnája, melynek a szege-di születésű, zágrábi Lukács püspök egykor hét káplánt rendelt. Az ő szavaival:

Mi Lukács, Isten és az Apostoli Szék kegyelméből a zágrábi egyház püspöke, a dolog örök emlékezetére egyéb gondjaink és pásztori hivatalunk kötelességei mellett különleges és egyedülálló gondoskodás és megfontolás tárgya az, hogy^{68/a} — mivel a legjobb és legnagyobb Istenség bennünket kimondhatatlan kegyelmével minden érdemünk felett alacsony sorból e magas főpapi méltóság csúcsára kegyeskedett emelni, — mi vágyakozunk, hogy képességünkhöz mértén emlékezzünk ily halhatatlan és hatalmas jótéteményre, hogy kinyilvánítsuk, mily sok hálával tartozunk annak, akitől olyan sok jót kaptunk. Az isteni szolgálat megnöveléséért és az égi haza elnyerése reményéért, melyet mindenki földi jócselekedeteivel igyekszik előkészíteni, magunk, szüleink, elődeink, rokonaink és a hozzánk közel állók üdvözüléséért a Szeged városában épült Szent Demeter vértanu templom oldalánál, — mivel ebben a városban születünk és nevelkedtünk — az Isten-anya, a boldogságos és dicsőséges Szűz Mária fogantatási ünnepének, valamint püspök urunk dicsőségére újonnan egy kápolnát alapítottunk és emeltünk, hogy ebben az isteni szertartás az ezt követő időkben örökké, állandóan tartson, és hogy abban az isteni hivatásnak szolgáló papok minél nagyobb buzgósággal végezhessek az isteni szolgálatot, és megszakítás nélkül tehessenek neki eleget, a felülírottak értelmében az említett Boldogságos Szűz Mária kápolnának, és ebből következően a fent nevezett Szent Demeter vértanu plébánosainak, tudniillik e kápolna pásztorainak ajándékoztuk, átruháztuk, és örök időkre adományoztuk, sőt a jelenlévők által adjuk és átadjuk, de az alább feltüntetett módokkal és feltételekkel. Mindenekelőtt azzal, hogy a kápolna mindörökké az adományt kapó Szent Demeter vértanu egyház parókiális plébániájához tartozzék, ennek a szege-di polgárok az ő ősi szabadságuk és szokásuk alapján igazi patrónusai legyenek, ezért határoztuk, hogy maguk a polgárok legyenek a kápolna védnökei az adakozás tekintetében,

Templomok

A zágrábi püspök megerősítő oklevelé 1501-ből, melyben Boldogságos Szűz Mária kápolnájához hét káplánt rendel

és amikor a plébániára inséges idő következik, a jóra való és érdemes személyek kápolnánkat is használhassák, és javukra fordíthassák az alábbi teherrel. Így a mi Szent Demeter vértanu egyházunk mindenkori tisztelendő plébánosa azon az öt káplánon felül, kiket régi szokás szerint tartani szokott, két másik káplánt is köteles alkalmazni, hogy minél kényelmesebben vállalhassa és végezhesse a kápolna terheit és szolgálatait, és így ettől kezdve az ezután következő örök időkben a mindenkori plébános köteles hét káplánt tartani és ellátni, nemkülönben a polgárok is kötelesek évente a mindenkori plébánostól számadást kapni a kápolna általunk adott, ajándékozott és átengedett javai felől, akár istentiszteletre, akár magának a plébánosnak személyi használatára tartoznak, nehogy maguknak a polgároknak vagy akár a plébánosnak gondatlansága és hanyagsága miatt kápolnánk kárt szenvedjen javaiban. A hivatalban lévő tisztelendő plébános naponta mondasson egy misét kápolnánkban az alábbi módon, hasonlóképpen szabad lehetősége legyen a plébánosnak a temetkezésre szolgáló hely tisztességes személyek számára történő engedélyezésére, leginkább pedig azok számára, akik valamivel hozzá akartak járulni a templom hasznához és helyreállításához, de három temetésnél többet ne engedélyezzen stb. Hogy ne jusson kápolnánk véngromlásba, elővigyázatosságból tegyük még hozzá azt a kitélt, hogy ha az idő valamely viszonytátság miatt ezen oklevél az örökök gondatlansága folytán elveszne, a városi jegyzőkönyvben ugyanígy fellelhetők legyenek a feltételek, melyekkel kápolnánkat alapítottuk, s a mód, melyet az istentiszteletekben be kell majd tartani. Hogy pedig alapítványunk tartós legyen, és minden előírást minél megfelelőbben teljesíthessenek, az alább írt dolgokat örökre a kápolnának ajándékozzuk, tudniillik egy malmot az Ercsiben lévő malomhellyel együtt, egy billogzott, szám szerint ötvenhat hatáslóból álló ménest, a Kamenc város előhelyén lévő, Kutvás nevű szőlőt, egy mészárszék mesterrel és 40 forintnyi ellátmánnyal e mészárszék üzemeltetésében adódó haszonként, készpénzben száz forintot azzal a feltétellel, hogy a mindenkori plébános ezt a száz és negyven forintot ne idegenítse el a kápolnától, hanem azt a száz forintot valami tisztességes egyeségre és keresetre használja, a visszamaradt 40 forintot pedig kezelje a mészárszék tartásában lévő haszon érdekében, ahogyan azt fentebb említettük. Ha netán meghalna a plébános, a szegedi polgárok az ő javaiból adjanak az új plébánosnak, abból a 140 forintból, valamint két aranyozott kelyhet, két misekönyvet, öt kazulát, öt oltártéritőt, hét szőnyeget, réz gertyatartókat, és mindkét oltárt; ezen fent említett összes és egyenként vett dolog hitelül és bizonyosággal oklevelünket gyűrűs pecsétünkkel és sajátkezű aláírásunkkal erősítjük meg. Kelt Budán, pünkösdi vigiliáján, az Úr megtestesülésének 1501. évében.

Ezt a kápolnát a megérkező piarista atyák az ifjúság számára jelölték ki,⁶⁹ ezek a papok a Szent Demeter templomban végzik plébánosi teendőiket. E templommal szemközt van egy városi védnökséggel emelt épületük. A palánkban lévő

harmadik templom a görög szertartású rácoké, amely az előzőektől kétszáz lépésre a Tisza felé, keleti irányban van. Sosem láttuk még az itteninél gondozottabb görög rítusú templomot, mivel egyrészt szilárd falból készült, és cseréptető is fedi, másrészt udvar is körülveszi.⁷⁰ Az egész város tanács-háza a piactéren van, mely a várral szemben látható.⁷¹ Kiterjedt térségen helyezkedik el, amely igen népes vásárok tartására is megfelel. Egy csinos épület mellett emelkedik, szobái a nap járása szerint helyezkednek el. Ettől kissé hátrébb, észak felé fekszik a katonai épület, közönségesen *kaszárnya*, és a vár kapujával szemben a falazással készült tárház.⁷² Azon a részen, ahol a Tiszát dél felől megközelíti, látható a királyi kamara tisztartójának háza, ugyanitt csoportosulnak a tehetősebb polgárok házai.

XIII. §

Két külváros van, az egyik a felső, a másik az alsó.⁷³ Az előbbi északról övezi a várost, az utóbbi viszont délen, a folyóparton kapcsolódik hozzá. A Felsőváros sem kisebb és a város fölött, a Tisza mellett terül el, itt helyezkedik el a magyar, közönségesen *nemzeti*, illetve a rác hadsereg házainak zöme. Egy temploma van csak, melyet régen parókiának, vagy *Mátyás* által plébániának jeleztek és Szent Györgynek szentelték.⁷⁴ A Tisza ezen oldalán láthatók még a királyi sőtartó raktárak⁷⁵ épületei, valamint az inspector, a mérnökök és a többi előljáró háza. Ugyanott, a katonaság épületein belül van a másik görög rítusú templom.⁷⁶ A katonai házak és kaszárnyák között ma is láthatók azon török síremlékek nyomai, melyben — mint fent említettük — Hubiár agát különleges tisztelettel illették övéi. Az Alsóvárost a Havas Boldogasszony kiválóan megépített temploma ékesíti gazdag, hosszú hajójával; keskeny szentélyével és a lehető legnemesebb szerkezetével. Egyébként ez nemcsak egyéb díszítményei miatt méltó említésre, hanem azért is, mert az a hosszú építmény belülről semmi tartóoszlopra nem támaszkodik, egyedül a falak tartják a rendkívül széles boltozatot. Valaha, ahogy ez a falon lévő kőtáblából kitűnik, 1203-ban maga a város építtette közpénzen.⁷⁷ Északi felén a szentélynél a polgárok adományainak és a ferences atyák gondoskodásának köszönhetően most épül a torony,⁷⁸ mely az egész városban a legszebb. Ezután az ama rendű szerzetesek templomához kolostor épült, és összefügg vele, mely napról napra jobban megtisztul a török piszok szennyétől.⁷⁹ 1301-ben a minoriták számára rakták le alapjait, a törökök azonban 1525-ben lerombolták,⁸⁰ majd a város kérésére a törökök által engedélyezett javítás után a templomot a város kérésére *Pázmány* a csanádi egyházmegyehez csatolta (e). *Beszélik* — mondja a Topografia szerzője —,

Külvárosok

(e) a Függelékben

hogy Corvin Mátyás király országgyűlést tartott benne, ennek emlékére királyi palástját, melyet később, ahogy mondják, gyöngyökkel ellátott műseruhává alakítottak, az oltárok javára szentelte (f).⁸¹ A város tanácsa egybehangzóan állítja, hogy Szent Demeter oltárának adta, jóllehet a maradványát ma is kétségtelenül ennél az egyháznál őrzik a szerzetesek.⁸² Egy terem, közönségesen auditorium is tartozik a templomhoz, mely 3000 ember befogadására képes, itt e ferences atyák nyaranta gyűlést szoktak tartani. Azt a valóságnál erősebb szépítésnek vélem, amit ugyanez a szerző a védműről tett hozzá, amikor ezt mondja: *Ami a mai dolgokat illeti, az újólag kiépített védmű nem közönséges dicséretet érdemel nemcsak nagysága, mely miatt egyesek a bécsivel mérik össze, hanem erőssége tekintetében is, melyet a felséges Károly parancsára jóval nagyobbra építettek, mint amekkora a törökök alatt volt.*⁸³ Aki azonban saját szemével látta a szegedi védművet, láthatja hogy kicsi az, és kerülete alig tesz ki 600 ölt. Nemhogy a bécsivel, de még a lipótvárral sem lehet összehasonlítani, bár-hogy látja a szerző. Egyébként az egész város fekvését tekintve elég terjedelmes a várral, a várossal és külvárosokkal együtt, bár a legtöbb ház alacsony, mégsem minden szépség nélküliek. Ugyanitt van egy megyeháza, vagy megyeszékhely, melyben a megyeiek tanácskozásra gyűlnek össze.⁸⁴ Nemes emberek számára főleg az Alsóvároson vannak házak és fogadók.

XIV. §

Az egész várost a felső parttól az alsóig a többi környező szántóval együtt sík és nyílt föld veszi körbe, így Istvánffyval elmondhatjuk: (g) *ezek a szántók a Duna-Tisza közén lévő igen nagy kiterjedésű és baromtartásra kedvező síkságon vannak.* Mivel azonban közvetlen körülötte falvak és birtokok vannak, a polgárok számára csak szűkös határt hagynak, és így részint saját birtokaikat művelik, melyeket a királyok adományaként szomszédos területeken kaptak, részint idegen birtokot vesznek bérbe, közönségesen árendába. A legtöbb *Szegedet* körülvevő pusztát ugyanis ennek lakói vagy szántásra, vagy baromtartásra használják. A szőlővesszőt a nyugati és az északi irányban elterülő kertekben mindenütt nyílt, sík, mezei helyen, fellazított, fekete földön, sóderrel kevert, mégis nagyobb kavicsok és kövek nélküli, ezért fűró számára — amivel a vesszőket ide helyezik — alkalmas talajon ültetik. Minden évben igen bő termést hoz. Jó, többnyire vörös színű, de azért kevésbé elálló bort terem.

Sík fekvésű táj

Szőlők

(f) 146. old.

(g) II. könyv 16., máshol 26. 1. 15.

XV. §

Szegedet németekkel, szlávokkal és rácokkal vegyes magyarok lakják. Ezek és a horvátok hozzávetőlegesen a város harmadrészét teszik ki, ám ezek is, és a németek is szeretik a magyar nyelvet, bár leginkább a szlávok beszélnek a magyart. Máskülönb a legtöbb rác annyira nem ismeri a magyart, hogy úgy tűnik, mintha nem is magyarokkal élnének együtt.⁸⁵ A német nyelvvel se nagyon törődnek, mivel mind-egyiknél nagyobb kedvüket lelik a sajátjukban. Éppilyen ki-tartással követik minden más fölé helyezve a görögök ősi rítusa szerinti vallásukat, melyet gyermekkorukban sajátítottak el. Az összes többi lakos a katolikus vallást követi.

Német, szláv és horvát, valamint rácokkal vegyes magyar lakosság

XVI. §

A katolikus szertartásokat a piarista iskolák atyái végzik, őket 1720-ban⁸⁶ közpénzen hozatta ide és erősítette meg a város, átadva nekik ellátásra a *Demeter-templom plébániáját* és évi nyolcszáz forint fizetést. Ők tehát a nagy létszámú fiatalságot is tanítják, és nemcsak az említett *Demeter-templomban* végeznek nyilvános szertartásokat, hanem a Felsővároson lévő, *Szent Györgynek*⁸⁷ szentelt épületben is. Segítenek nekik a *ferences atyák* is, amikor a városon kívül és belül végzik munkáikat és a szertartásokat. Nekik már a török iga alatt is megengedték, hogy itt tartózkodjanak, ma nagy létszámmal látják el vallási teendőiket. Itt vannak még a nemrég befogadott *minorita atyák* is, akiknek szállása a Felsővároson, azon a helyen van, ahol egykor a Szent Miklósnak⁸⁸ épített templom állt. A *bosnyákoknak* és *rácoknak* is megvannak a maguk pópái és tanítómesterei.

A katolikus templomok szolgálata

XVII. §

A város kettős igazgatás alatt áll, a kettő közül az egyik katonai, mely az őrség és a nemzeti sereg élén áll, és azt irányítja. Az őrséget parancsnok vezényli és tartja kézben. Nemcsak a szegedi katonák tartoznak ugyanis e hivatalhoz, hanem még mindazok, akik a Duna-Tisza közén e tájon, különféle falvakban és körülsáncolt városokban, *Martonoson, Kiskanizsán, Zentán, Osztrován, Moholon, Petroszelán, Becsén, Csurogon, Földváron, Zomboron, és Szabadkán* laknak. Egyébként szabadok, egyedül csak háborús készenlétben állnak. A másik a polgári hatóság, ennek bíró parancsol, ugyancsak ő szokta elkülöníteni és eldönteni mindazon ügyeket, melyek akár gazdasági, akár törvényszéki formában adódnak. Így tehát minden feladat és hivatali teher, ami egy helyesen vezetett városban előfordul, a bíró vállára nehezedik. Mellette van a 12 tanácsos és a 2 jegyző, akik hetente kétszer, kedden és pénteken,

Kettős igazgatás, a kettő közül az egyik katonai

A másik a polgári

olykor pedig naponta, főleg a vásárok napján összegyűlnek a tanácsházban. Ha valami ügyes-bajos, komolyabb dolog adódik, a bírói testülettel közösen intézik. Később ebből választanak tisztségviselőket mind a számvevői, vagyis adószedői, mind az intézői és *csendbiztosi*, mind pedig más posztokra. Az előljárási választása mindig Szent György napon történik a bírói testület jelenlétében. A bírót aszerint választják, hogy mennyire képzett a polgári jogban és tudományban. Olyannak, akit erre méltónak tartanak, néha több évre is engedélyezik e méltóság viselését.

XVIII. §

A polgárok részint földműveléssel és állattartással, részint marhakereskedelemmel és ruhaeladással, részint pedig kézművességgel és halászattal foglalkoznak. A szegedi polgárok zöme szerfölött ősi szokás szerint halászattal keres kenyeret. Könnyen ezekre tehető azok száma, akik így tartják fenn magukat. Ha ugyanis lehetősége van valakinek ladikot és hálót vásárolni, megszerezheti a halászati engedélyt. Így aztán az egyébként napszámos munkával foglalkozó emberek is ladikba szállnak éjjel, és halászattal több nyereségre tesznek szert, mint amennyit napi bérükkel kerestek. Erre az életmódra csábítja őket a Tisza is, mely itt a leggazdagabb halban, mint-hogy ez, ahogy *Istvánffy* mondja (h) a Marossal és más folyókkal egyesülve itt nevel leginkább halat. Míg mi ott voltunk, több mint száz olyan halászbárkát, vagy halászhajót tudunk naponta összeszámolni a szegedi parton, melyek tele voltak pontyokkal, csukákkal, sügérekkel, süllőkkel, keszegekkel és egy másfajta hallal. A földet mindenki elegendően műveli, és ámbár a gabona elszállításának nincs sem értéke sem lehetősége, mégis összegyűjtenek annyit, amennyi a házi használatra szükséges. Néha-néha azonban tűrhető áron el is adnak. A kaszálás száraz nyáron jövedelmező számukra, esős nyáron ugyanis tönkremennek a levágott füvek az árvizek miatt, sőt ezek elsodorják a már boglyába rakottat is. Mások, köztük elsősorban a bosnyákok, a kereskedésben iparkodnak. Közülük bizony többen meggazdagodtak mostanáig a nem kevés lehetőség alapján. *Szent György, Szent Domokos, Szent Mihály, Szent András Apostol* napján tartanak évente vásárokat,⁸⁹ ilyenkor olyan nagy tömegek gyűlnek össze, hogy az egész várost ellepik. Különösen *Szent Mihály* és *Szent György* napon gyűlik össze rengeteg sok ember és állat. Az első napokon a gulyák és ménesek kerülnek eladásra. Mindkét fajta baromból összehasonlíthatatlanul sok van, különbözőek és nagy a választék. Ezek legeltetésére a mezők és elsősorban a város körül szélesen elterülő síkság szolgál. Ezt követően három napon át igen sok sátorral állnak a vásárok a piacon. Ezekre főleg a bos-

Tisztújítás

A polgárok kenyérkereső foglalkozása

Egyesek halászattal foglalkoznak

Mások kereskednek

Népes vásárok

(h) V. könyv f. m. 43.

nyákok, a görögök és törökök jönnek a legtávolabbi vidékekről, de vannak magyar, szlovák és német kereskedők is. Ezenkívül egyes napokon, így különösen *szombatoként* nyílnak egyes vásárok, mivel naponta szállítanak oda a mezei lakosok élelmiszereket eladás céljából.

XIX. §

Mondottuk, hogy katonák is laknak itt, akik részint *magyarokból*, részint *rácokból* állnak. A lovasok mindig készen állnak nyeregbe ugrani, amikor az ügy és idő követeli. Egyébként saját házaikban laknak, de katonai szabályok szerint élnek. Tisztek alá tartoznak, de nem teljesítenek közszolgálatot, hacsak nincs rá szükség. Közben családjukkal törődnek, egyéni belátás szerint házasodnak, gyermekeikkel, földjükkel, szőlőikkel, barmaikkal vesződnek. Polgári adóktól mentesek ugyan, de kötelesek lefizetni a katonai cenzust. Kevesen vannak, akik a zsoldért katonáskodnak, többnyire a hírnév és a szabadság szeretete miatt akarják, hogy közéjük sorozzák őket. Századosuk, közönségesen *kapitányuk* van, egyszer a bosnyák, máskor a magyar nemzetből, aszerint, hogy hogyan kedvez a szerencse, és a parancsnok, aki alá tartoznak, hogyan hagyja jóvá. Hozzá fordulnak kisebb adózási és peres ügyekben, a nagyobb döntéseket a várparancsnok jelenlétében teszik.

Felkelésre és honvédelemre készen katonák is laknak a városban

Tehetségük és erkölcsük

Kapitányok alatt szolgálnak

XX. §

Ilyennyire különböző lakosság ellenére a város minden lehetséges eszközzel megtartja az egyetértést, és mindkét fél emberségesen jön ki egymással. Mivel mindennek rendkívül alacsony ára van, mindenkinek rendelkezésére áll az élelem. Nem bőven ugyan, de amennyire szükség van. Mindenki szereti a magyar viseletet, még a németek is, bár különösen a rácok utánozzák a magyarokat, jóllehet valamivel hosszabb és értékesebb ruhákban láttuk őket. Kiváltképpen a bosnyákok asszonyait csudáltuk, ahogy aranytól és ezüsttől ragyogó, díszes selyemruhájukkal sok nőt felülmúltak. A köznép körében itt is igen visszaélnék a borral. Elképedtünk, hogy a még ivásra nem is alkalmas mustot öreg és fiatal éjjel-nappal büntetlenül szokta fogyasztani. Legtöbben, de főleg a szegények halat esznek hús helyett, ez jelenti napi táplálékukat. Kevesen építik házaikat rakott falból, a legtöbben sövényfalként földbe tűzött nádat használnak. Előbb erősen, sűrű sorokban megkötözik, majd sárral tapasztják be és kimeszelik. Hosszú évekig lakják e náddal fedett helyet. Azt tapasztaltuk, hogy elsősorban a szegényebb magyarok és rácok tesznek így. A lányok itt is sietnek házasságot kötni, nem így a legények. Úgy vélik ugyanis, hogy előbb a munka fáradalmait kell kibírniuk, mielőtt a házasság bajaiba bonyolódnának. Így aztán vagy katonáskodással, vagy kézművességgel, vagy kereskedéssel foglalkoznak.

Polgári egyetértés

Élelem és ruházódás

Házaik

Házassági szokások

Elsősorban a rációk közt szokás, hogy kereset, mesterség és munkálkodás szerint különülnek el. A magyarok is utánozzák őket. Náluk ugyanis kevés szabó, szűcs, takács és más efféle mesterember van ahhoz, hogy ne tudnának nyereségre szert tenni termékeikkel a ruházati vagy állati áruk kereskedésében a különféle mezővárosokban és városokban tartott vásárokon.

A lakosok foglalkozása

XXI. §

A kereskedői szokás tette valamennyiüket nyájassá és vendégszeretővé. Vannak, akik megjegyzik, hogy a vidék jellege a lakókban tükröződik, mikor pedig ez az együgyűeknek kedvez, az emberek is elbutulnak. Találhatnék olyan jópárat, akire ez illik, mégsem mondható ki egyértelműen valamennyire ez a sértésnek számító hiba. Ellenben igenis található itt sok, másoknál városiasabb és műveltebb ember is. Nem lehet tagadni, hogy ez a nép meg van áldva azzal, hogy egyéni természete erejével, hála a sajátos hagyománynak, sokra vigye. Ha ezt gyakorolják, az igen művelt városlakók közé lehet őket sorolni. Mégis inkább szomorúnak, mint vidámnak tűnik ez a fajta. Talán az idők viszontagságainak kell ezt tulajdonítanunk. Rengetegen nyomorognak ezen az oly termékeny vidéken a legnagyobb szegénységben. Munkával, gondoskodással és szorgalommal haladnak ugyan valamit, a megszerzett dolgot azonban inkább otthoni fogyasztásra kell használniuk, mint eladásra. Így aztán, mivel semmit sem tudnak pénzzé tenni, a meglévő is alig elég a saját fenntartásukra. Annyi pénzük sincs, hogy adójukat ki tudják fizetni. Más csapások is jönnek még ehhez. Egyszer ugyanis az árvizek és kiáradások, máskor a madarak, a rovarok és egerek pusztításai verik őket. Ennélfogva még mielőtt bármi lehetőségük nyílna rá, hogy megszerezzenek valamit, tönkre teszik őket a bajok. Mindenkiről azonban mégsem mondanám ezt, ugyanis vannak olyanok is, akik valahogyan meggazdagodnak és jobb sorsot élveznek. A város tehát szinte napról napra gyarapszik telepésekkel és lakókkal, és egyáltalán nem kétlem, hogy visszaszerzi egykori népességét és dicsőségét, ha a vidéken hosszabb ideig békeség lesz. Könyörödjünk szívből Isten és a kegyelmes király kegyéért, hogy ez így legyen ezután.

A polgárok természete

XXII. §

Befejezésül közzétesszük ősi címerpajzsát, mellyel egykor 1200-ban királyok ékesítették a várost. Ez annál is inkább említésre méltó, mert régen elveszítették, először 1704-ben a halásznoknak köszönhetően került elő a Tisza mélyéről.⁹⁰ VI. Károly, kegyelmes császárunk és királyunk, ahogy fönt említettük, jogosnak ismerte el és engedélyezte, hogy e sérült

Szeged város címerpajzsa

pecsét mintájára képezzék a város címerét is, nagyjából így: *Két részre osztott, egyenesen álló, katonai pajzs, melynek jobb oldalán két, a Tiszát és a Marost jelképező folyó fut végig és folyik le kékes mezőben, a pajzs bal oldalán pedig felezett sas kinyújtott szárnyal és lábával, aranyozott jogart tartva karmánál, a következő, arannyal festett szavak olvashatók: Szeged királyi város pecsétje 1200.* Végül a pajzson nyugvó katonai, rácsos és nyitott sisakon korona fölött álló, fehér bárány jelez, mely fejedelmi ékítményt visel, az oromzatról, vagyis a sisakcsúcsról pedig egyfelől fehér és vörös, másfelől sárga és kék, a pajzs szélein leomló foszlányok és rojtok díszítik.

II. szakasz.

A megye várai, közönségesen sáncai

I.

Csongrád vára

A Tisza kanyarában található e régen igen erős vár maradványai. Neve szláv szavakból *Cslun-grad*,⁹¹ vagyis *átkelőhely, másképpen hajók vára*. Innét a magyarul *Csonok grad*, összevonva *Csongrád*. A magyarok ugyanis a lembusokat és a hajónál kisebb vízi járműveket *csónaknak* hívják. Ebből tehát láthatja az ember, hogy az áttelepült *jazygoktól* a Tisza túloldalán lakó *dákokhoz* vezető, egykor igen fontos átkelőhely abban a régi időben épült és lett megerősítve.⁹² Ez a kanyar olyan tágas, hogy néhányezer fegyveres el tudta rekeszteni és igen hathatósan meg tudta védeni. Két előrenyúló folyómeder van ugyanis abban a szűk és szoros kanyarban, ahol a bejárat van, és ha az itt ásott árok megtelik vízzel, mindkét oldalról összeköti a medret, így nehezen bevehető sziget képződik. Az egykori árok nyomai mutatják, hogy egykor úgy volt, noha kevesebb jel utal az erődítményre, mint amennyit a távolság megkövetelt volna.⁹³ A kanyarnak csak az egyik belső szögletéhez kapcsolódik az erődítmény, ahhoz amely északnak néz, és a szemben levő Körös-torkolat erősíti és rendkívül mély árokrendszer övezi. Máskülönben a törökök is éberén őrizték. Az árokmaradványokon kívül ma már semmi sincs, ezek között áll gróf *Károlyi Sándor* úri lakóháza. A kanyar más része dél felé egy régen híres, ma már jelentéktelen városcsúcsra és nádasban ér véget.

*Csongrád várának
neve szláv
Fekvése*

Nehezen bevehető

*Gróf Károlyi Sándor úri lakóháza
jelzi ma a romokat*

II.

*Szintha vára*⁹⁴

Híres hely, melyet *Eugen* herceg több mint 200 000 török felett aratott, híres diadala tett nevezetessé 1697. szeptember 11-én. Hat mérfölddel⁹⁵ *Szeged* alatt, a Tiszánál, a nyugati oldalon sík helyen fekszik, a hely természete legalább annyira megerősítette, mint az emberi kéz munkája. Keletről ugyanis a *Tisza*, északról a Tiszával érintkező *Csesz-tó* védi, másfelől árok, valamint erős mellvéddel és összefüggő erődítményrendszerrel kerített sáncok övezik. Ezeket az egykor török időkben épített sáncokat a bosnyákok tartották és tartják ma is népes számban, noha többször elkergették őket innen. Ma persze nemcsak a sáncokon belül, hanem apró házaikban kívül is laknak, melyből sok van, de alacsonyak. Mentések az országos közadók alól, mivel valamennyien katonai szolgálatra vannak kötelezve, és az első adandó alkalommal fegyvert kell ragadniuk. Bár a szegedi parancsnok alá tartoznak, saját nemzetükből való százados, vagyis kapitány vezeti őket. Ugyancsak ennek, mintegy bírói ítéletével döntenek el összes peres ügyeiket és viszálykodásukat, ennek akarata szerint végzik összes dolgukat. A szegedi nemzeti katonasággal azonos módon adóztatják őket. Közben földjeikkel és szőlőikkel foglalkoznak, ezek művelésére itt van a legjobb lehetőség. Nincs azonban semmi erdő, ezért ehelyett nádat használnak és azzal tüzelnek. Ragaszkodnak a görög szertartáshoz, ezért saját templomuk és papjaik vannak. Még ma is sok, immár öreg ember él közöttük, akik szemtanúi voltak *Eugen* győzelemsorozata első gyümölcseinek, a törökök rendkívül híres, 1697. szeptember 11-i vereségének. Ezek tehát, elsősorban egy bizonyos *Boskó*, aki abban az időben ifjú házas, izmos, friss erőben lévő ember volt, ma már öreg, szemtanuként így mesélték ezt nekünk: Azt mondogatták, hogy akkoriban a *Tisza* és a *Duna* találkozásánál, a hadjárat kétségessége miatt a római sánc^{95/a} mögött sokáig haboztak a törökök. A mieink *Szinthára* vonultak, hogy kicsalják őket. Később a városnál és a Tiszánál, majd idébb, a *Szinthával* határos, egykori *Kalatsa* és *Cseszta* puszta körül délre és nyugatra állapodtak meg. Semmiféle sánccal nem vették körül magukat, mert csakis a kicsalogatott barbárokkal való harcra akartak lehetőséget teremteni. Néhány napnyi várakozás után, mivel azok nem mozdultak, *Péterváradra* indultak. Miközben a mieink *Pétervárad* körül mozgolódtak, a római sáncból megérkező barbár *Szintha* felé közeledett és először is ennek őrségét, vagyis a főleg *Becse* városából ide jött, magukat a zentaiakkal együtt körülsáncolt bosnyák katonákat támadta meg. Erős rohammal abba a sarokba szorították őket, melyet az ott lévő *Csesz-tó* és a mellette folyó *Tisza* képez. Aki nem tudta átúszni a folyót, az vagy elesett, vagy a mocsaras vizekbe fulladt. Ezt követően a város alatt, attól mintegy puskälö-

Szintha vára Eugen herceg törökön aratott diadala óta híres Fekvése

Lakói bosnyákok

Házaik és szabadalmaik

Kapitány vezeti őket

Foglalkozásuk

Vallásuk

A törökkel vívott csatát az arra az időre emlékező Boskó szavaival meséli el a szerző

vésnyi távolságban, a Tisza partján letáborozva kettős — egy kisebb, körülbelül ezer lépés terjedelmű és egy másik nagyobb, négy mérföld kerületű sáncot vezetett körül mély árkokkal és felhányt töltésekkel és elkülönített ágyúállásokkal, mégpedig úgy hogy a nagyobb, vagyis kijjebb lévő sáncnak, ha nem csalódom, negyed részét nyitva hagyta, vagy mert nem volt képes befejezni, vagy mert nem állt szándékában. Egy-két napig pihent itt, majd hidat vert a folyón, és előbb a lovasságot, majd a gyalogságot akarta a temesi részekre átvetni. Míg az átkelés kötötte le, nem tudom milyen szerencse folytán, egy császári katona kezébe került egy török basa, aki a táboron kívül vagy az őrzékek, vagy a portyázások miatt különült el a többiektől. Ez árulta el a törökök szándékát, és azt tanácsolta, hogy itt az idő támadásra, máskülönben, ha nem sietnek, ahogy már a lovasság zöme átkelt, úgy a gyalogság is átjut. E hír alapján tehát a mieink rögtön útnak indultak, és amikor erőltetett menetben Zentához értek, az átkelés közben meglepett törököt olyan pánikba ejtették, hogy egyetlen ellenük leadott lövés nélkül eldobta fegyvereit, elhagyta a nagyobb, vagyis a külső sáncot, és a kisebb, vagyis a belső sáncba menekült, amely a Tiszával érintkezett, ahol az átkelés folyt. Az átkelőhely felé tódulva nagy lendülettel rohant rá a kifeszített hídra. Bár túloldalt maga a nagyvezér állt szembe vele kitért karokkal, hogy ne féljen, de térjen vissza állásaiba és álljon ellent a mieinknek, űzze vissza őket, ennek ellenére, miután őt is nem kevésbé nyomta a török sokaság, a tömeg rémülten és reménytelenül menekült. Amikor pedig látták ezt a mieink, az alsó partról, vagyis az átkelőhellyel éppen szemközt lévő öbölből három ágyúval hamarjában oly ügyesen lőtték szét a menekülőktől terhes hidat, hogy amikor a folyómeder közepén becsapódott a lövés, a szerencsétlen török gyalogság — többkevesebb negyvenezer főnyi tömeg — kétoldalt a Tisza mély és sebes örvényeibe sodródva szörnyű pusztulás látványát nyújtva fulladt a vízbe⁹⁶ Ugyanez a *Boskó* állítja, hogy olyan sokan fulladtak meg, hogy az akkor alacsony vízállású Tisza vize a meder elzáródása miatt felduzzadt, és másfelé folyt. Míg a törököt ilyen pusztulás érte, a mieink senkit sem vesztettek, kivéve azokat a katonákat, akik azért haltak meg, mert a következő éjjel kapzsi kezüket és lábukat az ellenség elhagyott táborába víve, a préda keresésére szolgáló fáklyával a sötétben óvatlanul puszkaport érintettek. Ezek az emberek saját vesztükre égtek meg és pusztultak el. Máskülönben az egész győzelem alig egyórás küzdelem után hullott ölükbe. Ma is megvannak a nyomai a két, szabályos formájú sáncnak, bár nagy részüket szőlőműveléssel és az ugyanott művelt szántókkal eltüntették a zentaiak.

III.

*Földvár vára**

Romok vannak csak ebből a várból,⁹⁷ mely valamikor a Tisza szigetén, *Fel-Győ* faluval szemben, azon a részen feküdt, ahol a nagyobbik Tisza-meder a kisebbiktől a *Porgány* patakkal egyesül.^{97/a} Magát a kisebbik patakot Kelemen, egy régi magyar leölése miatt máig *Kelemen-fok*nak nevezik. A várat magas sánccal építették és mély üregekkel látták el, semmi sem maradt belőle csak egy egészen bizonytalan eredetű halom.

Földvár romjai

IV.

Martonos vára, vagy sánca

A zentaival csaknem azonos erőd van a Tisza ugyanazon oldalán, három mérfölddel följebb. Ezt ugyanis éppen olyan árkok, töltések és karók veszik körül, és nem gyéren, inkább nagy tömegben lakják a bosnyákok. Ezért azonos a lakosok életrendje, azonos szorgalommal művelik a földet, a föld mégis kövérebb és termékenyebb, de nyílt, nincsenek erdők. Százados áll élükön, aki a szegedi várparancsnok alárendeltje.

Martonos várának fekvése

A bosnyák lakosság élén kapitány áll

V.

Kis-Kanisa vára

Ugyanazon oldalon, fél mérfölddel lejjebb van, Martonosnál kisebb helység, de ugyanúgy sánc övezi. Görög vallású, bosnyák a lakossága, földje éppen olyan, a gyakori árvizeknek azonban kiszolgáltatótt.

Kis-Kanisa várának fekvése

VI.

Osztrova sánca

Szűk egy mérfölddel Zenta alatt, a Tisza azonos oldalán lévő népes falu. Helyzetét, földjét, lakóit és vallását tekintve mindenben egyezik az előzőekkel.

Osztrova földvárának fekvése

VII.

Petroszela

Szentpéterfalva az előzővel szomszédos, hasonlóan katonai település, Bodrog megyével határos. Ide tartozik az azonos katonai sánccal övezett *Mohol* falu Petroszela és Osztrova alatt.

Fekvése rövid leírással

* Vesd össze *Marsigli* gróf munkájának, a *Danubius Pannonico—Moesicus II.* kötet, IV. tábla 57. old., valamint a XXII. tábla tanuságával!⁹⁸

VIII.

Szegevár erődje

Szegletes⁹⁹ erősséget jelent, a szerkezete egykor ilyen volt. Ugyanott, ahol most terül el, *gróf Károlyi Sándor* négyszögletű toronyhoz hasonló építményű lakóháza áll két mérfölddel *Vásárhely* városa fölött a *Kurca* partján a *Kondora* és a *Kórugy* mocsarai közt. Közülük az utóbbi feléje folyva, az előbbi pedig visszafelé folyva a kastélynak komoly erősségül szolgál. Magát a ma is álló uradalmi házat valamikor a szomszédos erőd köveiből építették,^{99/a} mely Szent György néven *Szegevár* alatt terült el. *Gróf Károlyi Sándor* birtokához tartozik, az ő intézői lagnak benne. Belül bolthajtások, kamrák, borospincék vannak. középiütt a palota ugyanolyan nagyszerű, mint az egész építmény. Ami azon kívül van, két szobáckára oszlik, a lépcsőházban előtér is van. Azután van egy ház, melyet őrtorony formára mindenfelől fallal vettek körül. Tetejéről az egész megye látkepe előtűnik. Nyáron az állandó légmozgás miatt igazán egészséges és hűvös lakás, télen azonban a tüzelőhiány miatt kellemetlen és hideg.

Nevének jelentése
Fekvése

Ura: gróf Károlyi
Sándor

IX.

Themerkeny¹⁰⁰ pusztán is van ném irom, amely egy, valamikor híres erődítményből származik.

III. szakasz

A megye városai

I.

Vásárhely

Vásárok helyét jelenti, talán ezek miatt lett valamikor híres. Egyébként máig sem vesztett híréből, nevéből, részint a nagyszámú lakosság, részint a vásárok miatt, melyeket *Szent József*, *Úrnapja* és *Boldog Gallus*¹⁰¹ napján tartanak. Ezek körül bármelyik is nagy népgyülekezéssel, a bosnyákok és görögök kereskedelmével, főleg a marhaügyletek terén, egész Alsó-Magyarországon kevés vásár mögött marad el. A város a *Hód-tó* mellett fekszik, erről *Hód-mező-Vásárhelynek* is hívják. Szegedtől keletre,¹⁰² a folyó túloldalán, két mérföldre találja az ember, ha egyenes úton megy. Máskülönbén a folyó sok kanyarulata miatt több mint három mérföldre nő az út. Helvét hitvallású magyarok lakják, két lelkipásztora van. A város közepén 1720—21-ben¹⁰³ közkölségen jeles

Sok vásárával
szerzett magának
nevet
Vásárok ideje

A város fekvése

Lakói helvét hit-
vallású magyarok

toronnyal együtt szép templomot építettek. A katolikusoknak is van egy, melyet gróf Károlyi Sándor, az egész város gazdája alapított 1730-ban.¹⁰⁴ Papjuk is van, de kevés a katolikus, ezek is túlnyomórészt néhány jövevényből és szolgából tevődnek össze. Viszont olyan sok kálvinista van, hogy a Topographia Hungarica szerzője maga is könnyen számolt össze 600 házat (i),¹⁰⁵ melyek egymást keresztező utcákat képeznek a meglehetősen terjedelmes és népes településen. Van még néhány lutheránus vallású is, de nincs saját szentélyük. Nem nagyon dicsekedhet széles határral, sőt a meglévőt is áradások és gödrök szakítják meg. Ellenben bérfizetés fejében használja a szomszédos pusztákat, és nemcsak a kiterjedt legelőket, és bő kaszálókat takarítja be, hanem egy bőséges és terjedelmes majorság gabonaféleségeit is. Eképpen tehát az egész megye adóinak felét ez az egy város szokta leróni. Valamikor 1561-ben (k) Csanád megyéhez tartozott, ettől Csongrádhoz csatolták, nem tudom milyen megfontolásból. Szőlei részint dél, részint észak felé a lapon vannak. Mindkét helyen elég zamatos, de kevéssé elálló, vörös bort hoz. A Hód-tó és a Tisza elég halat ad számára, mindkettő közel van hozzá nyugatról. Erdői nincsenek, de a fahiányt pótolni lehet a Tisza és Körös jóvoltából. Tüzelésre nádat és szalmát, valamint napon szárított tehéntrágyát használnak.

II.

Szentes

Ez a nyaraló¹⁰⁶ (?) város az előzőnél kisebb, három mérföld távolságra, észak felé helyezkedik el. A megyére eső királyi adó negyedét fizeti. A Kurca patak mellett, dél felé, a királyi rév és a harmincadvám háza mellett, ahol az út Erdélyből Budára vezet, terül el, egy mérfölddel Szegvár fölött, ugyanannyival Csongrádon túl. Ez is népes helység, a Harucker-féle birtokhoz tartozik. Lakossága magyar, a helvét hitvallást szabadon gyakorolják. Itt sincsenek erdők, de bőven van nád és szalma. Noha ez a város is szűk határokkal rendelkezik, ura, birtokainak használatával és bérletével mégis elég jelentős földművelést folytat. A mindenütt mezei és lapos területen a börtermelést sem hanyagolja el, termése se jó, se rossz. A Kurcából egészséges és bő vizet nyer, ennek köszönheti malmát és a tiszaiaknál ízesebb halakat.

Törődnek a templommal

A kevés katolikusnak gróf Károlyi költségein alapított temploma van

Szentes város fekvése

*Harucker-birtok
Lakói helvét hitvallású magyarok*

Lehetőségei

(i) 147. old.

(k) Így találom az ugyanazon évben készült összeírásban.

IV. szakasz

I. §

A megye falvai és birtokai

Az egész megyében öt lakott falu van. Kettő a császáré, kettő Károlyi grófé, egy Szeged szabad királyi városé. A császáriak közül:

1. *Győ** közepes falu Szeged felett egy mérfölddel a Tisza a szokottnál valamivel egyenesebb partszakaszán. Noha áradásoktól mentes, a földeknek és vetéseknek mégis gyakran ártanak a kiöntések is. Lakói katolikus vallású magyarok, kevés földjük van. Erdeje nincs, kivéve a néhány fűzfabokrot.

2. *Mindszent*, vagyis Mindenszentek falva, nekik van szentelve a templom. Győvel szemben, a folyón túl, a Tisza túloldalán egy mérfölddel följebb, a Kúrca-torkolat alatt van. Templommal és pappal bíró katolikusok lakják. Sok és zsíros földje van, de a Tisza gyakori árvizeinek kiszolgáltatott.

A Károlyi-féle falvak:

3. *Szegvár*, kastélyát leszámítva jelentéktelen falucska. Lassanként azonban benépesítik a betelepülő magyarok és a kastélynak szolgáló szlávok. Földje kövér, tágas és termékeny, de a *Kóruy* és a *Kondora* mocsarai fölszabdalják, ezért mindeütt nyirkos és művelhetetlen.

4. *Csongrád* valamikor mezőváros volt, most falu. Ma is birtokában vannak ősi kiváltságai, de nem élhet velük. Említésre méltó azonban, mert róla nevezik az egész megyét. A nevét viselő erődítmény mellett fekszik, nyugatra, a Tisza szoros kanyarában. Földje elég van és kövér is, de lakói szegényebbek annál, hogy a megműveléshez erejük legyen. Katolikusok és magyarok, új erős templomuk van. Mivel azonban a falu a Pest megyei és a kun falvaktól távol esik, a katonaság sűrű és távoli fuvaroztatásai kimerítik.

5. *Tapeynak*, *Thapenak*, néha *Tapynak*¹⁰⁷ is írják. Szegedváros tulajdona, IV. Béla ajándékozta nekik, mint fent említettük, 1247-ben. Csak egyetlen ösvény út mentén látható. A város fölött, távolabb, ugyanazon parton, a Maros-torkollal szemben fekszik egy mély, nyirkos és áradásoknak gyakran kiszolgáltatott helyen. A Tisza árvizei idején teljesen körül van véve mocsarakkal, még a házakat is alig tudják szárazon tartani. Kevés földdel bíró, katolikus magyarok lakják. Borban búzában azonban termékeny, ha a vizek meg nem rontják.

* *Algyőnek*, vagy *Alsó Győnek* is nevezik a különbség kedvéért, mivel régen azon az oldalon, kissé feljebb volt egy másik falu, *Fel—Győ*, avagy Felső Győ.

II. §

Harucker¹⁰⁸ birtokai, vagyis pusztái

Ezek a puszták Szentes és Kunszentmárton között láthatók.

1. *Derékegyháza* nagy kiterjedésű és termékeny síkság, melynek felére gróf Károlyi tart jogot.
2. *Fabián¹⁰⁹* délről Szentessel határos földje hasonló, régen Fabian Szebastiannak hívták. 1561-ben Békés megye falvai közt tartották számon.
3. *Dónát* szomszédos az előzővel, szintén délre.
4. *Szent László* Szentesnél van, kelet felé.
5. *Etsér* az előbbin túl, semmivel sem hitványabb.
6. *Vörös Egyháza* Etsérrel határos, Szentes fölött két mérfölddel keletre.
7. *Királyság** az előbbivel kelet felől határos, szomszédos a kunszentmártoni kunokkal.
8. *Bökény* szintén határos az előbbivel, Szentesről egy magyar mérfölddel keletre.
9. *Thés¹¹⁰* az előzőhöz kapcsolódik nyugat felé, földje a Kurcza miatt mocsaras.
10. *Hikét¹¹¹* Thés és Szentes közt a Kurczánál található.

III. §

Gróf Károlyi Sándor birtokai

A Károlyi-féle birtokok egy része a Tiszán túl, más része innen van. Az előbbieket Vásárhely környékén vannak.

1. *Batida* Vásárhelyhez közel, széles elterülő síkságon, dél felé fekszik.
2. *Sámson¹¹²* szomszédos az előzővel, kb. 2 mérfölddel távolabb van Vásárhelytől Csanád megye határán.
3. *Tóthkutas* az előzőtől majdnem ugyanannyival távolabb dél felé, Békés megye határán.
4. *Mágocs* Vásárhelytől egy mérfölddel keletre.
5. *Vöres-Kutas* keleten szomszédos az előzővel.
6. *Fecskés* (régen *Magyaros Fecskés*) Batida, Vöres-Kutas, Mágocs és Sámson között van. Az előző öttel együtt Csanád megyéhez írták 1561-ben
7. *Tsomorkány¹¹³* Tóth-Kutas és Vöres-Kutas között, Békés megye határán található.
8. *Mártély* Mindszenttel szomszédos dél felé.
9. *Szent-György¹¹⁴* Szegvárral nyugat felé határos.
10. *Körtvélyes* Mártély és Vásárhely között van.
11. *Derékegyháza* Szegvár mellett van, mondtuk azonban, hogy a fele a Harucker-féle birtokhoz tartozik. A folyó innenső oldalán ugyanazon Károlyié.
12. *Újfalú* Pest megye határán van, a kecskeméti-pesti

* Királyságot Békéshez is sorolták valamikor 1561-ben.

országúton. Ezért itt vendégfogadó található, máskülönben a föld homokos és száraz.

13. *Máma* szomszédos az előzővel a csongrádi vidék felől, ugyanazon az úton, ezért az utazóknak itt is alkalmas vendégfogadó van.

14. *Ellés* szomszédos az előzővel és határos Pest megyével, a folyó ugyanazon oldalán, Csongrádon túl egy ágyúlövessel.

15. *Böld* közel a szentesi Tisza-révnél, a Tisza Csongrád felől visszahajló kanyarában. A folyóban van egy szigete, a falu romos állapotban lévő régi temploma ma még helyreállítható.

16. *Szántó* kevéssel lejjebb, ugyanazon oldalon van, itt látható az uraság gazdag majorsága.

17. *Fel Győ*¹¹⁵ ugyanazon parton lejjebb, a Tisza kanyarában, földje nedves és kövér.

18. *Csanya* a folyó ugyanazon partján, azonos távolságban van, ez azonban inkább hosszú, mint széles területtel nyúlik nyugat felé. Áthalad rajta a pesti országút, elég kényelmes vendégfogadóját sűrűn látogatják.

19. *Szent-Péteri* az előbbi területén ugyanazon országúton.

IV. §

Gróf Erdődi György birtokai

1. *Pusztaször* jeles birtok a pesti-kecskeméti országúton, az azonos nevű tó mellett. Az itt lévő régi nagy mezőváros, vagy falu jelentőségét bizonyítja ma is látható templomának szerkezete és terjedelme. Ez ugyanis teljes egészében négy-szögletes terméskőből és égetett téglából épült, és olyan tágas, hogy nagy embertömeg befogadására alkalmas. A templom mellett, ugyanazon úton van a vendégfogadó.

2. *Themerkény*¹¹⁶ szomszédos az előzővel, kelet felé, a Tiszánál terül el. Kastélyának romjai árulják el, hogy éppúgy nemes család lakta. Földje áradásoknak kitett.

V. §

Andrássi alispán és Szeged város birtokai

Az első:

1. *Ányás* a Tisza és Pusztaször birtokok között van, csupa víz övezi, de gazdag kaszálója és töméntelen nádasa van, melyekből a birtokos télvíz idején tüzzel szokta kiűzni a sok rókát, farkast, néha szarvast és dámvadat. Van itt háza és majorsága is.

2. *Kis-Telek* a folyótól távolabb, a kecskeméti országút irányában található, emiatt itt is van nyilvános postaállomás. A falu egyébként Szeged városhoz tartozik, ahogy a következők is.

3. *Reszke*¹¹⁷ a város földjén, a Tiszánál, fél mérfölddel a város alatt terül le, földje kövér és a polgároknak tágas majorságuk van. Sok szegedinek nemcsak ideiglenes, hanem állandó jellegű háza is van benne, úgyhogy falunak vélné az ember.

4. *Zakany*¹¹⁸ egy magyar mérfölddel ugyanazon város alatt, szomszédos a dorozsmai határral, amelyet a kiskunoknál említettünk.

5. *Balag*¹¹⁹ a város szélén, a folyónál van, a Matty-tó önti el.

6. *Csorwa*, *Kereset* és *Otemes*¹²⁰ valamivel alább, a szabadkai palánk felé helyezkedik el. Földje szikes, homokos és legeltetésre alkalmasabb, mint gabonatermesztésre.

VI. §

A fiskus vagyis a királyi kincstár birtokai

1. *Szent-Péter* egy mérföldre Szeged alatt Reszke birtok mellett, a Tisza azonos oldalán helyezkedik el.

2. *Horgas* Szent-Pétertől beljebb, Bács megye felé fekszik. Földje lúgos és homokos.

3. Ugyanitt Szabadka felé vannak *Tompa*, *Ludas*, *Kantavér*, *Vermsicz*, *Sebusiz*, *Kelebia*, *Tarankits*, *Vandalek*, *Bajmak*, *Gyergen*, *Nadivan*.

4. Kanizsa felé *Naderliak*, *Ostorak*, *Vrella*.

5. Szintha felé *Tornos*, *Lykas*, *Szestova*, *Kalacza Kasciad*.¹²¹

6. A Tiszán túl van *Lele*. Szűkös határa szárazabb, a Tisza és a Maros torkolatának kiöntései között van. *Tömpes* ugyanazon a vonalon, áradásoknak szintén kiszolgáltatott helyen van. *Réti-Kopáncs* a Tisza ugyanott különböző ágakra és medrekre szakadó mocsarai között van. Földje mocsaras ugyan, de gazdag kaszálókban, 1561-ben *Tömpessel* együtt Csanád megyéhez tartozott.

7. A folyón innen van *Dócz* mely egykor a nevét adó családnak volt szülőhelye, most néptelen, *Al-Győ* fölött, a Tisza partján, csupa mocsár és a nevét viselő tavak között áll.

8. *Serkéd* az előzővel szomszédos nyugatra, földje szárazabb és termékenyebb. *Sövényháza* a Dóci-tó szélén terül el, főenyés és terméketlen talaja legeltetésre alkalmasabb, mint földművelésre.

Ennyi

VII. §

A kincstár Csongrád megyéhez tartozó birtokai, melyeket a jeles Staudacker úr, a királyi kincstár tisztartója ottlétiünk alkalmával közölt velünk.¹²² A birtokok közül *Szent-Péter* részben Martonoshoz tartozik.

Canischa Naderliak
Ostorak
Vrella

Szenta Tornos
Lykas
Szesztova
Kalocza
Kaniad
Sobotiza Tompa
Ludos
Szantavir
Vermtitz
Sebutiz
Kelebia
Tavankut
Vandalek
Bajmak
Gyergin
Nadyvin¹²³

CSANÁD MEGYE TÖRTÉNETE

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Természetrাজi szakasz

Csanád megye fekvése és természeti adottságai

I. §

Csanád püspöki város adott nevet a megyének, amely egykor terjedelmesebb és gazdagabb volt, mivel a vidék a Maroson túlra terjedt, de mert azt a területet a temesi Bánáthoz csatolták, sokkal kisebb lett. Ti. a közepes nagyságú megyét délről a Maros, keletről Arad megye, északról és nyugatról Zaránd és Békés megye határolja körül.¹

A megye neve neve és kiterjedése

Az egész vidék nagy kiterjedésű mezőkön szélesen elterülő síkságon fekszik. Itt-ott tölgyerdők vannak, amint hisszük, újabkori telepítésűek. Régebben ugyanis alig történt említés ezen az egész sík vidéken fának a nyomáról.

Síkságon való fekvése

II. §

Egyedül a Maros öntözi azt a vidéket. Ez mihelyt Petske falunál elhagyja Arad határait, szélesebb mederrel érinti a csanádi szántóföld szegélyét. Egykor ezt a megyét középen szelte át, de miután a Maroson túli részt a temesi Bánáthoz csatolták, most már a vidék határait zárja le. Azokat a helyeket, amelyek mellett a tulsó részen folyik el, a Bánátban² említettük. Ezen a részen, amelyen a csanádi földet érinti, csak a birtokokat öntözi, kivéve 2—3 falut. Máskülönb termékenység tekintetében nem marad el a szomszédos földek mögött; sík földje ugyanis búza és gabona termesztésére alkalmas, de a szőlőművelés se hiányzik, különösen Makó városánál nemes és jóízű bor terem. Istvánffy (a) szépen írta le ennek és a körülötte lévő vidéknek a választékosságát és termékenységét, amikor Csanád elvesztéséről szólt: „Ezek a helyek majdnem mind kellemes és terjedelmes síkságon vannak, öntöző folyók mellett fekszenek, a talaj hozama, a barmok termékenysége, a halak sokasága, a gabonának, takarmánynak, gyümölcsöknek a bősége és az ég áldása tekintetében semmiféle más föld mögött nem maradnak el.”

Egyetlen folyója a Maros

Termékenységi helyzete

(a) Liber XVII. pag. 300, 47.

III. §

Ezekből, amiket elmondtunk, meg lehet állapítani, hogy megyénk állattartásra alkalmas. Hozzájárul, hogy a falvak, melyek egykor sűrűn lakottak voltak, elnéptelenedvén, immár annál bővebben tárulnak fel barom számára való legelő területül. A vadállatok közül csak azokat tűri, amelyek a mezőkön otthonosak: a vadászat itt is válogatás nélkül mindenre szabad.

Állattartásra alkalmas

Politikai szakasz

Csanád megye lakosai és előljárósága

I. §

A vidék régi lakóiról, mivel annyiszor szóltunk már róluk, nem szükséges sokat beszélni. Még mindig a *dákoktól*, *gepidáktól*, *gótoktól*, *hunoktól*, *avaroktól* és *magyaroktól* egykor lakott régi Dáciában járunk. Amint pedig azok a régi lakosok kölcsönösen elűzték egymást lakóhelyükről, úgy a *magyarokat*, a legutolsónak érkezett lakókat először a *kunok*, majd a *tatárok*, végül a *törökök* rendkívüli módon zaklatták. Másutt fogjuk elmondani, hogy minő csapásokat szenvedett el a *kunoktól* mindkét oldalon a Tiszapart. Tudva levő dolog, hogy a tatárok ismételten annyira kipusztították a vidéket emberek és barmok tekintetében, hogy alig maradt nyoma az emberi művelésnek. A törökök pedig, akik másfél századon át itt háborúskodtak, kimondani is szörnyű, hogy minő csapásokat okoztak. Gyakran megtörtént, hogy nem akadt senki, aki a vidéket megművelte volna. Ezért annál rútabb pusztulásra jutott minden, minél szörnyűbb volt az ellenség vadsága. Miután az ellenséget az egész vidékről elűzték, ami Isten és *Nagy Lipót*³ sikere volt, és a *karlövici béke*⁴ visszaadta a nyugalmat, a vidék kezdett újra benépesülni a magyaroktól, de nagyon lassú növekedéssel. Ezeknek a nyelve a tiszántúlvai egyező magyar. Táplálkozásuk és öltözködésük pedig a vagyoni helyzetnek megfelelően, hol műveltebb, hol ismét silányabb. A rácok mindezülig kevesebben voltak, nekik persze a Maroson túli vidék barátságosabbnak látszott. A görögökben⁵ viszont nincs hiány, mert a kereskedés kedvéért mindenütt letelepülnek.

A vidék régi lakói: a dákok és mások, akik őket követték

A vidéket és lakosait ért csapások

Pusztaság

Mikor kezdett újra benépesülni?

II. §

Az egész vidék főtisztviselőit *főispánoknak* hívjuk. Ez a tisztség örök jogon a *csanádi püspökséghez* van kapcsolva.⁶ Ezért itt nem soroljuk fel a főispánokat, ezt akkor fogjuk megtenni, amikor a *csanádi püspökök* névsorát összeállítjuk. Tudomásunk szerint a többi tisztség még nincs helyreállítva. Ezért sokáig majdnem ugyanaz volt a joggyakorlat itt, mint

A megye előljárósága

amelyet Arad megyénél kifejtettünk. Egyrészt ugyanis a katonai parancsnokoknak is voltak kormányzati teendőik, másrészt a királyi kincstár gondnokai sem voltak híjával a feladatnak. Most a püspökség főtisztelendő helynöke igazgatja az ügyek legnagyobb részét. Miért? Azért, hogy legyen remény, hogy eljön az idő, amikor a legjobb uralkodó kegyességéből a régi kormányzás rendszere hamarosan régi virágzásában helyre fog állni.

KÜLÖNLEGES RÉSZ

I. szakasz

Csanád megye várai és városai

I.

Csanád városa és vára

I. §

Csanadinum, a magyaroknak *Csanád*, egykor kiterjedt és sok előnnyel rendelkező város. *Bonfini* mondja róla (a): „*Csanád megye várossal és előkelő bazilikával.*” *Istvánffy* (b) *terjedelmes, de falakkal nem övezett városnak* nevezi. Volt azonban egy vele kapcsolatban levő, ostrom elviselésére elég erős vára. Mindkettőt a *Maros* déli oldalával mossa,^{6/a} a várat pedig azáltal is erősíti, hogy az árkokat megtölti vízzel. A püspökséget Sz. *István* állította fel a városban. Így hát híressé vált, nem kevésbé püspökeinek jámborsága, mint a gonosz emberek gazságai által. Még életben volt ugyanis *Boldog Gellért*,⁷ a minden tekintetben feddhetetlen férfiú, midőn az övéi iránti vad kegyetlenségéről leginkább ismeretes *Aba király* vérrrel szennyezte be a várost. *Thuróczi* (c) így örökítette meg a dolgot: „*Midőn a király Csanádon tartotta a 40 napos böjtöt, ugyanazon a böjten kb. negyven embert tanácskozás ürügyén egy házba zárt, és fegyveres katonák által megölette őket, bár nem volt rájuk bizonyítva semmi, és nem tettek beismerő vallomást.* Ezért *B. Gellért* csanádi püspök egyházi szigorúsággal fedtte meg a királyt, előre megmondta neki az őt fenyegető veszedelmet. Méltán mondhatjuk ezeket a bekövetkezendő csapások előjátékának. *Rogeri*us említi (d) ugyanis hogy 1242-ben *Béla* király elűzése után a tatárok feldúlták a várost. De ezek a tatárok által történtek. Sokkal szörnyűbb volt két századdal⁸ később *Székely*, melléknevén *Dósa György* kegyetlensége, aki a pápa jóvoltából a kereszténység közös ellensége ellen összegyűjtött hadsereget nem habozott Magyarország belterülete ellen fordítani. Az eseményt *Istvánffy* részletesen leírja (e). Nem maradhatott sértetlen a lázadó ember támadásától *Csanád* sem, jóllehet csatlósai *Pestnél*, *Egernél* és *Váradnál* elesvén, érettebb megfontolásokat kellett volna

Csanád egykor hatalmas város volt

A várral együtt Maros menti fekvésű

Szt. István itt püspökséget állít fel

Aba király kegyetlensége szennyezi be

A tatárok feldőlják

Székely György szörnyű tette a város ellen

(a) I. decas, Liber pag. 26, 23.

(b) Liber V. pag. 70. 13.

(c) Chronic. Hungar. P. II. pag. 44, 5.

(d) De destructione Hungariae per Tartaros.⁹ Caput XXXIV. p. 192, 34.

(e) Az V. könyvben. Vö. Taurinus, Stauromachia.¹⁰

kigondolnia. „*Eközben — mondja Istvánffy (f) — az övét ért annyi és oly gyászos csapástól meg nem törve, Szegedet kikerülve, útját Csanád felé irányította, és azt a terjedelmes, de semmiféle fallal nem övezett várost csekély fáradsággal elfoglalta; mindenkinek a házában és vagyónában garázdálkodott, de különösen a papokéban.*” Hogy miféle végzetes dolgok vártak eme ostrom következtében Csáki János^{10/a} püspökre, azt az ő említésénél, ami vissza fog térni, elmondjuk.

II. §

Az 1514. évben ily módon sújtott Csanád ezt a szörnyű csapást nehezen heverte ki. Amikor ugyanis a legborzasztóbb háborúkkal terhelt század elkezdődött, az ismét új veszedelmeket hozott Csanádra. Erdélyben György barát¹¹ állott az ügyek élén, aki már szövetségi kapcsolatban volt I. Ferdinánddal, amikor János özvegyének hívei a várat és a várost ostromgyűrűvel vették körül, de szerencsétlenebb kimenetellel, mint gondolták: elesvén ugyanis az ostrom kezdeményezői, a város megszabadult attól a veszélytől, amibe akkor került¹² (g). Erről a dologról Bethlen¹³ (h) ezt mondja: „*Petrovics, Temesvárnak és Lippának parancsnoka, Csanádot Kerepeczi Miklósnak, a trákok¹⁴ parancsnokának vezetésével 8000 ráccal ostrom alá vette, amit Peresits Gáspár¹⁵ bátran kivédett. Miklós nagy vereséget szenvedve felhagyott az ostrommal.*” Ti., hogy Erdélyt, melyet Ferdinánd megbízásából kormányzott a barát, visszatérési szabadság által Izabella magának megszerezze, Petrovicsot,¹⁶ a heves természetű férfit erős hadsereggel magához hívta a tartományba. Ő pedig vállalva az odautazást, útközben mindazokat a várakat elfoglalta, amelyeket csak tudott. Így hát alkalom nyílt Csanád elfoglalásának a megkísérlésére. A barát azonban, nehogy úgy tűnjék fel, hogy a Zápolya pártiaknak hitvány módon hízeleg, Varkuch Tamást,¹⁷ hú emberét az ostromlott csanádiaknak segítségül küldi, aki velük közösen megbeszélt terv szerint Kerepeczi Miklóst késő éjjel a városi lakosokkal együtt hirtelenül megtámadva, akkora mézárálást vitt végbe, hogy Kerepeczi¹⁸ alig tudott néhányadmagával megmenekülni. Említésre méltó az a szemrehányás, amellyel a szerencsétlen kimenetelű harcból visszatérő Kerepeczit felesége fogadta. Bethlen így foglalta írásba: „*Miután Kerepeczi hazatért, felesége lángoló arccal és szemekkel, fogait csikorgatva és kiabálva, lelkében iszonyú haragot táplálva sietett elébe: Igazán méltó az a férfiú — mondotta — aki jól végzett munka, az ellenség legyőzése után diadallal tér haza, arra, hogy felesége gyermekeivel együtt örvendezve menjen elébe; méltó, aki az oly hitvány férfinál kétségtelenül kiválóbb bátor anyától kap utódot, hogy, ha gyermekei az anyjuk jelleméből merített tehetségből valamit bírnak, megrontsa az apjuktól kapott puha és*

A csanádiak újabb szerencsétlenségei

Izabella párthívei ostromolják

Az esemény története

Kerepeczi veresége

Feleségének vele szemben tett, említésre méltó szemrehányása

(f) Uo. pag. 70, 11.

(g) Istvánffy, Liber XVI. pag. 295,15 az 1550. évnél.

(h) Liber IV. pag. 153.

harciatlan lelkiület. Ó, én szerencsétlen! Mily nagyot csalódtam reményemben és vélekedésemben! Leghitványabb férfit, mi vár rád többé az életben, hiszen van-e valami, ami kevésbé gyűlöletes életet adhatna neked? Ez a fény, amit látsz, ameddig csak élsz, a te gyámoltalanságodnak, az ellenség dicsőségének a megvilágítására fog felkelni, hogy az, ami minden élőlény számára a legkedvesebb, számodra gyűlöletes és utálatos legyen: sőt a sötétségben is eléd áll az oly nagy vétked emlékezete, amely — akár akarod, akár nem — örökké előtted fog forgolódni. Az annyira rút életnél mennyivel tisztességesebb lett volna neked a halál! Mennyivel elviselhetőbb lett volna a tied számára! Továbbá, miféle dicsőséget remélhetsz az utódok részéről te, aki saját nemességedet oly „dicsően” növelted. Te, akit az ősök dicsősége ékesít, azt a dicsőséget gyalázat által kisebbitve hagyod hátra az utódainak. Duplán: egyrészt az utódainak, másrészt az őseidnek: az előbbieket példád által teszed tönkre, az utóbbiaknak — amennyiben rajtad múlik — dicsőségét és ragyogását homályosítja el a te példád. Kotródjál innen, méltatlan férfi! Azokkal a szemekkel foglak nézni, amelyeknek semmit sem hagytál. — A nő éppen olyan szigorú volt férje iránt tetteiben, mint amilyen beszédben: több hónapig nem engedte színe elé, gyűlölettől és haragtól lángolva.” Jónak látszott ezt közbeiktatni asszonyban meglévő férfias lélek bizonyítékaként.

III. §

Alig állotta ki azonban Csanád eme veszedelmeket, amikor úgy látszott, hogy a végzet sürgetésére végpusztulásra jut. Ferdinánd és a törökök között háború tört ki, amelyben az utóbbiak János özvegnyét és fiát igyekeztek Erdély élére állítani, az előbbi viszont az orszégrészre vonatkozó jogait kívánta érvényesíteni. Ezzel a dologgal sok csapás járt együtt. Miután ugyanis a háborús vállalkozás elkezdődött, és a várak egyik részét az ellenség részint csellel, részint a mieinknek a félelme következtében elfoglalta, teljes erejével Csanádra támadt. Csanádot azután követte a püspök városa és székhelye a Maros mellett fekvő várral és híres templommal. A város azonban, amelyet kevéssel azelőtt György barát ajánlására Ferdinánd átadott Ugodi Ferencnek, a fehérvári káptalan prépostjának,¹⁹ semmiféle fallal nem volt övezve. Ennek parancsnoka a legnagyobb félelemtől és rettegéstől indítatva, az ágyúlövéseket be sem várva, a vár kulcsait Mehemet elé vitte és azt tüstént átadta²⁰ — amint Istvánffy említi (i). Hogy ebből a dolgoknak miféle változása következett, azon a helyen részletesen elmondja a történetíró. A Maros mindkét partján ugyanis az összes vár a mieink nemtelen gyávasága következtében vagy időnek előtte megadta magát, vagy az őrség távoztával üresen maradt és így az ellenség kezébe került. Hozzájárult azoknak a szerbeknek, akik Temes megye mezősegi falvait széltében lakták. Mehemethez pártolása,

*Csanád utolsó
pusztulása*

Minő bajokat hozott ez magával?

(i) Liber XVII. pag. 300.

ami sok későbbi bajnak lett forrása és kezdete. Ezek[†] a nem kevésbé dicstelen, mint veszedelmes dolgok 1550²¹-ben történtek. Ebben az időben ugyanis nemcsak az egykor virágzó és művelt város ment tönkre, hanem — ami a legfájdalmasabb — maga a püspökség is a mohamedán tévhit áldozatává lett. Később, 1595-ben az erdélyi hadsereg vezére, *Borbély György* (k) *Báthori Zsigmond* megbízásából visszafoglalta ugyan Csanádot, miután előzőleg nyílt csatában szinte a végpusztulásig megverte a parancsnokát a gyulaival együtt. De az erdélyiek számára csak időleges volt a város eme birtoklása. Jóllehet Szulimán,²² Temesvár parancsnoka (1) egy ideig hiába támadta a várat és a várost, mégis ugyanabban az évben (m) a mieink szétszaladása után az ellenség birtokába került. Az 1598. esztendő már jócskán előrehaladt, amikor a törökök *Báthori Zsigmond*nak, Erdély fejedelmének az állhatatlanságától indítatva hadi vállalkozásra szánják el magukat. Ama háború vezére, *Szatercsi Mehmet*²³ volt kijelölve arra a feladatra, hogy nekik az Erdélybe való bejutást előkészítse. Csanád vára ellen, mely akkor — mint mondtuk — az erdélyiek hatalmában volt, vezette táborát, és azt tüstént ostromgyűrűvel zárta körül. Nyolc nap múlva a szünet nélküli ostrom szenvedése a várórséget oly nehéz helyzetbe juttatta, hogy nemcsak a vár megtartásáról, hanem saját maguk életéről is lemondtak. *Lugosi Ferenc*, a kora ifjúsága óta hadművészetben jártas katonaeMBER a várban volt. Ő tehát midőn látta, hogy a falak már omladoznak, és hogy a törökök nem fogják abbahagyni az ostromot, erre semmi remény sem mutatkozott, ragyogó beszédben indítványt tett a kitörés vállalására. Ezeket mondta: „*Mindnyájan látjátok, igen vitéz férfiak, minő veszedelemben forgunk. Bárhová nézünk és figyelünk, látjuk, hogy a törökök csapatai mindent megszállottak. Immár nincs semmi remény sem a kitartásra, sem a megmenekülésre, sem a segítségre. Megmaradt azonban a veszedelmek közepette a bátor lélek, ha ugyanis minden más vonatkozásban legyőztek is, a bátor lelkünk még nincs legyőzve. Mindenféle megadás nyomorúságos, de az a legnyomorúságosabb, amely még az életben maradást sem ígéri meg. Egyrészt, mivel a természeténél fogva vad és könyörtelen ellenség övéinek annyi általunk okozott vereségét látja, másrészt pedig, mivel nem is annyira a győzelemben vetett hitünkkel mint inkább makacs ellenállásunkkal diadalának útját késleltetni merészeltük, annyira megdühödött ellenünk, hogy ha ezerszer ígér is esküvel nekünk sértetlenséget, abból a világon semmit sem fog teljesíteni. Vérünket tehát kénytelenek vagyunk kegyetlen ellenségünknek feláldozni, úgy kell azonban az áldozatot meghozni, hogy ne érezze azt, hogy büntetlenül ontotta vérünket. Ne tehetetlen barmok módjára megkötözve gyilkoljanak le bennünket. Ez az elfajzottaknak a sorsa: a bátor férfiak bátran néznek szembe a halállal. Mert a szolgaság — ha*

Az erdélyiek visszafoglalják

A törökök ismét elfoglalják

Az ostrom története

Lugosi Ferenc várparancsnok beszéde az övéihez

(k) Istvánffy, lib. XXIX. pag. 669, 26.

(1) Liber XXXI. pag. 724, 12.

(m) Uo. pag. 728, 28 az 1598. évnél.

ugyan arra méltatna is minket az ellenség — mi más, mint lassú, különféle kínzások által meghosszabbított halál. Sokkal kívánatosabb lesz tisztességgel, sőt dicsőséggel elszenvedni az egyszeri halált, mint nyomorúságos módon sokáig gyöttrődni. Nem kell ugyanis nekünk követnünk az okatlan gyermekeket, akik megbetegedve inkább akarnak végletekig kinlódni a fájdalomtól, mint a keserű italt egyszer lenyelve a betegségtől megszabadulni. Mivel ez így van, nagyon szeretett katonatársaim, akár az életre, akár a halálra egy út maradt számunkra, ti. az, hogy az ellenség csapatain, őrségein, őrállásain való titokban történő kitöréssel, erőszakkal utat nyissunk magunknak és életünket fegyverrel védelmezzük meg, vagy, ha úgy hozta a sors, ne bosszulatlanul haljunk meg. Ha ezt fogjuk cselekedni, halálunk hasznos lesz: dicséret és dicsőség fog minket követni, és az ilyen halál élet lesz, nem pusztulás. A bátor férfiak ugyanis tovább élnek a félelem nélkül bekövetkezett halál után, mint ebben a nagyon szűk időhatárokkal megszabott életben. Sírjon az ellenség, amikor mi elesünk, hogy ne lásson, könnyeit vegyítse össze a vérünkkel és a sajtójával, és győződjön meg róla, hogy milyen áron vásárolta meg a mi halálunkat és utóbb bánja meg a drágán nyert diadalt. Ne készen kapott, hanem vérrel és hússal megveit győzelmet élvezzenek. Menjünk tehát, vitéz férfiak, ezzel a jobbnakkal készítsünk magunknak életet vagy halált, és gondoskodjunk arról, hogy ha kimenekülünk, csodáljon minket az ellenség, ha meghalunk, irigyeljen.” Ezeket mondotta ő (n), mi pedig szükségesnek tartottuk ide iktatni, hogy világossá váljék, *Lugosi* nem harciatlan természete miatt, hanem a bátorságban való bizakodással hagyta el a majdnem fegyvertelen várat. Így hát mindent előkészítve a kitörésre, a várórség a szerencsére bízta magát, és amerre út adódott, ékcsapatot képezve áttörtek. De mivel a tervről értesült és a vélnél felkészültebb törököket támadták meg, a legtöbbjük elesett, *Lugosi* mégis kevesedmagával az ellenség legsűrűbb csapatán áttörve, éppen nem dicstelenül, sértetlenül megérkezett az övéihez. Ezután *Csanád* a törökök hatalmába került vissza, és újból azoknak a gonoszsága fertőzte meg. Nem is tudott attól a fertelmességtől megszabadulni, csak *Buda* elfoglalása után. Akkor ugyanis, miután *Szeged* megadta magát, *Csanád* is október 22-én a mieink hatalmába került (o). A legkorábbi kezdettől fogva általában ezeket az eseményeket és *Csanád* város ilyen sorsfordulóit emlegetik a történelemben.

Az ostrom vége

IV. §

Egyébként véleményünk szerint a város nevezetességéhez tartozik az, amit olvasunk róla, hogy egyrészt országgyűlések miatt látogatott volt, másrészt, hogy királyi sír is híressé tette. Ti. *Alemann Péter*,²⁵ akit *Szt. István* *Gizella* mesterkedésére

A város egyéb nevezetessége: a gyűlések

(n) Bethlen,²⁴ liber IX. pag. 664.

(o) Liber XLVII. Istvánffy folytatójánál

utódává tett, visszaélt ezzel az álúton szerzett méltósággal, és egyedül arra törekedett, hogyan vesse a németek sok bűne által beszennyezett Magyarországot az idegenek uralma alá. Tudomásunk van róla (p), hogy Magyarország előkelői *Csanádon* összejöttek és terveket szőttek Péter elűzésére és a száműzött *András* és *Levente* visszahívására vonatkozóan. Ez meg is történt. Péter elűzése után ugyanis *Abát*²⁶ nemzeti királyukká választották, de nem jobb következménnyel. A nemes férfiak ama legyilkolásából, melyről fentebb említést tettünk, meg lehet állapítani, hogy az ellene való terveket ismét *Csanádon* tárgyalták meg. Sírt adott a város *Kun Lászlónak*, akit a kunoknak a király által annyira kedvelt gonoszsága *Kőrösszeg* váránál eltett a láb alól. Erről a dologról *Parschitius*²⁸ (q) ezeket mondja: „*A kunok a poharazó királyt uralkodásának 13. évében csellel megtámadják és méregtől, valamint dárdától átdöfve, félholtan Kőrösszeg vára mellett otthagyják. Testét azután Csanádra vitték, és az ottani bazilikában 1291. július 19-én ünnepélyesen eltemették.*”²⁹ A városról ezeket kellett elmondani. Most a püspökségről és püspökeiről adjuk elő, amik tudomásunkra jutottak.

Kun László király sírja

Szt. István itt püspökséget állít fel

Amint említettük, a csanádi püspökség *Szt. István*, Magyarország királya jámborságának köszönheti alapítását, aki a Krisztus hitére tért országot kettős *érsekséggel*, mindkét érsekséget pedig több püspökséggel látta el, a legkegyelmesebb akarata szerint. Hogy minő aggodalmas gondoskodását élvezte a csanádi egyházmegye, meg lehet érteni abból, hogy *Boldog Gellértet*, ezt a rendkívüli derék férfiút tette első püspökévé. Jól eső érzéssel tölt el azonban, hogy a csanádi püspökök teljesebb névsorát sikerült összeállítani.

A püspökök névsora

1. *B. Gellért* hazája *Velence* volt, nemzetségére nézve *Sacredonus*, amely család mind régisége, mind vagyona miatt már akkor híres volt a *velenceiek*nél. Hogy milyen nagyra értékelték polgártársai, abból lehet megállapítani, hogy részint tanultsága, részint erkölcsi kiválósága miatt a *Szt. Márk káptalanba* választották. Ez gazdag volt, és ha annak jövedelmeit akarta volna felhasználni, nagyon sok lehetőséggel bírt volna. *Gellért* azonban másfelé vonzódott, mint hogy elméjét veszendő javak használatával táplálja. Ezért elhatározta, hogy vallásos zarándoklatokkal elmegy *Jeruzsálem* városába. Már megérkezett *Magyarországra*, erre akarta ugyanis a megkezdett utat folytatni, amikor híre eljutott *Szt. Istvánhoz*. Ő a férfiú műveltségétől és jámborságától meghatva az út folytatásáról lebeszélte, és hogy lelkét egyre inkább az isteni dolgok tanulmányozására fordítsa, szívesen megengedte neki, hogy vonuljon vissza a budai földön levő szerzetesi közösségbe, amelynek *Bél* volt a neve. Itt időzött az 1030. évtől 1036-ig.³⁰ Mivel a jámborság és a tudomány művelésében kiválóan élen járt, a király előhívta és a

(p) Thuróczi, p. II. c. XXXIX. pag. 46, 19.²⁷

(q) Hyst. Comit. Hungar. M. S. C. —ben erre a helyre vonatkozóan.

csanádi egyház püspökévé tette. Hogy mekkora hittel látta el szent feladatát, bizonyíthatja az a fenyítés, amelyet *Aba* király ellen, aki vérrel mocskolta be a kezét a városában, alkalmazott. Hozzá kell ehhez tenni, hogy felépítette Szt. *Gergely* templomát, és ez a jámbor cselekedet csodálatos módon emelte *Csanádot*, amelyet, mivel a *Maros* folyó mellett fekszik, *Morisena Sedesnek*³¹ nevezett (r). Később, mikor *András*³² a királyi pálcá megszerzése után úgy vélekedett, hogy a magyarok szkíta pogányságát fékező zablát ideiglenesen lazítani kell, hogy annál könnyebben uralkodjék a makacs emberek felett, a mi *Gellértünk* a Buda alatt fekvő hegyről a Duna partjára hajítva jámborul halt meg, midőn az eset előtt isteni lélekkel eltelt beszédben figyelmeztette püspöktársait: *Beszterédet, Bődöt és Benetát*.³³ Csodához hasonló az, amit *Bonfini* (s) mesél: „*Leesése után — mondja — mivel a melle mozgott, azt hitték, hogy a lelke még benne van, lándzsával átszúrták, fejét kőhöz verték a Duna mellett. A szent férfiú vérével beszennyezett követ a Dunának semmiféle áradása sem tudta megtisztítani, pedig kb. 7 évig ott maradt, addig, amíg a papok az ő összegyűjtött ereklyéit Csanádon a templomban el nem helyezték. A követ az ügy tanubizonyosságaként az oltár lapjára tették.*” Az bizonyos, hogy ama budai hegy ettől a *Gellért* vértanutól kapta a nevét, amint népiesen ma is *Szent Gellért hegyének* hívják. *Bonfini* hozzáteszi (t): „*Most a budai alsó városban, ahol őt letaszították, van egy, a boldogult Gellért tiszteletére szentelt kápolna.*” Ez volt a nagyon jámbor férfiú vége. Róla mondja *Sabellicus*³⁵ (u): „*Voltak ebben az időben tudományukról és jámborságukról híres férfiak, Gellért csanádi püspök és a prágai Guthér, aki az igaz hitért való buzgósága miatt vértanu halált halt.*”

Ennek a nagyon kiváló püspöknek a vértanúsága után a *marosvári püspöki szék* üres volt. Vagy azért, mert az új király alatt minden ingadozó állapotban volt, vagy pedig mivel a keresztény ügynek a magyarok között történt hirtelen megzavarodása közepette nem akadt, akire ezt az annyira jelentős állást rábízhatták volna. Ez után az idő után.

2. *Esztoras Albert* 1090-ben kormányozta a püspökséget, amint azt *Szentiványi atya*³⁶ (v) megállapítja abból az oklevélből, melyet Szt. *László* az *Eszterházi* családnak adományozott.

3. *I. Dezső* 1097-ben állt a csanádi egyházmegye ügyeinek élén. Abban az időben ugyanis, amikor *Kálmán* király megszerzte az uradalmat, hogy hely legyen a betoldásra, az Isten egyházai iránt igen buzgó Szt. *László* állította ezt a *Dezsőt*

(r) Inchoffer, Annal. Eccles. Hung. pag. 346—7 és az 1036., 1037 évnél, ahol életrajzának írója idézve van.³⁴

(s) II. decas, liber II. pag. 196, 22. Vö. Thuróczi, p. II. c. XL. pag. 47 az 1037. évnél.

(t) Uo. 24. sor.

(u) IX. enneas, caput II. pag. 498.

(v) Dissert. Paralipom. folytatásában pag. 66.

erre a helyre. Hogy kiket ékesített ezután a csanádi tiara, arról az Évkönyvek hallgatnak. Kétségtelen azonban, hogy nem hiányoztak ama idők jellegéhez képest olyanok, akiknek a gondoskodására lehetett bízni ezt a jeles egyházmegyét.

4. II. *Dezső*. 1222-ben történik róla említés, vagyis akkoriban, amikor jeruzsálemi *András* keletről visszatérve a magyar nemességet, amely a nem minden tekintetben szerencsés vállalkozásban részt vett, kiváló szabadsággal ajándékozta meg^{36/a}

5. *Bulzo*, mint hihető, *Dezső* utóda, megérte *András* fiának, IV. *Bélának* korát és ezzel együtt azt a szálamokra méltó csapást, amelyet a tatároknak szörnyű tömege 1242-ben az egész Magyarországnak okozott. Csodálatos, hogy a csanádi püspökök névsorában arról a dologról semmiféle említés sem található. *Rogierius* erről így ír (x): „*Midőn Bulzo csanádi püspök és Miklós, Bora fia sok nemessel együtt feleségeiket, fiaikat, leányaikat és házuk népét a felsőbb részekre vezették, hogy aztán a király hadseregéhez csatlakozzanak, a velük szembejövő kunokkal igen heves csatába bocsátkoztak. Nekik ellenállni nem tudván, szinte mindnyájan kard által pusztultak el. A kocsi-ján betegen fekvő püspököt mégis kevesedmagával messzebbre szállították.*” Ugyanerről a *Bulzóról Bonfini* is említést tesz (y): „*A csanádi Bulzo — mondja — és Miklós, Bora fia, továbbá a nemesek fiaikkal és feleségükkel Magyarország felsőbb részébe igyekeztek, hogy a királyiakkal táborban egyesüljenek. Útközben megtámadták a kunokat; mindkét részről nagyon heves harcba bocsátkoztak.*”

6. I. *Benedek* 1243-ban volt hatalomban, amint ezt IV. *Béla* okleveléből, mely a Nyulak szigetén készült, megállapítottuk.

7. *Rascho. Lucius*,³⁷ az igen szorgalmas író értesít róla (z) az 1251. évhez szólóan írva; valószínűleg *Benedeket* követte éppen abban az időben, amikor IV. *Béla* a tatárok által annyira meggyötört ország helyreállítására fordította minden igyekezetét.

Ismét hiányoznak a püspökök nevei. Nem azért, mert nem voltak, akik a csanádi egyházmegye élén álltak, hanem mivel az a gondatlan korszak majdnem semmit sem hagyott az utódok emlékezte számára.

8. *Gergely* említése III. *András* oklevelében történik, melyet ő *Andrásnak*, Szepesi *Polyan* fiának, birtokhatárai megállapítása céljából adott ki az 1294. évben,

9. *Antal*. A XIV. század kezdetén, vagyis 1301-ben, a szerfölkött zavaros időben történik róla említés, amikor különböző irányú törekvések miatt az előkelők közül egyesek *Vencelt*, mások pedig nápolyi *Károlyt* követték. Mindkettőt királyi méltóságba helyezték a követőik.

(x) De destructione Hung. caput XXVI. pag. 186.

(y) II. decas, liber VIII. pag. 294, 33.

(z) Lucius, pag. 1776.

10. *Benedek* követte őt kb. az 1308. évben, amint az általános névjegyzékben található. *Ti. Károly* és *Vencel* között még nem csendesedett el a vetélkedés, Hogy az teljesen megszűnjön, a pápától éppen abban az időben küldött *Gentilis* bíboros szorgoskodott.

11. *Longobárd Jakab* került az élre *I. Károly* alatt, akinek a kíséretében említi *Bonfini* (aa), amikor a fiát, a 6 éves *Andrást* Róberthez, Szicília és Nápoly királyához vitte: „*Méltóságához képest válogatott kíséretet vitt magával — mondja a történész — elsősorban az esztergomi érseket, akinek Csanádi volt a neve, Andrást, a nagyváradi püspököt, Jakabot a csanádi püspököt, aki a longobárdok nemzetéből származott, Dancsot, Zólyom és Lipcse grófját és a nemesség nagyszámú csapatát gyűjtötte össze.*” *Thuróczi* nemcsak Longobardusnak, hanem *Physicus*nak is nevezi (bb), szerintem vagy azért, mert az orvostudománnyal foglalkozott, vagy mivel egyébként jártas volt a természet-tudományban.

12. *I. János* valószínűleg *Longobárdot* követte.

13. *I. Tamásról* 1351-ben, amikor a királyok legjobbika, *I. Lajos* ült az állam-kormány mellett, történik említés, amit *I. Lajos* 1351. évi rendeletének a záradékából lehet megtudni.

14. *Pál* és

15. *Miklós* következtek ezután de bizonytalan időben.

16. *II. János* említését a tudós szorgalmas lengyel történész *Cromerus-nál*³⁸ találom (cc): „*Erzsébet királynétől — mondja ő — követek érkeztek: István egri és János csanádi püspökök. Ezek akkor, amikor alkalom nyílt a beszédre, a lengyeleknek köszönetet nyilvánítottak, hogy Lajosnak a leányaira vonatkozóan adott hűségüket megőrizték. Arra buzdították őket, hogy a továbbiakban is tartsák meg azt. Azután követelték, hogy elhatározásukban ne ingadozzanak, ne válasszanak maguknak valakit királlyá, amíg az anyakirályné el nem dönti, hogy leányai közül melyik uralkodjék Lengyelországban.*” Ez volt a követjárás lényege. Később, amikor közös választással *Hedviget*, *Lajosnak*, Magyarország királyának leányát, ugyanazon *Erzsébet* ajánlására a lengyelek királynővé választották, a mi *Jánosunk* (dd) *Demeterrel*, a *Sanctorum IV Coronatorum* titulus bíborosával *Hedviget* Lengyelországba kísérte. Ez 1384-ben történt.

17. *I. Lukács*, 1395-ben történik róla feljegyzés, amikor *Zsigmond* uralkodott.

18. *II. Gergely Lukácsot* követte, már 1397-ben hatalmon volt.

19. *Dózsa testvér*. Említés történik róla *Zsigmond* 1405. évi III. decretumában és abban az oklevélben, melyet *Zsigmond* 1418. március 18-án a *szirmai Szirmai* nemzetségnek adományozott, ahol a neve *Donsa*-nak olvasható.

(aa) II. decas, liber IX. p. 322, 35.

(bb) A II. részben az 1333. évnél Pag. 88, 26.

(cc) Liber XIV. pag. 230. B.

20. *László Dózsa* után, 1423-ban még hatalmon volt. *Zsigmond VI.* decretuma mutatja, hogy halála után a csanádi püspöki szék egy ideig üres volt.

21. *II. Pált*, amint hihető, 1438-ban az akkor megkoronázott *Albert* ajándékozta meg a tiarával.

22. *Albert*. A névjegyzékekben már 1458-ban említik. Említése visszatér 1464-ben *Mátyás király II.* decretumában, ezért nagyon nehéz *Ianus Pannoniust* ahhoz az évhez venni, amint a névjegyzékekben található.

23. *III. Vitéz Jánost*, aki magát *Ianus Pannoniusnak*³⁹ nevezte, mielőtt a pécsi tiarát elfogadta, *Corvin Mátyás* a csanádival ajándékozta meg.

24. *IV. János*, melléknevén *Zakoly* lett a püspök, miután *Vitézt* áthelyezték a pécsi püspöki székbe. Neve olvasható *Mátyás király 1486. évi VI. decretumának* a záradékában. Életének rövid összefoglalását tartalmazzák az *Annales Eremicoenobitici*⁴⁰ (Remete-szerzetes Évkönyvek), amit itt illik idézni (ee): „*Abban az időben (1492. körül) élt Zakoly János testvér, aki tudományának és jámborságának tekintetbe vételével a csanádi püspöki székbe került, később pedig a főpapi tiarát a szerzetesi csuklyával felcserélve a diósgyőri Krisztus Szent Teste kolostorban a szerzetesi életet az elején kezdte az újoncok között, a noviciusmester irányításának teljesen alávetve. Régi méltóságának még a puszta említését is utálta, idejét annyira felhasználta a jámbor és tisztességes gyakorlatokba belemerülve, hogy senki sem látta a celláján kívül télenül járkálni. A magyarországi egyházak prelátsuai erősen érezték egy ilyen értékes embernek a hiányát; ezért, amikor az esztergomi érsek udvarában Budán összegyűltek, tanácsi határozatot hoztak, és arra az egy dologra törekedtek, hogy — amennyiben elhagyná a szerzetességet — térjen vissza az ő közösségükbe. Miután megkínálták tiarával, pásztorbottal és gyűrűvel, elhatározásában az acélnál szilárdabbnak találták, kevésen múlt, hogy a püspökök erőszakossága miatt a bűnbánat szent köntöséből ki nem vetkőztették, ti. ha magát erőlyesen meg nem védi, és egy bizonyos a többieknél idősebb és helyesebb gondolkodással megáldott esztergomi, kétségtelenül fő papi személy a merész tettet e szavaival meg nem gátolta volna: „Bocsássuk el őt békében. Tanum az Isten, hogyha nem volnék öreg, a püspökségemet elhagyva az ő helyébe és nyomdokaiba lépnék.” Így dolguk végezetlenül oszlottak szét. Az *Ulászló király* által neki felajánlott kalocsai érsekséget is hasonló állhatatossággal kevesebbre becsülte a szerzetesi szegénységnél, 8 évvel a szerzetesi életbe lépése után, ámbár a király akkor kieszközölte tőle azt, hogy ne essék nehezeére néha tanácskozások céljából az ő királyi palotáját felkeresnie.” Ezeket tartalmazzák az *Évkönyvek*. Kétségtelenül említés történik róla *Ulászló**

(dd) Uo. a 237. lap végén. Add hozzá *Mária királynő* rendeletének végét.

(ee) Liber II. caput XXXII. pag. 761.

1492. évi első decretumában. Haláláról szintén az Évkönyvek szólnak: „Végül a férfiak legjobbika, miután a rendért sok kiváló dolgot vitt véghez, ugyanabban a kolostorban, ahol — amint mondtunk — a szerzetesi szellemet magába szívta, emberi személyét helynöki tisztségével együtt letette.” (ff) — az 1494. évben.

25. György. Így nevezi *Szentiványi* atya 1490. körül, vagyis, amint említettük, még *János* életében. Ebből arra lehet következtetni, ahogy akkor talán a helynöki feladatokat *György* látta el a püspökségben, mivel *János* a szerzetesi élet buzgóságától nem engedte magát elszakíttatni.

26. *II. Lukács Ulászló* alatt élt, ahogyan az annak 1495. évi II. és 1498. évi I. decretumából nyilvánvalóvá válik.

27. *Csáki Miklós* követte *Lukácsot*. *Ulászló* IV. decretumában olvasható, hogy őt már 1500 körül ékesítette az a méltóság. Említése visszatér az 1504. évben is. Mindkét helyen *Miklósnak* mondják. Tévednie kellett tehát *Istvánffy*nak, aki őt *János*nak mondta, hacsak fel nem tételezzük, hogy kettős névnek örvendett, úgy, hogy *Miklósnak* is nevezték és *János*nak is; ez a szokás azonban akkoriban kevésbé volt gyakori a magyaroknál. Ő volt az a püspök, akit *Székely György* több, mint barbár kegyetlenséggel karóba húzva meggyilkolt. *Istvánffy* mondja (gg): „A város püspöke, a régi és nemes családból származó *Csáki János*, midőn félelmében a várba vonult vissza és az ostromot egy ideig elviselte, végül is az élelemnek és a szükségességnek hijával lévén, elhatározta, hogy inkább elmenekül, bármerre is juttatja a sors, mintsem megadja magát hitszegő gazembereknek. És amikor az éj sötétsége által takarva, kevés kísérőjével csónakba szállt, hogy azzal átkelhesse a *Maros* folyón, amely Erdélyből jöve a vár és a város mellett folyik, és a legközelebbi hegyekbe, biztonságosabb helyekre menekülhesse, szerencsétlen eset folytán mezei emberek közé került, akik elfogták és sok gyalázzal, szidalommal illetve *György*hez vitték. Őt sok verés és kínzás után, szent stólába és infulába öltöztöten (a nagy értékű ékköveket és gyöngyöket azonban, amelyekkel ékítve volt, szentségtörő kezekkel leszakítván), kihegyezett karóba húzva, méltatlan módon megölette.” *Istvánffy* így írta le az ő nagyon gonoszul történt legyilkolását. *Taurinus* szerint (hh) *Csáki* jól megfogalmazott szavakkal sokáig igyekezett a halált elhárítani: „*Miklós* szókratészi türelemmel kezdte mondani: A bátor vezér tulajdonsága, hogy semmiféle harag által ne engedje magát legyőzni. Kímélje a legyőzötteket és fenyítse meg a lázadókat. Legyen mértékletes, a méltányosság kedvelője. Sohase tagadja meg a bocsánatot attól, aki kéri. A bevallott tévedéseket önként bocsássa meg, mivel senki sem él bűn nélkül. Hajlítsd meg lelkedet, szelídítsd meg a haragodat, hagyj fel a dühösködésseddel.

(ff) Ugyanott a 263. lap végén. Apjáról, *Zakoly Péterről* és törökök felett aratott egyedülálló győzelméről lásd *Bonfini*, III. decas, liber X. pag. 531,

(gg) Liber V. pag. 70. 15.

Ereszd le szemöldöködet, hagyd a Catóra emlékeztető szigorú nézésedet, megenyhülve tekintsd a mi nyomorúságos ügyeinket: könnyeinkre és eme fejdíszünkre kérek, továbbá a te nevedre, legyőzhetetlen Székely vezér, a szerencsés sorsra és végzetre, az irántad jóindulatú istenekre, légy kíméletes a mi hibáinkkal szemben. Kíméld a szolgálodat, semmiféle győzelem nem nagyobb annál, mint amelyik a legyőzött ellenséget lélekben is leigázza. Nagy vizontszolgálatokat fogok tenni: mindenki számára a legkedvesebb szolgálatok azok, melyek által a nagy mennydörgő haragja megenyhül. Csak az életemet hagyd meg, minden más legyen a tiéd, amíg csak élek ugyanis, kész vagyok neked szolgálni. — Székely vizont: „Ha szemeknél kedvesebb lennél is, tüstént légy gyalázatosan átkozott.” A kétlábúak leghitványabika így fogadta annak a főpapnak a könyörgését, aki ahhoz a háborúhoz semmi mással nem járult hozzá, mint az ügyben való ártatlanságával. Tehát, hogy ne gyalázzal fogadja a halált, amit a minden zsarnoknál szörnyűbb György akart, a halálos ítélet elhangzása után: „Azt mondják, hogy Csáki Miklós azután így szólt: Hidd el, kegyetlen és gonosz országos rabló, semmit sem érsz el ezzel a haraggal. Mítse számít nekem, hogy a magasban, vagy a földön halok-e meg? Vajon karó vagy kard által pusztulok el? A halál az utolsó büntetés és a szerencsének híjával van. A minden keletkezett dolgot létrehozó anyaföld befogadja ezt egykor, mert a mi csontjaink számára seholsem fog párosi márványból készült magas síremlék emelkedni. Ő esztelen, az emberi síremlék csekély hiánya majdnem hasznos lesz. Az égiek előtt nem maradhat rejtve semmiféle gaztett, az isteni harag lassú lépésben közeledik, de az isten büntetése minél lassúbb, annál súlyosabb. Semmiféle bűn nem megy el bosszulatlanul, mint ahogyan a szélsőséges esetek számára veszedelmes a nagy hatalom. Nem tudom, mire képes az égi istenek és a fejedelem lassú haragja. Ime nyugodtan megyek a számomra legengesztelhetetlenebbül kiszabott büntetések elé. Téged, szörnyű vezér, sötét fogakkal fog megrágni a te kísérőd. — Nem szólt többet. Szavának utolsó részét a kellős közepén szakították félbe. Az élet eltávozott, tejfehér belső részeit kemény fával átdőfő hitvány szolga a méltatlan halállal elpusztult szánandó testet magas fatörzsre függesztette. A kifeszített bőr által megfeszült belei kiomlanak.” Ilyen volt a férfiúnak az állhatatossága és bátorsága: mégse hiányoznak, akik azt írják (ii), hogy ez a kivégzés számára nem volt méltánytalan. Bárhogyan áll is a dolog, mi teljes történetet kívántunk adni, hogy bizonyosságul szolgáljon az utókor számára: nincs semmi olyan szörnyű dolog, amit az embertelenséggel tetézett féltelenség meg ne tudna tenni.

28. V. Jánost az 1515. évnél és

29. III. Dezsőt az 1522. évnél említi Szentiványi a névjegyzékben. Ezzel ellentétben Ulászló 1514. évi decretumában

(hh) Stauromachus, avagy Servile bellum Pannonicum,⁴¹ liber III. a 117. és a következő verssorokban.

30. *Csaholi I. Ferenc* szerepel, mint csanádi püspök, akit, amint vélem, Miklós meggyilkolása után helyeztek abba a püspöki székre. Ezt a méltóságot a mohácsi vészig élvezte, ott többekkel együtt elesett, Istvánffy mondja (kk): „*Abban a csatában majdnem valamennyi püspök elpusztult László⁴³ esztergomi érsekkel együtt: Perényi Ferenc váradi, Paksi Balázs győri, Csaholi Ferenc csanádi püspök.*” Nem értem tehát, hogyan lehettek *János* és *Dezső⁴⁴* a csanádi egyházmegye ügyeinek az élén ugyanabban az időben. *Ferenc* halála után, miként az egész Magyarország, a csanádi püspökség is egyre nehezebb helyzetbe került. Miután ugyanis *Zápolya János* megszerezte a hatalmat, a püspökségek világiak kezébe kerültek, amint *Istvánffy* mondja (ll): „*A két király vetélkedései és viszálykodásának zivatarjai közepette, amikor minden ingadozó helyzetbe került, majdnem valamennyi püspökség katonai és világi emberek civakodásának tárgya lett, az isteni dolgok engesztelhetetlen megsértésével és az emberi dolgokban a legrosszabb példát mutatva.*” Akkor a csanádi püspökséget is az egyébként fegyverforgatásban és háborúban kiváló *Berusicus Gáspár* birtokolta.⁴⁵ Ezt az 1534. évnél említik az Évkönyvek. Ezután

31. *Barzabási VI. János* szerepel a névjegyzékekben az 1539. évben.

32. Az imént említett *Ugodi II. Ferenc⁴⁷* követte 1550-ben, minden idők legszerencsétlenebbikében, ami *Istvánffy*ből állapítható meg (mm). Őt *György barát* ajánlására *I. Ferdinánd* állította a püspökség élére, mivel azelőtt a fehérvári káptalan prépostja volt. Alighogy a püspöki széket elfoglalta, a várparancsnoknak harciatlan gyáva félelme miatt Csanád a török kezébe került. Így persze a püspökség és annak székhelye a török gonoszság mocsarába jutott. Eközben nem szakadt meg a püspökök sora, jóllehet Csanádot a törökök tartották birtokukban.

33. *Paulini Péterről* olvasható, hogy *Ugodi* halála után 1560-ban töltötte be ezt a méltóságot, amely azonban csak pusztaság címe volt.

34. *Kolozsvári VII. János*. E férfiú tanultságát, valamint kormányzati ügyekben való jártasságát abból lehet megállapítani, hogy 1561-ben arra érdemesítették, hogy a tridenti zsinatra követként elküldjék, *Dudits András*t adva neki társul. A császár megparancsolta a felszentelt férfiaknak, amint a pápa elrendelte, hogy az övéik sorából kettőt küldjenek. Azok Kolozsvári János csanádi és *Dudits András* tinnini püspököt választották, amint *Istvánffy* írja (nn). János abból a követjárásból nem tért vissza, ott halt meg. *Istvánffy* most így ír (oo):

(ii) *Tubero, Commentarius de temporibus suis, liber X. pag. 293.*⁴⁸

(kk) *Liber VIII. pag. 130, 38. Egybevetve Brodaricscsal: De clade Mohacsensi, Zsámboki, Rerum Hung.*⁴⁶ függelékében pag. 772, 53.

(ll) *Liber XII. pag. 198. 11.*

(mm) *Liber XVII. pag. 300, 35*

„A követek, akiket a császár oda (Tridentbe) küldött, egészségesen tértek vissza hazájukba az egy János csanádi püspök kivételével, aki ott súlyos betegségben meghalt.” János így hát alig négy évig volt a tiara birtokában.

35. *Melegh Boldizsár*, aki a leleszi Szt. Kereszt kolostor prépostja is volt, 1573-ban szerepel az oklevelekben.

36. *Mathis István* 1583-ban,

37. *Szegedi III. Pál* 1589-ben voltak püspökök az oklevelek szerint.

38. *Verancsics Faustus* 1600-ban jutott a tiarához. Említése megtalálható az 1601. évi decretum 34. articulusában.

39. *Zalontoki II. Györgyöt* Szentiványi atya az 1602. évnél említi.

40. *Herovics I. Mátyás* (pp) 1608-ban és 1609-ben állott az ügyek élén. Ezt annak a decretumnak a záradékában lehet megállapítani, melyet ugyanabban az évben tettek közzé. II. *Mátyásnak* a szakolcaiak számára adott oklevele bizonyítja, hogy 1618-ban még életben volt.

41. *Dubowszki VIII. János* nyerte el ezután a csanádi tiarát. Ferdinánd decretuma az 51. articulusban és a záradékban említi őt 1625-ben. Utána

42. *Iváczy IX. János* 1630-ban szerepel a Szentiványi-féle névjegyzékben. Azonban helytelenül, mert az ugyanazon évi decretum tanúsítja, hogy ő akkor tinnini püspök volt; ez a rendelet egyszersmind a csanádi püspök említését is közbeszúrja, aki

43. *Doboczky György* (qq) volt, és ezt a méltóságot birtokolta 1635-ig, miként az abból az évből való decretum végén látható.

44. *Piski X. Jánost* szalkai apátból (rr) III. Ferdinánd választotta csanádi püspökké, amint az 1638. év decretumának záradéka bizonyítja. Később átkerült a nyitrai püspöki székhelybe, igen gyakran vett részt az ügyek intézésében (ss). Innen a váci püspökségbe, majd a kalocsai érsekségbe került (tt).

45. *Zongor Zsigmond* került Piski helyére. A csanádi püspökök közé sorolja az 1646. évi decretum záradéka. Később váradi püspök lett, amint az 1649. évi decretum 76. articulusából és záradékából értesülünk.

46. *Tarnóczi II. Mátyás* követte őt, miként az 1649. évi decretum záradékából látni lehet. Majd a váci tiarát kapta meg, amit 1655-ben vett birtokába, ama évi decretum tanúsága szerint.

(nn) Liber XX. pag. 407, 49.

(oo) XXI, kevéssel a vége előtt, pag. 436, 10.

(pp) Szentiványi katalógusában hibásan Martinus Herocitius.

(qq) A Szentiványi—féle katalógusban Duboczki -nak van írva.

(rr) Lásd az 1635. évi decretum 56. és 72. articulusát.

(ss) Az 1647. évi decretum 91, 103. articulusában, valamint a záradékban, ahol a neve Püski alakban szerepel.

(tt) Az 1649. évben a decretum záradékában.

47. *Pálffy II. Tamás* ugyanazon évi decretum szerint Tarnóczyt követte, de a Lipót-féle decretumokban az olvasható, hogy 1659-ben váci, 1662-ben egri püspök volt.

48. *Makripodári Jácint testvér* már 1659-ben csanádi püspök, Pálffy utóda. Az 1662. évi decretum végén is visszatér az említése.

49. *Pálffy Ferdinánd* 1672-ben szerepel.

50. *Ipolykéri Kéry IX. János* testvér neve az 1681. évi decretumban van meg.

51. *Fényesi György* 1685-ben szerepel a névjegyzékekben. Később egri püspök volt.

52. *Dwornikovich Mihály* 1688-ban volt hatalmon, amint a Lipót-féle decretumból kitűnik.

53. *Tellekesy István*, aki később az egri püspökségbe került, minden tekintetben kiválóan képzett és a szentbeszédtek tartásában csodálatosan ékesszóló volt. A csanádi tiarát 1696-ban kapta meg.

54. A *Nádasdi* grófok közül való igen híres *László*, császári tanácsos, ennek a püspökségnek nagyon dicséretre méltó megújítója, aki a törököknek erről a vidékről való elűzése után elsőként jutva az egész egyházmegye birtokába, minden igyekezetét a püspökség helyreállítására fordítja. Temesvár 1716. évi elfoglalása után az oly nagy ügynek az irányítását szerencsésen elkezdte.

A csanádi püspökök kiegészítése

Gróf Nádasdi László 1710. június 15-én került a csanádi püspökségbe.

Labsánszky Ferenc ki volt ugyan nevezve püspökké, de gyógyíthatatlan betegsége miatt az adományleveleket már nem tudta átvenni.

Ezt a püspökséget 1708. január 25-én *Ordódy Zsigmond* vette birtokába.

Elődje *Dolny István* 1699. június 15-én. Ennek elődje *Telekesy István* 1689. december 29-én. Ennek elődje *Dwornikovich Mihály* 1686. december 16-án. Ezt a kiegészítést Koller József úr, a császári kancellária tanácsosa és referendáriusa csatolta saját kezűleg.⁴⁸

II.

Makó mezőváros

Egyrészt a Maros északi oldalán kedvező helyen fekvő, másrészt lakosokban bővelkedő mezőváros. Vetésre alkalmas szántóföldön kívül ugyanis elsősorban a rétek termékenysége következtében állattartásban tűnik ki. Lakosai a mezei munkában nagyon szorgalmasak. Innen van, hogy egyrészt mezőgazdasági javakban bővelkednek, másrészt ekkora pusztas-

Makó város fekvése és előnyei

ságban kiváló szorgalmuk érdemét nyerik el. Mielőtt a törökök által elsilányított vidék tönkrement, oly népes hely volt, hogy városokkal versenyezhetett. Ezután az ellenséges zsarnokságnak mind saját magától, mind másoktól való elűzésében nagyon is kiválóan működött. Ennek jeles példáját, amit *Istvánffy** örökített meg, jól esik idézni: „*Mehmet a Marosnak ezt a vidékét megszállta, segítséget szándékozván vinni Izabellának György barát ellen, miután szélében megszállta a vidéket, részint erőszakkal, részint megfélemlítéssel elfoglalta valamennyi ottani várost és mezővárost; az egyes helyeken meghatározott őrségeket helyezett el, hogy azokat megvédjék. Vagy Mehmetnek az utasítására, vagy saját magának a választásából Camber-nek⁴⁹, ennek az elszánt embernek Nagylak jutott osztályrészül. Ő pedig azon a vidéken igen terjedelmes, szántóföldjének és szőlejének termékenységéről híres Makó mezővárosra, nem tudni, mi okból megharagudva 200 lovassal odament stb.*” Lásd *Istvánffynál*. A *Károlyiak* jeles nemzetségének a birtokában van. (ti. Makó)

II. szakasz

Csanád megye falvai

1. §

A megye többi része még nincs művelés alatt, mivel nem akadnak, akik erre az elpusztított tájra akarnának költözni. Ennyire akadályozott és nehéz dolog a pusztasággá vált vidéket, melyet a háborútól való örökös félelem is nyugtalanít, művelés alá venni és sűrűbben lakottá tenni. Ezért alig 2—3 falut lehet találni, amelyben már laknak. Ilyenek:

1. *Vásárhely*, a Maros partján fekszik, és részben eme fekvése, részben földjének kiváló jósága miatt előnyös. Gazdag ugyanis mindenfajta gabonának és a vidék természetéhez képest nem hitvány bornak hozamában.

2. *Kovácsháza*, egykor a Besenyeiek birtoka, melyet nem régen *Bibicz* erdélyi pénzügyi tisztviselő, telepítést létesítve megújított.

*Falvak, melyeket
ma laknak*

II. §

Hogy mennyire bővelkedett egykor ez az országrész nem kevésbé falvakban, mint jeles családokban, megállapítható az 1561. évi kimutatásból.⁵⁰ Ama idők papirosai között birtokunkban van az, amely a következő falvakat említi:

1. *Szetse*, a tisztelendő csanádi káptalan örökölt birtoka
2. *Tarnokova*, a Telegdiek nemzetségéé.
3. *Dombegyháza*, Kastellánffy Krisztiáné.
4. *Kis-Ágota*, Ispán Istváné.

* Liber XVII. pag. 302, 45.

5. *Kupa*, ugyanazé a Kastellánffyé
6. *Nagy-Rados*, Forgách Simoné.
7. *Fő-Berek*, Székely Balázsé.
8. *Basaaga*, ugyanazé.⁵¹
9. *Kutina*, Szerdzi Pálé.
10. *Szőnyel*, a csanádi püspöké.
11. *Majmod*, ugyanazé.
12. *Nagy Serény*, Szörényi és másoké.
13. *Latornyasz*, Esdemffy Ferencé.
14. *Abon*, Redegh Mihályé.⁵²
15. *Nagy Székes*,
16. *Szemlek*⁵³ a csanádi püspöké.
17. *Pabár*, ugyanazé.
18. *Sathi*, ugyazé.
19. *Pálegyháza*, Ocharovich Demeteré.
20. *Földeák*, Toldi Mátyásé és másoké.
21. *Gorsa*, Vásári Jánosé.
22. *Batida*, Balassa Bálinté.
23. *Mezőkopáncs*, Ocharovich Demeteré.
24. *Rétkopáncs*, Kendi Péteré, Balassa Bálinté és Orczy Lőrincé és másoké.
25. *Csókas*, Ocharovich Demeteré.
26. *Újváros*, Mágocsy Gásparé.
27. *Mágocs*, a kiváló származású Mágocsiaké, akiknek uralma alatt állt. A falu bizonyos része a tisztelendő aradi káptalanhoz tartozott.
28. *Boroskutas*, Mágocsy Gásparé.
29. *Varjas-Földvár*, Varjasy Boldizsaré.
30. *Czékegyház*,⁵⁴ Farkas Jánosé és Székely Balázsé.
31. *Komlós*, Jász Lukácsé.
32. *Kovácsháza*, fentebb említettük, hogy Besenyei Lénárdé volt.
33. *Csató-Kamarás*, Székely Mártoné.
34. *Tompa*, Serényi Pálé.
35. *Kéktoras*, a Losonczyaké.
36. *Tempes*,⁵⁵ a Telegdieké.
37. *Torged*,⁵⁶ Makó Lászlóé.
38. *Lele*, Telegdié és Vesenyéé.
39. *Szentkirály*, Bóka Imréé.
40. *Tótkutas*, Dóczy Miklósé.
41. *Komorkány*.⁵⁷ Dóczyé.
42. *Nadlak*,⁵⁸ Dóczyé.
43. *Kása-Bereg*, Keresztényes Lászlóé.
44. *Pitvaros*, Korláth Jánosé.
45. *Monyorós-Fecskés*, Serényi Pálé és Bebek Györgyé.
46. *Batornia*,⁵⁹ Balázs diáké és Toldi Wolffgangé.
47. *Szent Miklós* ugyanazé.
48. *Baktornya*,⁶⁰ Esdemffy Ferencé.
49. *Kis-Szöllös*, Serényi Miklósé és Esdemffy Ferecné.
50. *Kis-Fecskés*, Jász Lukácsé.

51. *Buzás*, Forgách Simon pusztasága.
52. *Samsin*,⁶¹ Dóczy Miklósé.
53. *Megyés Igás*,⁶² Telegdi Istváné.
54. *Salánk*, Serényi Pálé.
55. *Chika*,⁶³ a csanádi püspöké.
56. *Bekenfalva*,⁶⁴ Besenyei Lénárdé.
57. *Chiek*, a csanádi püspöké.
58. *Assadfalva*,⁶⁵ a csanádi püspöké és a káptalané.
59. *Kis-Serény*, Serényi Pálé.
60. *Mező-Hegyes*, Dóczyé.
61. *Torony*,⁶⁶ Ocharovich Demeteré.
62. *Demeszeg*,⁶⁷ Makó Lászlóé.
63. *Belecs*, a csanádi püspöké és a káptalané.
64. *Mélykutarazos*, Dóczy Mihályé.
65. *Tomisköz*,⁶⁸ Dóczyé és a csanádi püspöké.
66. *Tót-Palota*, Dóczyé.
67. *Zambor*,⁶⁹ Telegdié és másoké.
68. *Kanca Monostor*, Telegdi Istváné és Makóé.
69. *Ördögház*, ugyancsak Telegdi Istváné.
70. *Szent-Tamás*, Vajda Mihályé.
71. *Nagy-Szent Péter*, Macedonai Péteré.
72. *Varjas*, ugyanazé.
73. *Kis-Gyula*, Zay Ferencé.
74. *Zaza falva*, Macedonai Péteré, Mágocsy és másoké.
75. *Nagy Gyula*, Galony Istváné és Jánosé.
76. *Térvár*, Gyulay Istváné.
77. *Munacz*, Radosayé, Feketée és másoké.
78. *Csóka*, Keresztény Lászlóé.
79. *Király-Monostor*.
80. *Szanad*, Keresztény Lászlóé és Telegdi Istváné.
81. *Rév-Kanizsa*, Csáky Lászlóé.
82. *Morotfa*, Keresztény Lászlóé és Telegdié.
83. *Vizes-Jan*, Despoté és másoké.
84. *Lóránd*,⁷⁰ ugyanazoké.
85. *Kutas*, Terényié, Kutasié és másoké.
86. *Bassahida*, Keresztény Lászlóé.
87. *Egres*, a csanádi püspöké.
88. *Botyár*, Ocharovich Demeteré.
89. *Bikacs*, Keresztény Lászlóé.
90. *Féllak*, ugyanazé.
91. *Rasomcza*, Serényi Pálé.
92. *Acsad*, Csáky Lászlóé.
93. *Sadany*,⁷¹ a csanádi káptalané.
94. *Ders*, a csanádi püspöké.

Akkoriban ezek voltak a helységek Csanád megyében, melyeknek manapság már többnyire sem a nevét, sem a helyét nem ismerjük. Ezért lenne kívánatos az ország-rész korábbi virágzásának a helyreállítását: ezen annál szorgosabban dolgozunk, minél jobban szeretjük sokat sújtott hazánkat.

JEGYZETEK

Csongrád megye

1. 1 mérföld kb. 8 km.
2. A kundombokat (kurgánokat) érti ez alatt.
3. A mai Szántód.
4. Az egykori szeri monostor romjaira gondol, a mai Ópusztaszer területén.
5. Szeged fontos átkelőhely volt Temesvár felé. Egy hajóhíd vezetett a túloldalra. A folyó másik oldalán lévő rész, (a mai Ujszeged) már nem tartozott a megyéhez.
6. Egy 1359-ben kelt oklevél szerint a város Balak Benedek özvegyétől vette meg ezt a birtokot, amelyet azóta is a „Ballagi tó” néven neveznek. Ld. Reizner város történetének IV. kötetét.
7. A középkorban a Tisza jobb oldalán volt egy Szentpéterről elnevezett falu, amely a török alatt elpusztult. A 18. században a környékét csak Szentpéter pusztja néven említik.
8. A mai Hékéd, Szentes és a Tisza között.
9. A szerző Istvánffy Miklós: *Historiarum de Rebus Ungaricis Libri XXXIV*. Köln, 1724-es kiadására hivatkozik. A második hivatkozás Istvánffy más kiadását jelzi, amelyik lehet az 1622-es kölni (RMK III. 1350) vagy az 1685-ös kölni (RMK III. 3352).
10. A Pusztazeri tó a táj vízrendezése során kiszáradt, ma művelt terület.
11. Balag tó (mai nevén Ballagi tó). Napjainkban Szeged belterülete. Az egykori tó kiszáradt, helyén kertek találhatók. (vö. 6. jegyzet).
12. Matty tó — hasonlóképpen ma művelt terület, helyén sekély ér jelzi az egykori tavat.
13. Körös—ér — a Tisza jobb oldali mellékere.
14. Ebben az időben általában csak egyszer szántották a földet, ritka volt a kétszeri, még ritkább a háromszoros szántás.
15. A legutóbbi időkhöz elterjedt volt az a szokás, hogy búzát és rozstot együtt vetették és az így nyert terméket „kétszeres” néven ismerték. A szerző is valószínűleg erre gondol. (A latin szöveg fogalmazása elég homályos).
16. A dohány a török közvetítésével került Magyarországra. Az egyik legfontosabb termőterület Szeged és környéke volt. A 18. században termelt sokféle dohány között ott volt a törökkort idéző „basadohány” vagy „cselebidohány” is. Valószínűleg erre gondol a szerző.
17. A 18. században a merino juhok nevezték „német” vagy „bürgejuh”-nak.
18. Korabeli számítások szerint a pozsonyi kamara területén 1 magyar forint 20 garast, vagy 100 dénárt, vagy 60 krajcárt ért.
19. Szintén krajcárról van szó.
20. Kb. 400 kilogrammos.
21. 30 magyar forintért.
22. Bél itt a Duna—Tisza közti egyéb megyék, illetve a szarmata—jazig terület leírására gondol. Ez utóbbi modern kiadásban 1975-ben jelent meg Kecskeméten (ld. kísérő tanulmány).
23. A szerző itt gyakorlatilag egy „háromas honfoglalás” elméletet ad elő. A hun—magyarok, Attila alatt, jöttek be először. A második hullám alatt az avarokat érti, és az Árpád féle honfoglalás a harmadik. Ez az elmélet gyakorlatilag megegyezik a Parschítius által a *Descriptio* bevezetőjében előadott történeti koncepcióval (ld. kísérő tanulmány).
24. Az egyes etnikumok és népek neveit a szerző gyakran váltogatja és nem használja következetesen. Bővebben lásd. a kísérőtanulmányt.
25. Nyilvánvalóan a Balkánról jött török, de legalábbis mohamedán szokásokat még őrző etnikumról van szó.
26. Helyesen báró Harruckern.

27. Báró Révay Mihály. A helyes dátum 1730. Az eredeti kéziratban 1730 szerepel, de ezt valaki később áthúzta és a szélére 1733-t írt. (p. 21.) A 18. század végi másolatban szintén a helyes 1730-as dátum szerepel.
28. Stöszel Kristóf
29. Podmaniczky László
30. Andrássi Zsigmond
31. Sámbokréti Miklós szolgabíró
32. A címerben szereplő harcsm ezüst sáv a megye 3 folyóját (Tisza, Maros, Körös) jelzi.
33. III. Károly magyar király (1711—1740)
34. Ez a török korban keletkezett romantikus felfogás a 18. században igen elterjedt volt. A nép körében sokáig tartotta magát ez 19 templom hiedelem, amit a szerző itt átvesz. A valóságban sokkal kevesebb templom volt.
35. Szent Demeter temploma a Palánkban állt, a mai dóm helyén.
36. Szent György temploma Felsővároson állt, 1905-ben lebontották. Helyére épült a mai Erdészeti Szakközépiskola.
37. Az egykori Szent Péter templom Alsóvároson állt, és a helyére épült a mai Haviboldogasszony templom, bár nem éppen a Tisza partján van.
38. Szent Erzsébet temploma az egykori várban állt. Dugonics András szerint V. László építtette.
39. Hunyadi János
40. Reizner János Szegedről írt művében Heltai Gáspár krónikájára hivatkozva mondta el ezt az adományozást, 1475. október 25-re téve a dátumot.
41. I. József király és császár (1705—1711).
42. Mátyás király egykori fekete seregéről van szó, amelyet — mivel nem fizették zsoldjukat és fölláadtak — 1492-ben Szeged alatt szétvert Kinizsi Pál.
43. A Dózsa György vezette parasztfőkelésről van szó, 1514-ben.
44. A Cserni Jován vezette délvidéki főkelésről van szó, amelyet 1527-ben vertek le Szapolyai János csapatai a szegediek segítségével.
45. A 3 szegedi polgárt a török kivégezte, de ez 1543-ban történt.
46. Bernardo de Aldana spanyol kapitány volt, Ferdinánd embere.
47. Alfonso Perez spanyol katona, Ferdinánd seregében.
48. A „szegedi veszedelem” néven ismert vállalkozás valóban így zajlott le 1552. február 20. és március első napjai között.
49. Szeged 1543-ban került török kézre és 1686-ban szabadult fel. Az 1552-es ostrom, mint látható, nem hozott eredményt.
50. Az alsóvárosi ferencesek a török hódoltság alatt végig tevékenykedtek, megmaradt a templomuk és kolostoruk is.
51. Peter Eugen Mercy és Johann Donat Heissler tábornokról van szó, akik a Bél által is említett alsóvárosi ferences templomban vannak eltemetve.
52. Georg Wallis és Friedrich Veterani, a császári seregek vezérei.
53. Götz ezredes.
54. Imre nap november 5-én van, Szegedet viszont 1686. október 22-én foglalták vissza a töröktől.
55. A szerző a „motus” szót használta.
- 55/a. Téved a szerző, mert a kuruc seregek 1704-ben vették ostrom alá Szegedet.
56. Savoyai Jenő herceg, a császári seregek vezére.
57. Talán Mathias Salzer alezredesre gondol, aki egy ideig a szegedi vár parancsnoka volt ez időben.
58. Heissler tábornok megsebesült 1696-ban Temesvár ostrománál. Szegedre hozták, lábát amputálni kellett, 1696. augusztus 31-én belehalt a sebesülésbe.
59. 12 magyar forintról van szó, ami aránytalanul magas ár, csak a rendkívüli viszonyokkal magyarázható.
60. Téved a szerző, mert Szegeden 1712-ben volt emlékezetes nagy árvíz, vagyis a leírás idejéhez képest csak 20 évvel korábban.
61. A belvárosban a Tisza partján állt a vár. Ehhez kapcsolódott a kerítéssel körbevett belvárosi rész, a Palánk.
62. A vár jelenlegi ismereteink szerint a 13. században épült, és főbb jellegzetességeit meg is őrizte 1880—82-ben történt lebontásáig. A török alatt csak javításokat végeztek.
63. A vár Tisza felőli nagy védőfala az ostrom idején (1686) komolyan meggondálódott, 1692-ben pedig teljesen leomlott. Ezután már csak cölöpkerítéssel pótolták. A vár alaprajza szabálytalan ötszög alakú volt.
64. A mai Széchenyi tér felől is volt kapu, toronnyal, de a vár fő bejárata eredetileg a déli oldalon volt, ahol ma a múzeum főbejárata található.
65. A dominikánusok temploma azonos a már említett egykori Szent Erzsébet templommal, amely a várban volt.

66. *S. Ferrarius: De rebus Hungaricae provinciae sancti ordinis praedicatorum commentarii.* Wien, 1637.
67. Szeged és templomai eredetileg a kalocsai érsekséghez tartozó szegedi főesperesség részét képezték. Az 1686-os felszabadulás után megindult a küzdelem a plébániákért és végül is a csanádi püspökséghez kerültek.
68. Helyesen a város keleti részén feküdt, és Cs. Sebestyén Károly kutatásai szerint korábban (16. század) valóban jóval nagyobb kiterjedésű volt.
- 68/a. Nagy óvatosságot igényel a kéziratban levő oklevelek szövegének használata, mert az eredetivel történt egybevetés szerint komoly elírások, másolási hibák vannak. Ez magyarázza a fordítás időnkénti nehézségét is, mert a fordítás a kézirat szövege alapján készült, nem a levéltárban őrzött eredetiek alapján.
69. 1719-ben.
70. A mai szerb templom helyén állt egykori templomra utal.
71. A Széchenyi téren álló mai városháza épülete helyén állt az egykori tanácsháza.
72. Ezek az épületek a mai Széchenyi tér északi részén, a mai Takaréktár és a Horváth Mihály utca felől helyezkedtek el. Utolsó maradványukat az 1879-es árvíz után bontották le.
73. Alsóváros és Felsőváros. Szeged gyakorlatilag 3 település, az északon lévő Felső—Szeged, a délen található Al—Szeged, és a mai Belvárosban kialakult vár, a katonai—közigazgatási központ és a Palánk egyesüléséből alakult ki. Ez az egyesülés a 18. század folyamán ment végbe, de mint különálló városrészek (előtű építészeti és foglalkozási jelleggel) egészen az 1960-as évekig megfigyelhetők voltak.
74. Id. 36. jegyzet.
75. Szeged a középkortól kezdve az Erdélyből a Maroson érkező sószállítás központja volt. A sót a hajókról itt rakták szekerre és szállították az ország különböző részeibe. Ennek tárolására épülnek a raktárak.
76. Ennek a görög rítusú templomnak a pontos helyét ma már nem ismerjük.
77. Az alsóvárosi templom oldalfalába helyezve ma is látható ez a vésett kő, de a dátum helyes olvasata 1503.
78. A torony építését 1729-ben kezdték és csak a 18. század második felére fejezték be. (1780-as évek)
79. Az alsóvárosi ferences kolostort 1713-ban kezdték átépíteni, és ma is az akkori formájában látható, ahogy 1751 körül elkészült.
80. A szerző összekeveri a dolgokat. A ferencesek másik ágának, a mariánus szerzeteseknek valóban volt kolostora a városban, de nem Alsóvároson, hanem a Palánkban, és ezt pusztította el a török 1526-ban, amikor a mohácsi vész után Szegedet is fölégették. Ez a kolostor valóban nem épült föl megegyeszer.
81. *Bonbardus M.: Topographia Magni Regni Hungariae,* Bécs, 1718. p. 146.
82. Amint a megyéről készült leírásban más helyen olvasható, a szerző ezt az eseményt a Dömötör templomhoz köti. Ez a megjegyzés a két leírás két szerzőtől származó idézéséből következik. Tény viszont, hogy az úgynevezett Mátyás palást ma is az Alsóvárosi templom gyűjteményében található.
83. Ez az idézet szintén Bonbardus Topographiájának idézett helyéről származik.
84. A 18. század elején a megye falvainak és városainak romos állapota miatt a megyegyűléseket egy ideig Szegeden tartották. Végleges megyeházat azonban nem építettek, mert hamarosan átkerült a székhely Szegvárba, Károlyi gróf ottani kastélyába.
85. A szerbek zárt közösségben éltek. Amint azt később el is mondja, így érthető, hogy a magyart nem, vagy alig beszélték.
86. A piaristák 1719-ben érkeztek Szegedre.
87. A Szent György templomot 1905-ben lebontották. (Id. 36. jegyzet).
88. A minoriták kolostorukat a 18. században a mai felsóvárosi templomhoz építették hozzá. Az épület ma is áll. Ettől északra és észak—nyugatra terült el a középkori Szent Miklós templom, amelyet később elbontottak, és pontos helyét nem ismerjük.
89. Április 24; augusztus 4; szeptember 29; november 30;
90. Szeged városa az 1686-os felszabadulás után mihamarabb szerette volna visszakapni szabad királyi városi rangját. Sok mindent elkövettek ez ügyben, az egyik ilyen kegyes „mesterkedés” ez a címerügy volt. A halászkok által a Tiszából előkerült pecsét az 1200-as dátummal, nyilvánvalóan az 1700-as évek elején készült, maga a dátum (1200) teljesen esetleges. De abban az időben ez senkinek nem tűnt föl, és a pecsét komoly bizonyítékként került a királyi udvarba.
91. A mai ismereteink szerint a név a „csornúj grad”, azaz „fekete vár” néviől ered, de kétségtelen, hogy szláv eredetű.
92. Az egykori csongrádi vár a középkorban épült, mikor még ez a helység volt a megyeközpont. A tatárjárás után került át a királyi vár és közigazgatási központ Szegedre. A csongrádi vár elpusztult, de azt tudjuk, hogy nem a mai városban, hanem attól délre, a Tisza partján állt.

93. Az egykori vár a Tisza kanyarulatában épült és a nagyobb részét a folyó vette körül. Később éppen emiatt pusztult el.
94. Zenta vára.
95. Kb. 50 kilométer.
- 95/a. A Novi Sad és Tiszaföldvár között ma is meglevő sánchról van szó, ami valóban római eredetű.
96. Az adatok meglehetősen eltúlzottak.
97. A szerző itt rosszul azonosít. A Marsigli által említett „Feudvár” a Szegedtől délre elterülő vár, a Tisza és a Körös-ér összefolyásánál található, a Duna-Tisza közén.
- 97/a. Ez a rész a kézirat szövegének többszöri átírása miatt lefordíthatatlan.
98. F. Marsigli 6 kötetes munkája Amsterdamban jelent meg, 1726-ban.
99. Szegvár nevét a „szeg,„szeglet” szóból eredezteti amiatt, hogy a Kurca egyik beszögelésénél épült.
- 99/a. Ebből a kibővített kastélyból lett később a megyeháza.
100. Tömörkény puszta.
101. József nap március 19-én, Urnapja a pünkösöd utáni első vasárnapot követő csütörtökön, Szent Gál napja pedig október 16-án van.
102. Helyesen északkeletre.
103. A református templom tornya 1713-ban épült, a templom 1721—1723 között.
104. A katolikusok építettek templomot 1722-ben, 1723-ban, 1729-ben, ezek gyakran összedőltek, mert vályogfalból épültek. A jelenleg is álló barokk templomot 1752-ben kezdték építeni.
105. Bonbardus már említett Topographiájáról van szó.
106. „Oppidum priore minus tribus dissitum milliariibus in septemtrionem aestivum.”
107. Tápé
108. Harruckern báró birtokai.
109. Fábiánsebestyén
110. Tés.
111. Héked (vö. 8. jegyzet)
112. Békéssámszon.
113. Csomorkány.
114. Korógyaszentgyörgy.
115. Felgyő.
116. Tömörkény. Az említett romokról ma semmit sem tudunk.
117. Rösze.
118. Zákány.
119. Balag, azaz Ballagi tó (vö. 6. és 11. jegyzettel)
120. Csorva, Öttömös.
121. vö. 122 és 123. jegyzettel.
122. A kézirat ezen megjegyzése lehet, hogy arra utal: a bizonyos Staudacker úr felsorolása már a hivatalos (talán helytartótanácsi) kiegészítés része, amit alátámaszt az is, hogy más kézből ered mind a kézirat többi írása. Elképzelhető tehát, hogy ez a kötet mégsem egyszerű fogalmazvány, hanem egy több fórumot megjárt példány, annál is inkább, mert nem tudhatjuk, mely időszakból valók Bél bejegyzései. E kérdésben is a más megyeleírások kézirataival történő egybevetés segíthet a megoldásban.
123. Az azonosítható helységek ma ismert nevükön:
- Kanizsa
 - Nádorlak
 - Zenta
 - Tornyos
 - Likas
 - Kalocsa
 - Kányád
 - Subotica (Szabadka)
 - Tompa
 - Ludas
 - Csantavér
 - Kelebia
 - Tavankút
 - Bajmok
 - Nagyiván

Csanád megye

1. A középkorban a Marostól délre terjedő rész tartozott a megyéhez.
A szerző tájolása itt rossz. Délről Temes ill. Torontál megye, keletről Arad, Zaránd és Békés megye, nyugatról Csongrád megye határolta, de ebben az időben mindez eléggé fiktív dolog, mert a Marostól délre eső területek részben a török kezén voltak, részben a bécsi udvar közvetlen katonai irányítás alá rendelte. A főlzabadult részek a királyi kamara irányítása alatt álltak, 1730-ig, amikor megalakult a nemesi megye. Csanád vármegye ekkor 4 helységből állt: Makó mezőváros, Földeák, Battonya és Tornyo falvakból. A megyei közigazgatási rendszer csak a 18. század közepétől állt lassan helyre, véglegesen csak az 1700-as évek végére.
2. A Bánátról készült leírásban.
3. I. Lipót császár és magyar király (1657—1705) neve mellé a 18. században elterjedt szokás volt a „Nagy” jelzőt illeszteni.
4. Karlócai béke, 1699. január 26. A Marostól délre eső területek a török kezén maradtak, Erdély és Bácska vidéke főlzabadult.
5. A „görög” név alatt minden valószínűség szerint örményeket kell értenünk.
6. 1573-ban, Melegh Boldizsár püspök kapcsán találjuk először, hogy a vármegye főispáni címét is megkapta. (A török miatt mind a püspöki, mind a főispáni kinevezés csak üres cím. A török kiűzése után 1699-ben, Dolny István csanádi püspök kapta meg ismét a császártól a főispáni megbízatást azzal, hogy kezdje el a vármegyei közigazgatás megszervezését. Utódai a püspöki székben örökölték a megbízatást.
- 6/a. Csanád megye ezidőben a Marostól északra fekvő területet jelentette, de Csanád városa a folyó másik oldalán, azaz délen volt.
 7. Szent Gellért püspökről van szó, ő volt az egyház megye megszervezője és első püspöke.
 8. Ez az adat téves, hiszen a Dózsa féle parasztháború közel 300 évvel később volt, 1514-ben.
 9. Rogerius művét először Jacobus *Bongarsius* adta ki. *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Frankfurt, 1600. Majd a Bél—Schwandtner a SRH 1746-os kötetében ismét kiadta.
 10. *Taurinus* István műve: *Stauromachia*, idest *Cruciatorum Servile Bellum*. Bécs é. n.
 - 10/a. A szerző itt eltévesztette a nevet. Helyesen Csáki Miklós.
 11. Fráter György Szapolyai János király bizalmasa, annak 1540-ben bekövetkezett halála után pedig Erdély kormányzója volt, 1551-ig, amikor Ferdinánd király utasítására megölték.
 12. Az itt említett események 1550. szeptemberében történtek.
 13. *Bethlen* János: *Rerum Transylvanicarum libri quatuor*. Szeben, 1663. (RMK II. 280) és Amsterdam 1664. (RMK III. 2238)
 14. A „trákok” elnevezés balkáni népek jelölésére szolgál a leírásban (ld. kísérő tanulmány).
 15. *Perusics* Gáspár Fráter György rokona volt, és György barát megbízásából látta el a vár védelmét.
 16. *Petrovics* Péter temesi főispán, őt bízta meg Izabella királynő a Duna—Maros vidék kormányzásával.
 17. *Varkucs* Tamás a váradi vár parancsnoka volt, ő mentette föl a ostromlott csanádi várat.
 18. *Cserepovics* Miklóst szerb katonáival együtt a török azzal bízta meg, hogy a Fráter György kezén lévő csanádi várat foglalja el.
 19. *Ugodi* Ferenc csanádi püspök volt, akit Ferdinánd király nevezett ki. Székesfehérvári prépost, aki — mivel a püspökség ténylegesen Fráter György és a Szapolyai család kezén volt — sohasem foglalta el a püspökséget. (1540—1551 ?)
 20. 1551. szeptember 28-án Nagy Péter a csanádi várparancsnok, Fráter György utasítására ellenállás nélkül átadta a várat a törököknek.
 21. Helyesen 1551-ben történtek.
 22. Szolimán.
 23. *Szaturdzsi* Mehemed pasa, török szerdár 1598. szeptemberében kb. 50 ezer fős sereggel jött Erdély ellen.
 24. *Bethlen* Farkas: *Historiarum Pannonico—Dacorum libri X*. Keresd, é. n. XVII. század. RMK II. 2036.
 25. (Orseoló) Péter király 1038—1041, 1044—46.
 26. Itt a szerző összekeveri az eseményeket. Péter elűzése után *Aba Sámuel* lett a király (1041—1044) és az ellene lázadó főurakat (ötvenet) kivégeztetett. 1044-ben Péter német segítséggel visszaszerezte trónját, Abát megölték. A Péterrel elégedetlen főurak behívták *Vazul* herceg fiait, *Andrást* és *Leventét* (1046). Péter király fogságba esett és 1 övidesen meghalt.
 27. *Thuróczi* János: *Chronica Hungarorum*. Augsburg 1488 és Brünn, 1488. A kézirat 1730 körüli idejéig újabb kiadás nem volt (RMK III. 15 és 16).
 28. *Parschitius* Kristóf kéziratban maradt országleírásáról van szó (ld. kísérő tanulmány).

29. IV. (Kun) László 1272—1290 között uralkodott. A gyilkosság 1290. július 10-én történt, vagyis nem helyes az „uralkodásának 13. évében” megjelölés sem.
30. Bakonybélben élt Gellért éveken át. Bár pontos dátumot nem tudunk, mindenképpen valamikor az 1020-as években, tehát az itt szereplőnél mintegy 10 évvel korábban. A csanádi püspökség megszervezését ma a kutatás az 1027—1030 közötti időre teszi.
31. Marosi székhely, azaz Marosvár.
32. I. András király (1046—1060).
33. Benita püspök kivételével a többi megölték a föllázadt magyarok.
34. *Inchoffer* Menyhért jezsuita szerző műve: *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*. Róma, 1644.
35. *Sabellius*, Marcus Antonius, Coccinus (Marc—Antonio Coccia) 1436—1506, itáliai humanista. Itt említett műve: *Rhapsodiae historiarum Enneades*. 1—2. Velence, 1498—1504.
36. *Szent—Iványi* Márton jezsuita szerző műve: *Dissertatio Paralipomenica Rerum Memorabilium Hungariae*. Nagyszombat, 1699. RMK II. 1974. és *Continuatio Dissertationis Paralipomenicae Rerum Memorabilium Hungariae*. uo. 1700. RMK II. 1975.
- 36/a. II. András királyról (1205—1235) és az Aranybulláról (1222) van szó.
37. *Lutius* (Lucius) János munkájáról van szó. *De rebus Dalmatiae et Croatiae libri VI. His accesserunt addimenta*: a) *Catalogus episcoporum Segniensium* b) *Catalogus episcoporum Corbaviensium*. Kiadva: Bécsben, 1748-ban, a Bél—Schwandtner féle SRH. III. kötetében.
38. Martin *Cromerus* lengyel humanista történétíró (1512—1589) munkájáról van szó: *De rebus gestis Polonorum*, Bazel, 1555. Később több kiadásban is megjelent.
39. Ez arra utal, hogy Janus Pannonius mielőtt pécsi püspök lett, rövid ideig csanádi püspök is volt. A modern Janus Pannonius biográfiák e tényt nem említik. Érdekes, hogy maga Bél, a pécsi püspökök fősorolása kapcsán — ahol is kitűnő életrajzot ad Janus Pannoniusról — szintén nem említi, hogy korábban csanádi püspök lett volna (vö. *Kovács* Zoltán: *Bél Mátyás Janus Pannoniusról*. In: *Baranyai Helytörténetírás 1974—75*. Pécs, 1976. pp. 121—122). Megjegyezzük még, hogy Juhász Kálmán a csanádi püspökségről írt munkájában (Makó, 1947) azt írja: Vitéz János „ez a tévedésből csanádi püspöknek nevezett főpap”... stb. p. 6. Vagyis ő Vitéz János csanádi püspökségéről tud, de ezt is tévesnek tartja.
40. Az említett cím alapján arra következtethetünk, hogy *Benger* Miklós: *Annalium eremi—coenobiticorum ordinis fr. eremitarum S. Pauli primi eremitae*. 1—2. Pozsony, 1663—1727. című munkájára gondol.
41. Ld. 10. jegyzet.
42. *Tubero* Dalmata műve: *Commentariorum de rebus...* Frankfurt, 1603. 2. kiadás a Bél—Schwandtner féle SRH II. kötetében.
43. Szalkai László.
44. Nem tudni, honnan vette Szentiványi e neveket. Tény, hogy Juhász Kálmán és Borovszky Samu kutatásai szerint 1514—1526 között Csalohi Ferenc, 1526—1529 között pedig az itáliai Bonzagno János (Giovanni Bonzagno) töltötte be a csanádi püspöki széket.
45. *Perusics* Gáspár egy ideig a csanádi vár parancsnoka volt, és ő szedte be a püspökség adójövedelmeit Fráter György utasítására.
46. *Zsámboki* János: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quatuor...* Bazel, 1568. (RMK III. 570), Frankfurt 1581 (RMK III. 706) Hannover 1606., (RMK III. 1027). Köln, 1690, (RMK III. 3633) *Samboki* művében szerepel *Brodarics* István műve is, amelyet a szerző említ.
47. Ugodí Ferenc (ld. 19. jegyzet)
48. Haán Lajos (im. p. 47—48) utal arra, hogy a Helytartótanács a Nádasdi előtti püspökök listáját kiegészítette. Ez az idegen kézből származó, az üres oldalra írt bejegyzés lehet a Haán által is említett korrekció, ami viszont ismét azt a lehetőséget erősíti, amit a Csongrád megyei kézirat 122. jegyzetében is említettük, hogy ez a példány több fórumot is megjárt volna, ez indokolja az idegen bejegyzést.
49. *Kamber bég* Nagylak török parancsnoka volt, 1551. novemberében ő vette ostrom alá Makót, de nem tudta elfoglalni.
50. Mivel a megyei közigazgatás nem működött, a szerző az általa ismert legutóbbi, azaz 1561-es összeíráshoz nyúlt vissza.
51. Basarága.
52. Abony
53. Szemlak
54. Székegyház
55. Tömpös
56. Förged
57. Csomokány
58. Nagylak
59. Battonya

60. Baktornya
61. Sámson
62. Két helység, Meggyes és Igás.
63. Csika, azaz Csiga, Csanádpalota és a Maros közti területen.
64. Bökényfalva
65. Asszonyfalva
66. Torna
67. Deményszög
68. Tövisköz
69. Zombor
70. Lórándháza
71. Zsadány

Pag. 1.

Clarum PANNONIAE germen doctissime BESI
Arcta junctæ mihi FAVOR amicitia:
Altos fatorem Tua pandere penna recessus
Dum cupit, obruta quæis HUNGARÆ CIVIS jaces,
Conatur, fateor, quod non conatus adusque
Est quisquam, nec habet Patria terra parem.
Ausu coepta pio, fidenter promere verge,
Non fallent mihi digna brabea tuos.
Boni omnino ergo
adrecte pauca hæc voluit,
gratulabundus,
DANIEL BURIUS-UNGARUS

2. Burius Daniel levele az esztergomi Parschitius kéziratban.

comprobavit. Dies sanè diem docet. Proinde animus est mihi candidè, amice & liberè iudicantes, moerentes, corrigentes, ex mutua voluntate, placidè audire; admonitiones sanè promptè admittere; expungenda expungere; corrigenda spontè corrigere; inferenda inferre; mutanda mutare. Tu interea BENEVOLE LECTOR, favore & amore tuo, hunc laborem meum accipere,olvere, & equè boniquè consulere digneris: donec successu temporis ab aliis plura, & specialiora accipias atque percipias. Invenit enim facile est aliquid addere. Vale & Tui addictissimio atque sincero Amico, candido pectore TUO perpetuo fave.

Acum: ac Amara mollior;
 Multis honor, duo castra ferunt.
 Hos inter excelsum caput erigit
 Argenteus, fulas velut aureo
 La circumplendens; decorus
 Gregorius, pabiles Ovata.
 Calic. Chori duo thoni facti.
 Centena signans ora foras: de;
 Toti, pariter stellar, quos sint
 que, fuerint, super astra viuj.
 Eno manus, multo pater inclit.
 Armauit Heros: mptia Turci ca
 Toti, re la fatali repellens
 Robore, tu patre natus illo.
 Non oua se ouj, aqua non aqua.
 Non lac fluit lach simile est, patri
 At tu tuo, Heros, vlt que
 Et pater est, totos, decora
 Charoy, Horuads, iliter
 Hanpis, Uras de Ind, e of p
 qui Turcaor, to 55, ab est.
 Ermen, Chrest, ana, ca.
 Tancus, may, nif, cog
 repulit

Veruo, arma sunt diuersa, patre bono;
 Duro manij, ferru, gubulic ignea v.
 At mollior, tu Mimeria
 Evelia, das, sacra, Phoeby, alter.
 Augusta, tellus, Paaronij, soli
 Salve: Dei, te magna benignita, detrauit
 Dileuit, haec impuri, hysper,
 Qui loca turpal, amoeni, pra, d.
 Quondam, Dei, te magna potentis
 Expellat imperu: fuga Turci, cu n
 Monferum, credebit, hinc, Huna.
 At placidij, requiescet, a tuj.

3. A Parschitius kézirat idegen kéztől származó bejegyzése.

die Cantel gebracht: deswegen er abermahls examiniret, durch Vorstellung kräftiger aus der Heil. Schrift hergenommener Gründe überzeuget, und zum Wiederruff bewogen worden. Es ist ihm aber wiederfahren das wahre Sp: ichwort: Der Hund frisset wieder, was er gespeyet hat. Und die Sau wälket sich nach der Schwemme wieder im Koth. Denn er seine vorige Ir: thümer öffentlich wieder zu Marckt gebracht: dadurch er zu Neufol in grosse Verachtung gerathen. Weil er sich also von Neufol wegsehnete, ist er durch eines begüterten Med:ci Mulleri, (welcher die Liefse des Pietistischen Satans nicht gemercket, und in seiner Einfalt, wie die zwey hundert Mann, so von Jerusalem mit Absalom zogen, und nichts um die Sache wusten, den Pietistischen Schwermern favorisiret, durch seine Freygebigkeit gegen die Armen aber sich in ein sonderbahres Ansehen gesetzt) Intercession zum Reectorat in Preßburg gelanget. Alda hat er einige Vornehme an sich gezogen, so daß sowol die Kirchen, als Schul: Aemter, wenn sich eine Vacanz eräugnet, mit Hallischen Creaturen besetzt worden. Daher man ihn Preßburg Klein: Halle nennet.

Reh. Das gemahnet mich fast, als wenn die Juden Amsterdam Groß: und Hamburg Klein: Jerusalem nennen.

Bav. Es ist dieser Bel einer der unverschämtesten Plagiarorum, welche die Sonne besch:enen. Er hat ein zwiefaches Gldet: Buch, unter seinem Nahmen herausgegeben, dafür Budeus eine Vorrede gemacht. Beide Theile hat er ausgeschrieben, so

so daß er im erstern Theil hie und da etliche Wort und wenige Nuegen, in dem andern aber fast gar nichts geändert. Und besizet der Herr M. Mattheides das Original in seiner Bibliothec. Ferner hat er seine Lateinische und Deutsche Grammatic aus andern zusammen geschmiehrt. Mit der Historia Hungaria hat er sich sehr breit gemacht bey denen, welchen des sel. Parkitii Arbeit nicht bekannt gewesen. Dieser Parkitius hat mit unsäglicher Mühe nicht nur die Autores, welche von Ungarn geschrieben, sich angeschaffet, und excerpiret, sondern ist auch das ganze Königreich durchgereiset, hat die Wälder, Berge, Hölen, Berg: Wercke, Flüsse, und was sonst merckwürdig, aufgezeichnet, so daß nicht leicht ein Flecken zu finden, welchen dieser Mann nicht selbst in Augenschein genommen. Er hat sich mehrere Jahre zu Wittensberg aufgehalten, und ein Compendium Historia Hungaria heraus gegeben. Aber sein grosses Werck hat er nicht zum Druck verschaffen können, weil es an Gelde gemangelt. Nach seinem Absterben ist seine Bibliothec zu Leipzig verkauft worden, da denn Belius die sämtliche MStz, welche die Historie von Ungarn betreffen, erhandelt. Weil aber Herr Parkitius die Land: Karten nicht genugsam nach der Mathefi verfertigt, hat Belius, welcher davon wenig oder nichts verstehet, einige gelehrte Männer bewogen, ihm gewisse Gespannschaften abzuzeichnen. In specie hat Herr Krej Cesareopolitanus Circulum Scepusianum, in welchem er wohnete, gar zierlich abgezeichnet. Der selige Herr Rector Bohas hat viel

Anno 1718. d. 15. Junii.

In Basilica sequentia monumenta notanda
quae nomen a S. Georgio habuit.

¶

Ad sinistram ingredientibus, h.e. ad partem
Evangelii habetur monumentum e rubro mar-
more, opere pretiosissimo, exstructum. huius inscri-
ptionis sequens est.

MONUMENTVM SVIS ET MASCI CASPARIS DE
SERED COMITIS DE SANCTO GEORGIO ET BORYAN-
ZYN AC CAPITANVS PERIVM SVPERIOVM Regni
HUNGARIE ETC, QUI OBIT PRIMA DIE MARTY
ANNO DOMINI 1550.

*

Ad Caput

Absorpta est mors in victoriam.
Georgius de Sereb Frater F.F.

Ad Pedes A Lameran Anticham.

IOHANNES ALagy Rep. Proravit.

Ad dextram

Ne Serebina talis tellus Ferdinandus habendas
Rep. donavit opus, dum fera bella domas

en.
genia in potestatem redactam. rursus
dum Forgaer, Regni Hungariae Palatinum cum curia
custodibus variis sollicitationibus per iteratas oblationes
ad se in locum vocavit ipsamque coronam sacram, sui
iuris fecit: quam inde Theobolium, post Petrusohiem,
deinde Assoviam et Etsehedinum abduxit: sed an-
no MDCXXII pace cum Otton constituta eandem ve-
rum restituit, et titulo Regis Hungariae se abdicavit.
Superioribus annis frustra per Emencum Theoboli ad se
ditionem tentata fuit: Casparum masculi eandem
defendentibus. Arcis vero huius Comitatus perpetuis
bus, Orbis avarum qui dicitur maximus est proventus

* * *

Ad sinistram

Fera fides rebus dubiis operosaque viribus
 acceptum regi meo fecit esse meo.

1690 2

hanc monumenti alterius eque marmoris
 aulici, quod effigiem militis cuiusdam heros
 qui leoni assistit, hancque musich, legatur
 nonnulla circa circumspicere sequens, Cheloni
 in vestigio.

Anno Domini MCCCXXVII feria quarta, *
 ante festum beati Amorisii episcopi, obiit spach-
 bily ac generosus Dns, acq. haysi, in Dominy
 (--- fractur. sub pado p. p. p. p.) Sancto
 Georgio ab de Bozuneto. hic sepultus, cuius
 anima requiescat in pace. *

246

an. MDXCVI in quo statutum est, ut ipsa civitas, cum
 Insula, in suis libertatibus, in educatione & inductione fru-
 menti & vini, permaneret. *Geniculum, Hung. & Slav. Genoz, vel Genecz, Alberti Magni, Patris, &*
vi scriptis Theologiae & Philologiae celebri. Habet tom-
plum in colle positum, praepositura condecoratum. Curiam
in medio fori. Vinis & mundis clarum. (Atem ep-
pida sunt: Gokles, Germ. Landis; Petersek, Germ. Le-
gerdors; Nagy Mogyar, seu Magerdors; Berde hely,
seu Medermadek; Vajka; Gutta; Bomolan seu Lno-
semicz; Sempitz.
Arces: Posoniensis in colle civitatis, ad Danubium
posita

5—6, A Parschitius kéziratba beragasztott, dátummal ellátott jegyzet két oldala.

HVNGARIAE
ANTIQVAE ET NOVAE
PRODROMVS,

CVM

SPECIMINE,

QVOMODO

IN SINGVLIS OPERIS PARTIBVS
ELABORANDIS,

VERSARI CONSTITVERIT,

AVCTOR

MATTHIAS BELIVS

PANNONIVS

NORIMBERGAE,

Sumtu, PETRI CONRADI MONATH,
BIBLIOPOLAE

ANNO MDCCXXIII.

7. A Prodromus címlapja.

NOTITIA
HUNGARIAE
NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA,
DIVISA IN PARTES QUATVOR,

QUARVM
PRIMA, HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM; ALTERA, TRANS-
DANUBIANAM; TERTIA, CIS-TIBISCANAM; QUARTA, TRANS-TIBISCANAM:

Vniuersim XLVIII. Comitatus Designatam,

EXPROMIT.

*Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluuios, Lacus,
Thermas, Celi, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia; Incolas va-
riarum Gentium, atque harum mores; Prouinciarum Magistratus; Illustres Familias;
Urbes, Arces, Oppida, & Vicos praepotendum omnes; Singularum praeterea, Ortus &
Incrementa, Belli Pacisque Conuersiones, & praesentem Habitus;*

Fide optima, Adcuratione summa,

EXPLICAT.

OPVS, HVCVSQVE DESIDERATVM, ET IN COMMVNE VTILE.

SACRATISSIMIS AVSPICIIS

CAROLI VI. CAESARIS,
ET REGIS INDVLGENTISSIMI,

ELABORAVIT

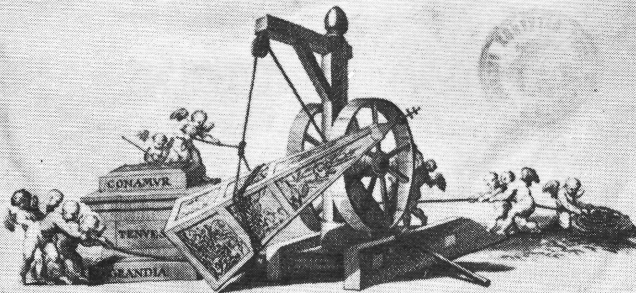
MATTHIAS BEL.

ACCEDVNT

SAMVELIS MIKOVINII

Mappæ, singulorum Comitatum, Methodo Astronomico-Geometrica concinnata.

TOMVS PRIMVS.

VIENNAE AVSTRIAE, Impensis PAVLLI STRAVBJI Bibliopole.
Typis IOHANNIS PETRI VAN GHELEN, Typographi Caesarei.
ANNO MDCCXXXV.

9. Részlet a Notitia eredeti illusztrációjából,

COMITATVVM
PEST, PILIS, ET SOLTH,

PARS PRIOR
GENERALIS.

PROOEMIUM.

Entum est, ad eam Hungariae partem, quae olim, sedem Regibus, & nullum non auocamentorum genus, affatim sufficiebat. Comitatus sunt nimirum, PEST, PILIS & SOLTH, varie quidem positi; sed lege patria, ita coadunati pridem, ut, & iisdem regantur magistratibus, & si res ferat, ad eadem coeant comitiola, seu *Congregationes*. Aequum proinde est, ac prorsus, cum instituto nostro consentaneum, ut regionem, prisco decore illustrem, postea, barbarorum illapsu sordidatam, iamque, CAESARIS optimi, REGIS indulgentissimi,

TOM. III.

A

tissimi,

mino FRANCISCO STEPHANO, Lotharingia & Barri Duci, Aurei Velleris Equiti, qua constituto, per dictum Regnum nostrum Hungariae, Locumtenenti nostro Regio, Consanguineo nostro Charissimo, ita exigentibus praclaris Ipsi animi Dotibus, & qualitatibus, simul cum cunctis huiusmodi Officii seu Honoris consuetis Iurisdictionibus, Prærogatiuis, obventionibus, & emolumentis, tenendum ac possidendum, benigne dederimus & contulerimus. Ea propter, Vobis harum serie firmiter precipientes committimus & mandamus, quatenus praebitum Lotharingia & Barri Ducem, a modo impostum, pro vero, ipsorum Comitatum Vestrarum, Supremo Comite habere, tenere, & recognoscere, debitamque Eidem Reuerentiam, Honorem & Obedientiam exhibere, in omnibus denique licitis, & consuetis rebus & negotiis, officium Supremi Comitis concernentibus, Eidem parere & obtemperare; modis omnibus debeatis ac teneamini. Secus non saluari Gratia in reliquo &c. Datum, in Thermis Carolinis die 28va Mensis Ianii, Anno Dñi 1732. Ita regie litteræ habuerunt. Nos, qua firmus in reipublicam, pietate, rem omnem, ita euenire cupimus, uti Reor, patriæ, & Dvci optimo, bene vertat.

PARS SPECIALIS

DE

Processibus Comitatum Pest, Pilis, Solth.

PROOEMIUM.

Ota hæc vnitorum Comitatum regio, in prouinciolas, seu *Processus Quatuor*, diuisa est; puta: *Vácienssem*; *Kétskémétenssem*; *Pilisenssem*; & *Soltbenssem*: dignos sane, quos adtentiore cura, atque studio emectiamur.

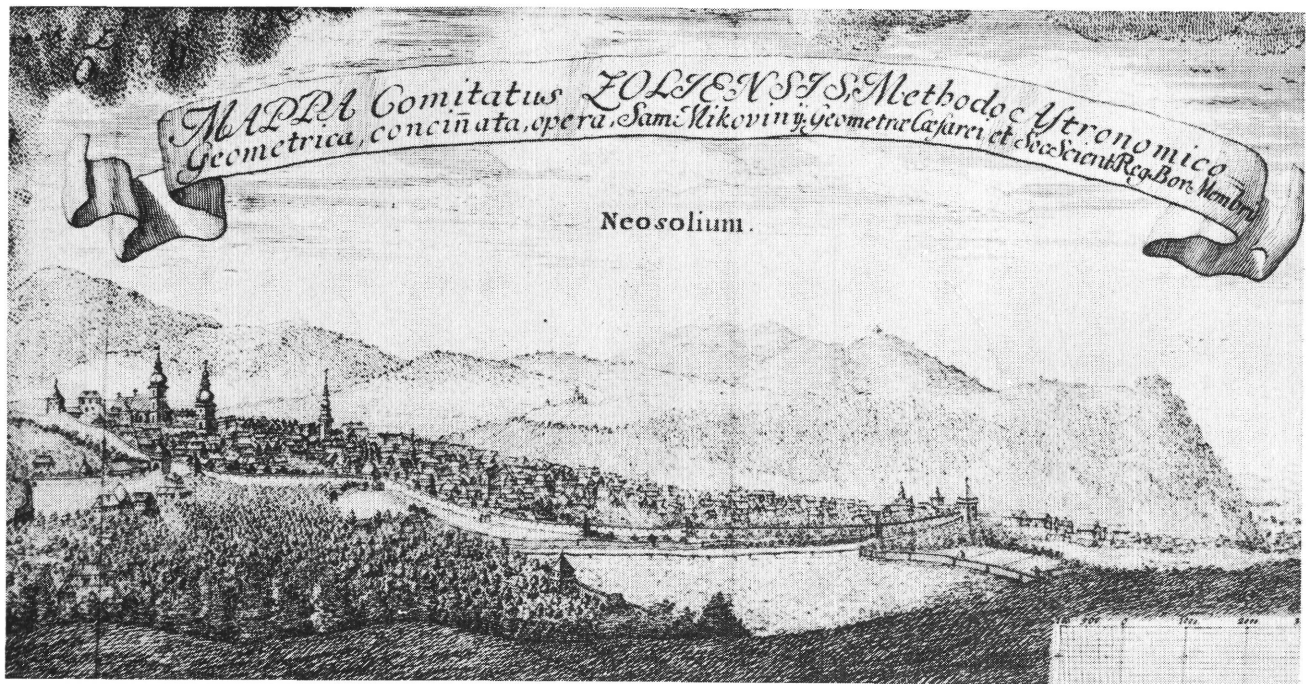
MEMBRUM I.

DE

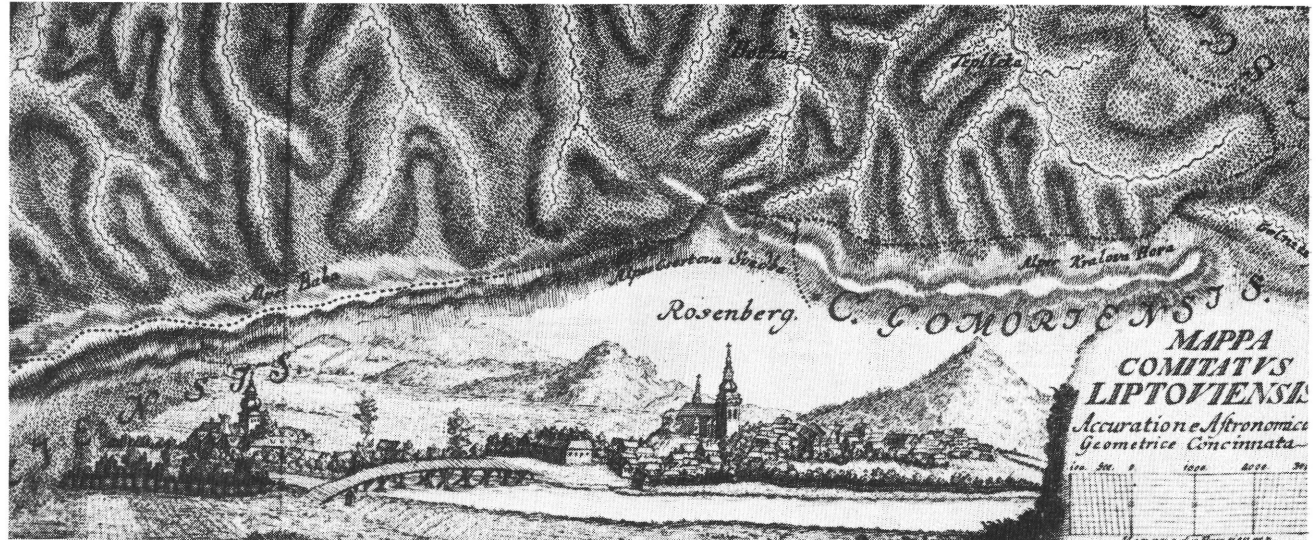
Processu Váciensi.

Processuum primus est *VACIENSIS*, ab oppido eius nominis adpellatus. Pergit, vno latere, in orientem, ibidemque fluuio *Zagyua* finitur; altero in meridiem, vna cum Danubio,

12. Besztercebánya látképe. Zólyom megye Mikoviny féle térképének részlete a Notitia II. kötetéből.

13. Rózsahely lát képe. A Liptó megyéről készült térkép részlete a Notitia II. kötetéből.

Beliana

T. X.

Descriptio Cortis (Ssongrad)
Maulasor Myria Matchia Beli.
Manuscriptum comparatum in
folio per circulum scriptura
Matchia Beli

Verum non indiget cum
in omnibus cum precedenti
Tomo Coharum congruat
et aqua nihil nisi Augia

Seliana
I. v.

Descriptio Comitatus Congrad
per Mattheum Belium.

Copia per. Deum Eminenti procurator
Pravoslavicus Congracum in folio
per. itg
sequitur. Augulus.

§. I.

Prima.

Nomen Comitatus a Congrad
olim Castro. 1
Eius situs, et amplitudo. 4

§. II.

Monitro casero contrat et mesa
planitie. 4

§. III.

Fluvii precipui: Tibiscus. 4
Origo fluminis hujus, et meatus. 2
Marisus. 4

Christij

15. A 18. század végi másolat bejegyzése.

A. 17.

CONFESSIO
IN
ARTIBUS COGITATIONIS
CONTRADITIONIS
A. 1732.
Mense Februarii

16. A Bél-féle eredeti kézirat címlapja.

COMITATUS
CSONGRADIENSIS

PARS

GENERALIS
Membrum I.

PHYSICUM

de

Situ, atque natura Comitatus
Csongradiensis.

§. I.

Csongradensem Comitatum ejus nominis lo-
cus. olim Castrum, jam vicus exilis, Comitatum
Karolyi, sua notione insignit. Hungaris Wan-
grad. Vármezgye, Germanis Tongrader Comi-
tat, Csongrádska Irodice Mária, dicitur. In-
terjacet ab oriente Bekesiensi, et Cumanis
Majribus.

Nomen Comitatus a
Csongrad olim Castro:

10.

Abundante flumine pene est impermeabilis, sed tamen trajici potest coelo astate sic. co.

Dongér:

7.) Dongér est Decem milliari in. fia Vidratorokum, egrediturque contra Mind. Szentum eo loco, quo minorem ramum T. boci effluere diximus. Manat autem, vel potius serpit per vastos Campos in occidentem, impeditque et ite vias, sed est tamen utilis armentis adaquandis.

Pusztá szöri: To:

8.) Pusztá szöri: To, latine palus Prozrasericensis, quia late versus templum Prozrasericense effunditur, multisque avium aquaticarum agnibus frequentatur.

Dóczi: To:

9.) Dóczi To distat a priori milliari dimidio, vocaturque a pradio Vicino Tibisci Dóczi, grandis videm lacuna, aquis, et Cave. etis plena, fecundaque piscium.

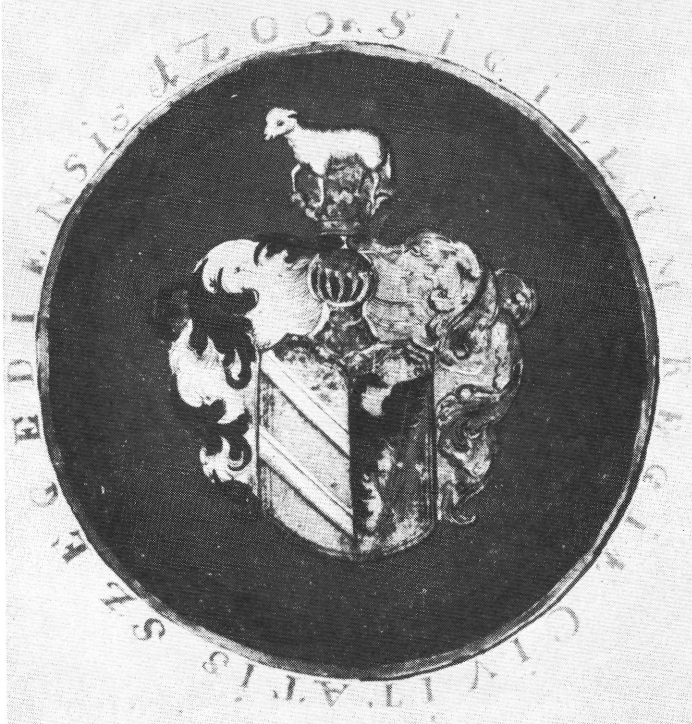
Balag To:

10.) Balag To est infra Suburbio Szegedinensia, non grandis, sed altus, et li. quidam lacus.

Matty To:

11.) Matty To, priori paulo inferior lacuna longa. Nam a Tibisco, dum exundat, ultra Doroszmam extenditur, que Doroszma milliari dimidio distat a Tibisco in occidentem. Piscibus, et Ficibus adfluit.

12.) Váda

Sigillum Regi-
ae Civitatis
Szegediensis

22. A másolatban található Szeged címer (Csongrád megye).

Deliciae

I. u.

*Descriptio Familiae Celandicorum
per Mattheum Delium*

*Maculicorini parum man. Epp.
den. Manuscriptum Cologae.
cum in folio et aqua vici nihil
valet. Clerico non indiget
cum Pannis proceris atracum
p.*

23. A Bél féle eredeti kézirat bejegyzése (Csanád megye)

Delina
I. 7.

Descriptio Comitatus Csanadiensis
sec. Mathiam Delium.
Copia ab Otho Mathia Deli adnotata.
Manuscriptum Compagium in folio
paginarum 83.

sequi Chartas.

Præfatio in præf. Diocesis Csan.
scripta in Archidiaconatu Stephano
Chassa Geographia et Libro Regio
anno 1780. multum brevis.

Paragropho I.

22

Comitatus Nomen, &
amplitudo - - - - - l.
Sims Campestris - - - ibid

§ II

Fluvius unicus Ma-
rusius, - - - - - ibid
Fertilitatis ratio - - - a.

§ III

Amentis alendis oppor-
tuna regio - - - - - ibid.

Membrum Solis

24. A 18. századi másolat bejegyzése (Csanád megye.)

Extractus ex Franciscus
Excelrae Cancellaria Regio-Aulico-Hungarica
Decreto
ad ductorem huius operis
A. 1728. d. 5. Martii
dato.

Quam ob rem, memoratus ductor, circa praemissa
necessarias correctiones, se accommodare, et demum
Notitia. Necessarias a Comitibus masuri,
adurgere, et antequam per memoratum ducto-
rem, ad Regiam hanc Cancellariam transmittan-
tur, quo uideam Comitatus, circa individua sua,
circumstantialis et genuinae informationes,
accurate suppeditare velint, Et idem inserpel-
lare nouerit, et sane insermittat.

25. A Csanád megyei eredeti kéziratba bemásolt királyi kancelláriai dekrétum részlete.

HISTORIA COMITATUS CSANADIENSIS. PARS GENERALIS. MEMBRUM PHYSICUM.

De
Situ et Opportunitatibus Comitatus Csanadiensis
Synopsis

§ I

Csanádum, urbs Episcopalis, dedit Comitatum nomen, qui olim protensa
trans Marusium requincula, laxior fuit copiosiorque, sed ea, ad Danacum ^{construitur} Teme-
siensem relata, multo reddidit est arcior. Modico enim eo spatio ^{occupat} quod
Marusius a Meridie; ab Oriente Aradiensis Comitatus; Zarándiensis et Beki-
siensis; a Septentrione neque occidente, circumcludit.

Comitatus
nomen, est
amplius de:

Tota Regio, in planiciem diffunditur, vastus campis ~~ad tempus vobis~~ ^{ad tempus vobis} ~~non struuntur~~
late pateat. Hinc et illic, intersunt silva, quæ nãis arboribus consistit, re-
centioris sicuti credimus ætatis, olim enim vix vestigium arboris, toto isto
hoc aequore, notabatur

Sicuti cam-
pensis

§ II

Unicus cam rigat Marusius, qui ubi terminos Aradi, ad vicum Leske
reliquit, copiosior et aluco, pram agri Csanadiensis præcipue. Olim medium
hunc Comitatum scidit; sed postquam pars trans Marusium ^{gentiensi} Danacum
auca est, terminos iam regionis definit. Locos, quos altera parte illius,
adrigimus in Danatu. ^{qua Csanadiensem agrum pãis vicia pãis} Ex hæc parte, ~~monstrat~~ ^{monstrat} frædia, si duos ~~vel~~ ^{vel} vicos
occupas.

Fluvius uni-
cus, Marusius

f. trãdum

Alioquin fertilitate haud cedit ~~fructu~~ ^{fructu}; est enim planicie gignendo triu fertilitatis ratio.

26. Csanád megye eredeti példányának második lapja.

<i>I N D E X</i>		<i>fol.</i>
<i>Comitalis nomen unde? fluvius & Marusius</i>	1	
<i>Veteres incolae: horum clades: regionis vastitas.</i>	2	
<i>Magistratus: Urbs Csanad.</i>	4	
<i>Fundatio Episcopatus à S. Stephano: facta ab Abbe crudelitate: eius fata. Lectu dignissima.</i>	5	
<i>Celebris à Comitibus, et Regis Ladislai Humani Sepulchrum</i>	8	
<i>Catalogus Episcoporum</i>	10	
<i>Ma B: Gerhardi 1 Epipi longe deducta</i>	10	
<i>Historia Joannis Lakolyi 24 Epipi</i>	15	
<i>Nicolai Wáki 27 Epipi</i>	17	
<i>Cyprium e Mako:</i>	24	
<i>Vici hodierni.</i>	24	
<i>Vicorum praeconum nomina</i>	24	

*Comitate Csanadica
Duplicate
Pleniam habet.*

29. Az eredeti példány végén lévő index (Csanád megye).

HISTORIA
 Comitatus
 CSANADIENSIS.
 Membrum
 Physicum
 de
 Situ, et Opportunitatibus Comi-
 tatus Csanadiensis.

Synopsis

Comitatus nomen, et
 amplitudo: §. I.
 Comitatus nomen, et
 amplitudo: §. I.
 Comitatus nomen, et
 amplitudo: §. I.

Comitatus nomen, et
 amplitudo: §. I.
 Comitatus nomen, et
 amplitudo: §. I.

§. I.

31. A másolati példányba beragasztott 18. századi térkép (Csanád megye).

ZOMBORI ISTVÁN

BÉL MÁTYÁS ÉS A NOTITIA HUNGARIAE

A felvidéki evangélikus értelmiség

A hazai tudományos élet európai színvonalú képviselőjét, Bél Mátyást sok alkalommal és számos műben méltatták, mégsem mondhatjuk, hogy a vele kapcsolatos ismeretanyagunk teljes, vagy éppen ellentmondásmentes. A leggyakoribb félreértés személyével kapcsolatban, hogy úgy tüntetik föl, mint magányos tudóst, aki szinte üstökösként robbant be az elmaradott hazai szellemi életbe. Holott Bél elválaszthatatlan része az őt felnevelő északmagyarországi, evangélikus polgári társadalomnak, amely méltán sorolta Bél Mátyást legkiválóbb fiai közé. E bevezető részben az evangélikus értelmiség létrejöttének, társadalmi, politikai kapcsolatainak kérdéseit kívánjuk vázolni, eltekintve a magyar társadalomban rajtuk kívül természetesen létező és tevékenykedő katolikus, református stb. rétegektől, illetve a nemesi irányzatoktól, azért, mert úgy véljük ez az észak—magyarországi „társaság” eddig nem kapott olyan méltatást, mint tevékenysége alapján érdemelt volna.

Ez a terület az ország három részre szakadása után méginkább önállósult, részben a földrajzi, részben politikai okok következtében. A hazai viszonyokhoz képest igen sok szabad királyi város helyezkedett itt el, viszonylag szűk területen. Bányáik, kohászatuk, jó földrajzi helyzetük és ügyes kereskedőik révén igen hamar, már a középkorban meggazdagodtak és az a török hódoltság alatt méginkább fokozódott, ami messze az akkori Magyarország legtehetősebb, legfejlettebb vidékévé tette. A zömmel német polgárság már a 16. század közepére Luther hitére tért és a 17. században is jelentős részben evangélikus vallású volt. Bár az evangélikus egyház nem volt olyan központosított szervezetű, mint a kálvinista, vagy a katolikus, az egyes városok egymással — sőt, az erdélyi és nyugat—dunántúli luteránusokkal is nagyon jó, kiterjedt kapcsolatot tartottak fenn. Mégis, a felvidéki evangélikus városokat megkülönböztetett figyelemben kell részesítenünk, sajátos jellemvonásaik miatt. (Gondulunk itt elsősorban Késmárk, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kassa, Besztercebánya, Rózsashegy, Rozsnyó, Selmecebánya, Körmöcbánya, Breznó, Zsolna, Trencsény, Iglód, stb. városokra).

A szabad királyi városok élvezte széleskörű privilégiumok révén a 16. század végére e városok közül jónéhány a saját, evangélikus vallású patriciusainak irányítása alatt élt és működött. A városok vezetősége nagy súlyt fektetett arra, hogy az az ifjúság mind a vallási, mind a világi tudományok terén kellő képzettséget kapjon, ezért már az 1500-as évek közepétől sorra hozták létre iskolákat, első között Bártfán majd Besztercebányán. Ezek a városi, humanista iskolák, természetesen latin nyelven, a korszak nagy egyéniségeinek, Erasmus, Melanchton és Johann Sturm nevelési elveinek fölhasználásával oktattak. Felsőfokú tanulmányok végzésére az egyház,

a nemesi patrónusok, sokszor pedig a városok a maguk költségén, németországi egyetemekre küldték diákjaikat, elsősorban Wittenbergbe. Az innen hazatérők városaikba mentek vissza, hogy átadják frissen szerzett tudásukat másoknak. E körforgás révén a 17. századra kezdett kialakulni egy — már szám szerint is jelentős — evangélikus *értelmiségi réteg*, amely a városon belül mint lelkész, iskolamester, orvos, költő, zé- nész, mérnök, stb. ténykedett, amely tudásában e korszak európai színvonalán állt, jelentős külföldi kapcsolatokkal és tapasztalatokkal. Tudásuk, foglalkozásuk, család- on belül öröklődött, és így neves családok több generációját figyelhetjük meg a 17. században. Jelentős írásbeli tevékenységet folytattak, teológiai, orvosi, törté- neti, földrajzi, stb. munkák sora kerül ki kezük alól, és nem meglepő az elmondottak után, hogy ezek jelentős része külföldön — zömmel Németországban — jelent meg. Bár közöttük igazán kimagasló egyéniség alig akad, kár hogy a magyar tudom- ánytörténet — mint alkotó körről — elfeledkezett róluk, egészen napjainkig. Munkáikat Szinnyi életrajzi lexikonából és felekezeti (evangélikus, kálvinista) feldolgozásokból kell kibányászni, holott neveik, személyük a korszak kutatói számára ismerősek, és lépten nyomon előkerülnek. (Ráadásul az egyházi jellegű feldolgozások a teológiai munkásságra fektették a fő hangsúlyt, így aztán jeles szerzők alapvető munkái maradtak említés nélkül.) A magyar szellemi élet 18. szá- zadi fölvirágzását nélkülük nem tudjuk megmagyarázni.

Látszólag érthetetlen jelenség, hogy ezek az emberek külföldön tanultak, ott publikáltak, elismerték, sokszor jó állással hívták, csábították őket, sőt néha egy ideig ilyen ajánlatot el is fogadtak, de azután mégis visszatértek a szülőföldre. Munká- ikban, óriási terjedelmű levelezéseikben a szülőföld, az övéikhez tartozás igen nagy szerepet kapott. És igaz ennek a fordítottja is. Aki egyszer elszakadt, esetleg maga a közösség kivetette, az életén át hordozta ennek következményeit. E ragaszko- dásnak egyik legjobb példáját az evangélikusokra is kiterjesztett 1671. utáni üldözés időszaka adja. A lelkészek, iskolaigazgatók, tanárok szerteszéjjel szóródtak, az isko- lákat, templomokat bezárták. Mégis, a Thököly—fölkelés rövid ideje alatt tüstént visszatértek a legtöbben, de az igazi változás csak lassan, az 1690-es években kö- vetkezett be. A több mint két évtizedes távollét után a jól ismert nevek ismét föltűntek az újra megnyíló iskolák élén, valamint a lelkészi székekben.

E felvidéki értelmiség ragaszkodása nemcsak közvetlenül a szülőföldre, a Fel- vidékre vonatkozott, de az országra is, ahol éltek. Ők a magyar királysághoz tartozó- nak vallották magukat, magyarnak — pontosabban „*Hungarusnak*”. Ez nem mondott ellent annak, hogy főként német anyanyelvűek voltak, hiszen a mai értelemben vett „haza” és „magyarság” fogalom nem létezett, a „Hungarus” szó nem etnikai, hanem politikai hovatartozást jelölt. Ez a hungarus tudat igen erősen élt e rétegben, és mun- káikban állandóan azt hangsúlyozták: művük megírásának célja a külföldiek szá- mára bemutatni az országot, vagy hogy olyan könyvet készítsenek, amilyen más, fej- lett országban már van, nálunk pedig még eddig nem volt.

A 17. századi szellemi élet képviselőit vizsgálva azonnal szembeűnik, hogy azo- nos családok egymást követő generációi ténykednek ugyanabban vagy a környező városokban, látnak el azonos feladatot, töltenek be hasonló tisztséget. Ilyen család- nevek megállapításához elég belenézni a wittenbergi egyetem hallgatóinak nevét és adatait tartalmazó könyvekbe, és máris sorolhatjuk: Hellenbach, Pilarik, Burius, Frölich, Lány, Sculteti, Parschitius, stb. Az anyakönyv szerint például 1654-ben egyszerre két Hellenbach¹ (János és János—Kristóf) 1666-ban pedig három Pilarik

¹ ASZTALOS Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601—1812. Bp. 1931. p. 127.

(István, András, és Ézsaiás) szerepel. Velük együtt iratkozott be Parschitius Kristóf, a következő évben pedig Frölich Mátyás és Lány György.² Hellenbach János még bányászként kezdte, de később a bányai kamaránál mint számvetőtiszt szerepel, fia, a szintén Wittenbergben tanult János—Gottfried, mint orvos ténykedett, I. Lipóttól bárói címet kapott. Később bánya kamaragróf, majd Rákóczi államának főbányagrófja és legfőbb gazdasági szakembere lett, aki haláláig (1728) a hazai evangélikus egyház kimagasló képviselője volt.³

A Pilarik család is végig követhető a 17. század elejétől kezdve a 18. századig. Pilarik István Ocsován született 1615-ben (ahol 69 év múlva Bél Mátyás). Apja lelkész, ő is az lett, testvére, Ézsaiás szintén pap volt. Járt Bártfán és Selmecen, Szentandráson, Trencsényben és Szenicen. Később őt is száműzték, ott is halt meg. Testvérei, gyermekei és egyéb rokonai között akadt szép számmal lelkész, udvari karmester (Pilarik Gábor), tanár, valamint kerületi superintendens, (Pilarik István 1704—1711) és számos művik jelent meg nyomtatásban. Közülük való az 1690-es években Besztercebányán tanító Pilarik János is, aki Bélt Burius Jánossal együtt pártfogolta, és aki mellett a konrektori tisztséget látta el 1708-tól⁴

Hasonlóképpen kiemelkedő, és erre a rétegre jellemző a Kray család sorsának alakulása. Viszonylag későn, az 1630-as években települtek át Morvaországból, ahol a vesztés fehérhgyei csata után az evangélikusok helyzete igen nehéz lett. Bevallottan azért jöttek a Felső—Magyarországra, mert fiuknak az itteni jónévű evangélikus iskolákban akartak megfelelő vallásos nevelést biztosítani. Kray Pál 1637-ben Késmárkon kezdett tanulni, Frölich Dávid rektorsága alatt, majd Lőcsére ment, onnan pedig Bártfára. Ezt thorni és wittenbergi egyetemi évek követték, 1656-ban pedig Bártfán lelkész lett. A kor ismert nyomdászának, a későbbi bártfai főbirónak, Klösz Jakabnak a lányát vette feleségül, 1662-ben nemességet kapott.⁵ Fia Kray Jakab a bártfai iskolában kezdett tanulni, majd valószínűleg a debreceni kollégiumban került, hogy magyarul tanuljon és jogi ismereteket szerezzon. Az evangélikusok 1671 utáni üldöztetése a családi életét is megnehezítette, de a fiatalember föltaálta magát. Előbb Sáros vármegye főjegyzőjénél, Szentpétery Jakabnál joggyakornok. Ez a Szentpétery Jakab képviselte megyéjét az 1681-es országgyűlésen, és szoros kapcsolatban volt Thökölyvel is. A beteges főjegyző mellett Kray egyre nagyobb szerepet kapott, különösen 1684-től. Hamarosan késmárki főjegyző lett, és a város számos ügyében tárgyalt Bécsben, Pozsonyban.⁶ Ismerték az udvarban, a kancellárián, hamarosan már több felvidéki város megbízásából is eljár. 1704-ben késmárki főbíró.⁷ Thökölyvel kialakult kapcsolatai után nem meglepő, hogy Rákóczinak is bizalmasa lett, gyakran utazott a szabadságharc ügyei érdekében Varsóba, Gdanskba, Lublinba, Krakóba, Berlinbe, stb. Pénz és hitelügyek, valamint hadi—és ipari termékek kereskedelmének intézése fűződött nevéhez,⁸ diplomata és gazdasági szakember egyszemélyben. 1709-ben a hirtelen benyomuló császári csapatok elfogták és Heister tábornok kivégeztette.⁹ Kisebbik fia, Pál, a császári hadseregben volt mérnök—főhadnagy. Ő

² Uo. p. 133.

³ A Hellenbach család, illetve Hellenbach János—Gottfried kiterjedt tevékenységének ismertetésére itt nincs módunk kitérni. Rövid áttekintését ld. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891—1914. 14 kötet, (a továbbiakban Szinnyei). A vonatkozó rész IV. p. 667.

⁴ Ld. SZINNYEI, X. pp. 1135—1150.

⁵ BRUCKNER Győző: Kray Jakab, a késmárki vértanu, közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Bp. 1928. pp. 7—9.

⁶ Uo. pp. 12—14.

⁷ Uo. p. 47; 50.

⁸ Uo. pp. 55—66.

⁹ Uo. pp. 78—79.

készítette el szülőföldjének, Szepes megyének a térképét, 1715-ben, amely az országban az első megyetérkép volt. Ezt Bél Máttyás jelentette meg 1723-ban kiadott Prodrómus kötetében.¹⁰

A Burius családnak is több tagját ismerjük. Az apa Liptó vármegyei, szentandrási lelkész. Fia, János, az 1650-es években Jénában tanult, majd hazatérve több helyen tanított, 1666-tól Korponán. Számúzták őt is, 1686-ban tért vissza Korponára, ott halt meg 1688-ban. Ő készítette el az evangélikusok első összefoglaló egyháztörténeti munkáját, amely kéziratban maradt.¹¹ Fia, ifjabb János, apja halála után Németországba ment, de 1697-ben visszatért és Besztercebányán 5 évig volt rektor, majd ugyanott lelkész. Az ő keze alatt tanult a fiatal Bél Máttyás.¹²

A felvidéki evangélikus értelmiség képviselői közül kiemelkedő személyiség volt Mikoviny Sámuel. A 17. század elejétől valamennyi őse a felvidéki evangélikus városokban élt és töltött be hivatalokat. Apja evangélikus lelkész, egy ideig Rózsahegyén, majd Ábelfalván. (Nógrád vm.) Mikoviny egyetemi tanulmányait Jénában végezte, 1723-ban tért haza, és Pozsonyban telepedett le. 1729-ben császári szolgálatban lépett. Ő a hazai modern térképészet megteremtője, aki elméletben megfogalmazta a korszerű térképezés alapelveit és a hazai térképészetet európai színvonalra emelte. (A jesusita térképészet — így a Hevesi féle atlasz is — kezdő meridiánként a Zöldfoki szigeteken áthaladó délkört használta. Mikoviny ehelyett — lakóhelye után — a pozsonyi vár keleti tornyán áthaladó meridiánt választotta, kijelölve ezzel az első hazai kezdő délkört). Legfőbb vállalkozása azonban atyai jóbarátjának, Bél Máttyásnak hatalmas országleíró művéhez szükséges megyetérképek elkészítése volt.¹³

Hasonlóképpen jellegzetes a Parschitius család története is. Parschitius Tamás zsolnai polgár fia, Miklós orvosnak tanult, de ténykedett iskolarektorként és lelkészként is. Végül Rózsahegyre került (Liptó vm.), ott is halt meg 1654-ben¹⁴ Fiai hasonló pályafutást futottak be. Illés lelkészként és teológusként vált ismertté. akit Zsolnáról hívtak meg Besztercebányára konrektornak.¹⁵ Miklós a hazai iskolák után a köznigsbergi, grieffswaldi egyetemeken tanult. Teológus, orvos, a rózsahegy-i iskola rektora.¹⁶ Daniel is külföldön tanult, majd előbb Németországban iskolaigazgató, onnan Zólyomra, azután 1668-ban Körmöcbányára került, szintén rektorként. A körmöci iskola az ő vezetése alatt virágzott fel, és ennek csak az 1671-es támadás vetett véget, amikor is a Habsburg kormány a Wesselényi féle összeesküvést ürügyül használva, nyíltan a hazai protestánsok ellen lépett föl. Templomaikat, iskoláikat bezáratta, papjaikat, ha nem tagadták meg hitüket, elűzte.¹⁷ Daniel ekkor számos társával együtt önkéntes száműzetésbe ment. Valószínű, hogy 1678-ban, amikor Thököly kezére került a város, akkor visszatért egy időre Körmöcre, de biztosan és véglegesen csak

¹⁰ BENDEFY László: Mikoviny Sámuel megyei térképei. Különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny—térképeire. Bp. 1966. 1—2. Az említett rész I. p. 288. vö. SZINNYEI VII. pp. 242—243.

¹¹ Micae historico—chronologiae evangelico—Pannonicae. Életére ld. SZINNYEI I. p. 1423. vö. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. p. 145. Továbbiakban KOSÁRY 1980.

¹² SZINNYEI I. pp. 1423—1424.

¹³ Mikoviny munkásságára még kitérünk. A fentiekre ld. BENDEFY im. I. pp. 288—289.

¹⁴ SZINNYEI X. p. 420.

¹⁵ ROSENAUER Károly: A besztercebányai ágostai hitvallású evangélikus gymnasium története. Besztercebánya, 1876. p. 53. vö. SZINNYEI X. p. 414—415.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. pp. 458—459.

¹⁷ HLATKY József: A körmöcbányai első, vagyis városi protestáns gymnasium története a XVI-XVII. században. Bp. 1881. p. 33.

1692-ben, amikor az evangélikusok jogukat visszanyerték a városban.¹⁸ Teológiai művei és versei ismeretesek.¹⁹ Szinnyi említi még István nevét, aki az előbbieknél kortársa, de a rokoni fokozatot nem ismerjük. Ő is orvos, teológus.²⁰

Külön kell szólni Parschitius Kristófról, mert a család valamennyi ismert tagja közül az ő munkássága a legjelentősebb és számunkra a legfontosabb.²¹ 1643 körül született Rózsahegyen, és az ottani iskola elvégzése után került a rostocki, majd a wittenbergi egyetemre 1666-ban. Hazatérte után bátyja híres körmöczi iskolájában tanított, azután 1670-ben a selmecbányai iskola konrektorának hívták meg. 1673-ban a kormányzat ezt is bezáratta, Parschitius száműzték. Hamarosan visszatért, de nem taníthatott. Amikor 1682-ben Selmec is a kurucok kezére került, újra megindult az iskola, és Parschitius ekkor már mint rektor irányította a tanítást. A Thököly—fölkelés bukása után az evangélikusok a katolikusokkal megegyeztek, és így az iskolát nem kellett bezárni.

1687-ben összeült Pozsonyban az országgyűlés, hogy a török uralom megszűnése után egyesült országok sorsáról, berendezkedéséről döntsön. Parschitius Kristóf is elment Pozsonyba, hogy az ottani eseményeket megtekintse és azért, hogy Lipót császárhoz írt dicsőítő versével, anagrammákkal nemességet szerzessen magának. Pontosán nem ismerjük, hogy mi történt, az tény, hogy az 1680-as évek végétől már odairja neve mellé: magyar nemes, ami arra utal, hogy célját elérte. Viszont eddig nem ismert okokból, távollétében egyháza elcsapta őt hivatalából. Egyes források tudni vélik, hogy azért, mert engedély nélkül ment Pozsonyba, mások szerint azért, mert túl sokáig maradt el. Az kétségtelen, hogy a korabeli források semmi igazságtalanságot vagy jogtalanságot nem emlegetnek. Nem tudjuk azt sem, vajon nem az ortodox evangélikusok és pietista nézetek közti ellentétnek egy korai megjelenése (esetleg gyanúja) áll-e az ügy mögött. Bizonyos viszont az, hogy egyháza kivetette soráiból, helyzete megrendült.

Parschitius ekkor mélyen elkeseredve Wittenbergbe ment és 1713-ban bekövetkezett haláláig — tudomásunk szerint — ott is maradt. A már elmondottak ismeretében el lehet képzelni, mit érezhetett a szűkebb pátriából kitaszított igazgató. A sikeresen indult pálya így egyszerre — úgy tűnt — derékba tört. Wittenbergben Parschitius magát vallási üldözöttként tüntette föl, és a sérelem megrendítő hatására utal az is, hogy élete végéig úgy írásban mint levelezésében neve után mindig hozzátette: „Krisztus magyar száműzöttje.” A szülőföldtől távol egyre jobban a magyar ügyek felé fordult, és ennek eredményeként született meg az a két fontos műve, ami őt számunkra jelentőssé teszi. Az egyik, az 1702-ben nyomtatásban is megjelent magyar királyok életrajza,²² a

¹⁸ Uo. pp. 38—41.

¹⁹ Vö. SZINNYEI X, pp. 413—414., illetve HLATKY J.—SCHRÖDER K.: A körmöcbányai középiskola története a XVI. századtól a jelenkorig. Bp. 1895. p. 73.

²⁰ SZINNYEI X. pp. 415—416.

²¹ Életrajzának összeállításához az alábbi munkákat használtuk: JÖCHER: Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig, 1751. HORÁNYI Elek: Memoria Hungarorum. Bécs, 1775—1777. III. kötet pp. 38—40. RIBINI János: Memorabilia ecclesiae Augustanae confessionis in Regno Hungariae. Pozsony, 1787—1789. II. kötet, pp. 137—140. BARTHOLOMAEIDES, J. L.: Memoriae Ungarorum Pest, 1817. II. kötet, p. 226. SZINNYEI X. pp. 413—420. ZOVÁNYI, im. p. 458. Munkásságára a tanulmányban még bővebben kitérünk. Továbbá BREZNYIK János: A selmecbányai ágosta hitvallású evangélikus egyház és liceum története. 2—3. füzet. Selmecbánya, 1889. p. 98. pp. 120—125; 198—200.

²² Tabella Hungariae, Ducum et Regum Christianorum in qua eorum ortus et occasus regnorum accessiones et avulsiones, provinciarum incrementa et decrementa, bella domestica et extranea cum varia vicissitudine temporum, brevi penicillo delineantur per Christophorum Parschitium, Wittenberg, 1702. RMK. III 4374. Jellemző, hogy a könyv cím'apján személyével kapcsolatban a szerző megjegyzi: „...per C. Parschitium, antea scholae Schemnciensis rectorem: nunc per decennium ex-
torrem anno 1702.”

másik a kéziratban maradt Magyarország leírása.²³ A már említett hungarus tudat megnyilvánulásának két jellegzetes példájával állunk szemben, amit méginkább hangsúlyoz az a nyilvánvaló szándék, amit a szerző éreztet: őt kitaszították, de mégis odatartozik, íme a beszédes bizonyíték.

Parschitius készülő munkáiról itthoni és külföldi társai, barátai tudtak. A felvidéki evangélikus értelmiség egyik legfőbb sajátossága a korszakra oly jellemző kiterjedt levelezés volt, amely révén a napi információk és a szellemi újdonságok egyaránt rendkívül gyorsan terjedtek. A hatalmas mennyiségű levelezés szlovákiai, németországi és hazai közgyűjteményekben ma is föllelhető és tanulmányozásuk nagyot lendítene a korszakról alkotott képünkön.

Az eddig vázoltakból az is kitűnhet, hogy ez az értelmiségi réteg, néhány nemest leszámítva, főként a városi polgárságból származott, de műveltsége, tudása révén olyan szellemi elitté fejlődött, amely bizonyos helyzetekben szembekerült a liceumok, egyházközségek felügyeletét ellátó, és anyagi javait biztosító városi vezetéssel. Az erőviszonyok ismeretében nem kétséges, hogy kiknek kellett a kompromisszumra hajlani. A konfliktusok igazán a pietizmus előretörésével, a 17. század végén és a 18. század első felében éleződtek ki, amikor a külföldi egyetemekről és főleg Halléből hazatérő diplomások a konzervatív városi vezetők nem kis gyanakvása mellett kezdtek el dolgozni. De az 1670-es évek egyenlőre másfajta megpróbáltatást kínáltak e vallás hívóinak.

A bécsi udvar és a hazai katolikus egyház 1671 utáni fokozott ideológiai és politikai, — helyenként katonai — föllépése megmutatta ennek az időközben jelentős szellemi és morális tényezővé lett értelmiségnek a súlyát. Személyes példaadásuk a városok egészére kihatott. Nélkülük nehéz lenne megérteni a gazdag felvidéki városok fogékonyságát a Habsburg—ellenes mozgalmak iránt. E terület természetes szövetségese lett a Thököly, — majd a Rákóczi fölkelésnek és szabadságharcnak. A hatalmába került területeken Thököly azonnal kedvezményeket biztosított az evangélikusoknak, elvett iskoláikat, templomaikat visszaadatta. Ennek fejében viszont a városok polgárai és az egyház támogatta Thökölyt mind gazdasági, mind szellemi téren. (pl. a Czimmermann, Fleischhacker, Weber, Keczer, Szirmai családok jelentős összeget adtak). Az elüldözött lelkészek közül sokan mentek a kurucok táborába. A körmöcbányai lelkész, Höher Mátyás például Thököly táborig és udvari lelkészé lett.²⁴ Rákóczi alatt pedig — amint ezt Hellenbach és Kray példája kapcsán említettünk — a szabadságharc gazdasági, politikai kereskedelmi és diplomáciai ügyekben játszott ez az evangélikus értelmiség kimagasló szerepet. Mindezt elősegítette

²³ Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae incorporati, in quibus eorum ortus, termini, urbes, civitates, oppida, arces, montes, stagna, aquae dulces et amarae, lapidescentes et calidae, cum varia vicissitudine rerum humanarum, sepulturae regum secundum annorum seriem proponuntur, ad maiorem dei gloriam, Caesariae regiaeque maiestatis perennitatem adorem, universorum procerum regni Hungariae decus, patrum patriae ornamentum posteritatis maximum emolumentum, omnium denique regnicolarum aeternum commodum: intra privatos exultantium parietes Vittenbergae elaborati Anno 1702. A keménytáblás kötéssel ellátott, mintegy 500 oldalas mű elején római számozással jelölt bevezetés található, LIX oldal terjedelemben. Ezek egy része ma is üres, más része tartalmazza az ajánlást és a bevezetést, amelyek szemmel láthatóan több részletben készültek. Több címlapszerű oldal is van, a fent közölt a XXXVI. oldalon található. Az ezt követő részben ismét előbukkan egy dátum, 1705. (p. XIL.). Egyéb adatok is megerősítik, hogy ezt a dátumot fogadjuk el a kézirat keletkezéséül. A továbbiakban munkát PARSCHITIUS: Comitatus Regni Hungariae-ként említjük.

A kéziratról bővebben ld. LAKATOS Pál — ZOMBORI István: Parschitius Kristóf leírása Csanád, Bodrog és Csongrád vármegyéről. in: Móra F. Múzeum Évkönyve. 1980—81/1. Sajtó alatt.

²⁴ HLATKY J. i. m. p. 36. és BENCZÉDI László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. Bp. 1980. p. 125.

még egy nagyon jelentős tényező: az evangélikus polgárság és nemesség együttműködése a politikai életben, olyan módon, ami e korszak magyar társadalmi viszonyait igencsak megelőzte. Ha ehhez hozzáteszünk, hogy gazdasági politikai tekintetben komoly erőt képviselő tényezőkről van szó, akkor ennek a vallási érdekeken túlmutató együttműködésnek a jelentőségét méginkább méltányolhatjuk. És elmondható, hogy ennek a társaságnak a szellemi összekovácsolója éppen a városi liceumokban ténykedő értelmiségi réteg volt.

Mint arról már szó volt, a felső—magyarországi evangélikus városok a 16. század közepétől kezdve fokozatosan hoztak létre egy olyan iskolarendszert, amely megfelel a kor európai színvonalának, és amelyet az idők folyamán állandóan fejlesztettek. A 17. század közepén hajtottak végre egy ilyen iskolarendszer módosítást. Fénykorukat a bécsi béke (1606) és 1671 között élték, a hanyatlást pedig nem belső okok, hanem a külső, brutális erőszak okozta. Nem véletlen, hogy a Habsburg kormányzat már 1671 előtt, majd később a 18. század folyamán is figyelemmel kísérte, és ahol tehetette, ezen iskolák működését, bővítését, oktatási rendszerének fejlesztését akadályozni próbálta. A leglátványosabb összecsapás az udvar és az evangélikusok között az eperjesi kollégium létrehozása ügyében történt és gyakorlatilag az utóbbiak látványos sikerét hozta.

Az eperjesi főiskoláról vagy kollégiumról szinte valamennyi pedagógiai történeti munkában említés történik, de sajnálatos módon mindig csak a nevelési rendszeréről, az ügy politikai jelentőségéről nem. Az evangélikus felvidéki városok a 17. század közepétől kezdve fogalmazták meg az igényt, hogy a meglévő iskolák mellé egy magasabb szintű, ha még nem is egyetemi, de a liceum rendszert meghaladó főiskolát hozzanak létre, amely a többi iskola számára az „anyaiskola” funkciót is ellátná. Ez az elképzelés eleve úgy merült föl, hogy az erdélyi és a dunántúli evangélikus egyház támogatásával, azaz közösen hozzák létre. A konkrét megvalósítás érdekében döntő lépésnek bizonyult az 1665-ben Kassán összeült tanácskozás. Ezen azonban nemcsak városok, hanem szép számban nemesek is résztvettek. A városok és az egyéb résztvevők nevei önmagukban is sokat mondanak, érdekes idézni: Gilányi János, mint gróf Thököly István követe, oszgyáni Bakos Gábor, Tárkányi István maguk személyében, Keczer András Zemplén megye, Dessewffy Ferenc és Keczer Menyhért Sáros megye követeként, Madarász Márton Kassa, Gosnovicenus Mátyás Lócse, Grünwald Salamon Bártfa, Guth Dániel Eperjes, Steiner Mátyás Szeben, Heidenreich (?) Késmárk és Herczey János Nagy—Bánya követeként vett részt.²⁵ Úgy döntöttek az ülésen, hogy az új intézmény megteremtése szükséges, és hogy a helye Eperjes városában legyen. Kétségtelen tény, hogy az elhatározásba közrejátszott az 1660-ban Kassán létrejött jezsuita akadémia ténye is. Az eperjesi főiskolának az volt a rendeltetése, hogy valami hasonlót biztosítson az evangélikusoknak, és mintegy ellensúlyozza a kassait.²⁶

Az ülés határozott arról is, hogy a felmerülő igen nagy költségeket a felvidéki, erdélyi és dunántúli egyházkerületek adományain túl, a hívektől, nemesi családoktól, továbbá külföldről gyűjtendő pénz segítségével kell fedezni. A gyűjtés komoly eredménnyel járt és rövid idő alatt igen jelentős összeg folyt be. A számszerű adatokon túl fontosnak és hangsúlyozandónak tartjuk az adományozók társadalmi összetételét, amely jól jelezte az evangélikus polgárság és nemesség együttműködését. A magyarországi és erdélyi mendikáció 30 000 magyar forint, a külföldi gyűjtés pedig 20 000 fo-

²⁵ Idézi MOLNÁR Aladár: A közoktatás története Magyarországon a 18. században. Bp. 1881. p. 332. és 519.

²⁶ Vö. MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között. Bp. 1981. pp. 308; 366.

rintot hozott, (ez főleg Svédországból származott). Nemesi családok közül a Keczer család összesen 10 000, Tárkányi István 9 000, Wittenyedy István 6 000, Dessewffy Ferenc 1 000 forintot adott. A helybeli kiskereskedők 1 000, a céhek 677, a városi tanácsnokok 1 760, a választott községek 950, Sartorius János helyi lelkész 360, egyéb nemes urak pedig 700 forintot adtak. Így az építés céljára csaknem 100 000 forint készpénz, két falu (Kajáta és Mochnya), egy pusztta és tömérdek termény állt rendelkezésre.²⁷

1666 végére az épület már állt is, és készülődtek a tanítás megkezdésére. Közben folyt a küzdelem a kormányzat ellen, amely arra hivatkozva, hogy akadémiát csak a király engedélyével lehet nyitni, és ők ilyet nem kértek, nem kaptak, tehát jogtalanul jártak el. Az eperjesiek viszont azzal védekeztek, hogy ők csak tökéletesített gimnáziumot akarnak, és ehhez nem is kell engedély. 1667-re el is készültek és megindult a tanítás az új intézményben.²⁸ Nyilvánvaló, hogy a gimnáziumra hivatkozás csak ürügy volt, mert a korábbi öt, esetleg hat osztályos rendszer helyett itt tíz osztályos iskolát hoztak létre, négy alsó és hat felső osztállyal, vezetésére jónevű magdeburgi rektort hívtak meg. Míg más iskolákban összesen egy rector és conrector, esetleg subrector volt, itt minden felső osztály élén egy-egy professzor állt.²⁹

Az új iskola nem nélkülözte a tanulókat. Akárcsak az adakozók listája, úgy a diákok névsora is sokat mond. Már az első évben neves családok gyermekei tanultak ott, olyanok mint ifjú Thököly Imre, báró Nyári Ferenc, báró Petróczy Miklós, István és Imre, báró Pongrácz Ferenc, Wittnyedy Pál, valamint a Semsey, Sárossy, Szirmay, Görgey, stb. családok fiai.³⁰ A működő iskolát jelentős pénzbeli és terményi segítséggel látták el a felső—magyarországi városok polgárai és a nemesség. Hírneve, eredményei rövid idő alatt elterjedtek, nem véletlen, hogy a protestantizmus elleni támadás megindításakor, 1671-ben elsőik között, katonai erővel szállták meg az eperjesi főiskolát. 1672-ben még ismét működött egy ideig, de 1673-ban végleg bezárták. 1682-ben, Thököly fennhatósága alatt kezdődött el ismét a tanítás, de az csak 1686-ig tartott, 1687-ben jött Caraffa és a tanításról többé szó sem lehetett.³¹

Nem véletlen, hogy a Felvidéket elfoglaló II. Rákóczi Ferenc fennhatósága alatt, 1705-ben teremtődött újra az eperjesi iskola, és működött tovább — ha nem is nehézségek nélkül — a 18. században. Megindulása egybesett a pietisták által végrehajtott iskolareformmal, amely a 18. század első felében a felső—magyarországi evangélikus liceumokban kimagasló eredményeket hozott, és amelynek vezéregyénisége e terület szülőtte és neveltje, Bél Mátyás volt.

Bél élete, munkássága

Az eddig elmondottakból talán máris kitűnik, hogy Bél Mátyás nem az a hazai előzmények és elődök nélküli génius, aki az 1710-es évek közepén egyszerre csak — korának legmodernebb ismeretanyagával fölverte — berobbant a magyar szellemi életbe, és a 18. század első felét beragyogta. Valójában tehát ő is része, hordozója ennek a szűkkörű, de igen erős szellemi befolyást kifejtő felvidéki, evangélikus értelmiségnek, amely egyúttal a hazai, nem nemesi intellektuális élet legfőbb tényezője is. Az más

²⁷ VANDRÁK András: Az eperjesi kollégium múltjának és jelen állapotának vázlatos rajza. Eperjes, 1867. pp. 7—8.

²⁸ MOLNÁR A. i. m. pp. 333—334.

²⁹ Uo. pp. 335—336.

³⁰ VANDRÁK A. i. m. p. 9.

³¹ Uo. p. 11.

kérdés, hogy Bél elődei és kortársai eredményeit és színvonalát messze fölülmúlta, de úgy, hogy az általuk elért és főlhalmozott ismereteket szintetizálva valami egészen újat adott, megteremtve a modern értelemben vett tudományosságot, mind a teológia, nevelésügy, mind a nyelvészet, az államismeret és történetírás terén. Bél Mátyás így egyszerűen lezárója, utolsó jeles személyisége a még középkori eredetű városi, polgári nézeteknek, és egyben megteremtője a modern polgári tudományosságnak. Ő az összekötő láncszem a múlt és a jövő között, aki úgy vette át elődeitől az eddig akkumulált ismereteket, hogy abból nemcsak mennyiségileg többet, de minőségileg is valami egészen újat hozott. Szó szerint véve is összekötő, hiszen pl. az őt megelőzők munkáit részben mint szakirodalmat használta, részben már mint forrást. És nemcsak azt tekintette lényegesnek, hogy ő valamit megírjon, hanem azt is, hogy az általa ismert és elismert forrást a közönség számára hozzáférhetővé tegye. Bél működését megkönnyítette, hogy a török uralom alól fölszabadult ország szellemi életében a 18. század elején a felvidéki evangélikus értelmiség vezető szerepet kapott. Részben azért, mert társadalmi bázisa a kisszámú, de befolyásos nemes mellett főként a gazdaságilag is fejlett városi polgárság volt, részben azért, mert szellemileg — az 1670-80-as évek üldöztetéseit viszonylag jól átvészelve — újabb erőt merítettek a pietizmus tanaiból. Ideológiai befolyásuk tehát reális gazdasági alapokon nyugodott, olyannyira, hogy amikor a gazdasági élet fejlődése révén a súlypont ismét a délebbi területekre tevődött át, jelentőségükből sokat veszítettek (a 18. század második felére).³²

Bél élete sok elődjénél és kortársánál nehezebben indult. Nem több generációra visszatekinthető értelmiségi családból származott, apja egyszerű mészáros volt, a Zólyom megyei Ocsován, ahol Bél 1684. március 24-én született. Az evangélikusok vallásgyakorlási és oktatási lehetőségei ekkor, az 1681-es országgyűlési végzések után is rendkívül korlátozottak voltak. Ez indokolta, hogy Bél 7 éves korában Losoncra került iskolába, amely magániskola sem a fegyelem, sem a tudomány terén nem állt magas színvonalon. Innen 1694-ben a Batta Pál nógrádi főszolgabíró kálnói birtokán működtetett iskolába került, majd Alsó—Sztregovára, a Madách család által fenntartott intézménybe, végül 1695-be Besztercebányára. Az előbbi tanintézmények jól jelzik a meglévő gondokat. Megfelelő oktatók, tananyag hiányában a színvonal elég alacsony, az elérhető eredmény igen esetleges. A fiatal Bél mégis örülhetett, hogy ingyenes úton egyáltalán tanulhatott.

Jelentős változást hozott Besztercebánya. Itt két — már említett — kiváló személyiség, Pilárik János és Burius János keze alá került, és ez meghatározónak bizonyult a továbbiakban. Mindketten a hazai pietizmus vezéregyéniségei voltak és így e tanokat — úgy véljük — elsajátította Bél is. Ezután Pozsonyba került, majd 1700-ban Veszprémbe, onnan egy évre Pápára, a református kollégiumba. 1702-ben tért vissza Besztercebányára. Itteni tanárai, Pilárik és Burius közbenjárása révén került ki, 20 évesen, a hallei egyetemre 1704-ben, a rozsnyói és besztercebányai evangélikus egyház-község pénzén.³³

A külföldre induló diákok között Bél már elég idősnek számított, de anyagi körülményei miatt örülhetett, hogy egyáltalán kijutott. A Halleban eltöltött 3 év igen jelentős a fiatal ember életében, mind emberileg, mind tudományosan. Bár ekkor már a német egyetemek nem tartoztak Európa legkiválóbb intézményei közé, néhány kiemelkedő felsőfokú iskola, különösen az 1695-ben létrehozott hallei, óriási vonzóerőt gyakorolt a magyar diákokra. Míg a 17. században a honi protestánsok

³² Vö. KOSÁRY 1980. pp. 43—44.

³³ Bél életére vonatkozó adatainkat elsősorban HAÁN Lajos: Bél Mátyás. Bp. 1879. c. munkájából vettük át, mert bár több mint 100 éves mű, de részletesebb ma sincs.

közül sokan Hollandiába, Angliába mentek, a 18. század elején ismét a német egyetemeket részesítették előnyben. A hallei egyetemen 1700—1714 között (tehát amikor Bél is ott járt) összesen 112 magyar diák tanult. A hallgatók itt sajátították el koruk magasfokú teológiai, történelmi, pedagógiai és természettudományi ismereteit. Természetesen ezek az egyetemek még vallási hovatartozás szerint tömörítették a diákokat. Halleba az evangélikusok jártak és elsősorban pietisták. Wittenberg megmaradt a hagyományos, „ortodox” evangélikus tanok központjának, és a két intézmény ádáz küzdelmet folytatott egymás ellen. A másik jellegzetesség az volt, hogy az itt tanulók még a különböző tudományokat együtt tanulták és a szakosodás elég kezdetleges volt, szemben a nyugat-európai egyetemekkel. A hazatért tanítványok egyszemélyben voltak teológusok, tanárok és természettudósok.

Bél számára Halle az új ismeretek szerzésének és az eddig tanultak rendszerezésének a lehetőségét jelentette. Úgy véljük Burius tanítása nyomán Bél már ismerte a pietista tanokat, mégis igen sokat jelentett számára a pietizmus központjába kerülni. Egész életét meghatározó tudományos élmény azonban három nagy területen érte: megismerkedett a Francke, Cellarius nevével jelezhető államelméleti—földrajzi iskola eredményeivel, a történetírás és a segédtudományok terén elért újabb módszerekkel — részben a Cellarius, részben Ludewig nagy forráskiadványaira gondolunk —, végül a Thomasius képviselte „polgári keresztény felvilágosodás” elméletével.³⁴

A hallei évek arra is rádöbbentették, hogy hazájáról, a magyar királyságról, annak történetéről, népeiről, szokásairól milyen keveset tudnak, és azt is tévesen, rosszul ismerik a külföldi emberek. De azonnal belátta, hogy elsősorban a hazai tudományos állapotok alacsony színvonalában, illetve hiányos voltában keresendő a magyarázat. Magyarországról nincs megfelelő térkép, jó leírás, nincsenek megbízható adatok; nincs ismertetés a népről, a magyar nyelvről, az itteni népek szokásairól. Ezért szükség van mielőbb a hiányok pótlására. Ennek egyik legfőbb gondja azonban a hazai oktatási rendszer alacsony színvonala. Bél az iskolai — pedagógiai kérdésekben is igazi szakemberré lett Németországban, és ezirányú tapasztalatait hamarosan otthon gyümölcsöztethette.

Bél 1707-ben rövid ideig tartó németországi tanítás után, (Magdeburg melletti bergeni gimnázium rektora volt) 1708-ban hazatért Magyarországra. Úgy véljük, Haán Lajos tévedett, amikor úgy gondolta, hogy Bél szívesen kinnt maradt volna Bergenben véglegesen.³⁵ A korábbi példák (Parschitius, Pilarik, Burius, stb.) azt bizonyítják, hogy a hazai zűrzavaros viszonyok ideig—óráig eltávolíthaták, vagy kinnmaradásra bírhatták őket, de a helyzet javulása után visszatértek, és atyáik, elődeik, nyomdokába lépve folytatták lelkészi, tanári stb. munkájukat. Nem kívánjuk Bél áldozatvállalását mitizálni, de tudatos, magavállalta döntését hazatérte utáni konkrét működése is igazolja.

Besztercebányán régi tanára, Pilarik János keze alatt tanított az iskolában. Ma még nem teljesen ismeretesek a tények, de bizonyos, hogy Bél nemcsak szimpatizált Rákóczival és a szabadságharccal, de a fejedelem biztosította vallási türelmet és Rákóczi művelődéspolitikáját kihasználva szeretett volna komolyabb lépéseket tenni az oktatás terén. Sajnos, ebből nem sok valósulhat meg, sőt, amikor Heister csapatai 1708. végén bevonultak a városba, Bélt az együttműködés vádjával kishíján fölakasztották. (Ha Kray Jakab példájára gondolunk, aki ugyanebben az időben nem került el Heister vesztőhelyét, akkor örülhetünk, hogy a besztercebányai iskolamester nem jutott az ő sorsára, amivel a magyar tudomány is óriási egyéniséget veszített volna). Ebben a gyanúsításban nem kis szerepe volt a hazai evangélikus körökben

³⁴ Vö. WELLMANN Imre: Bél Mátyás. Történelmi Szemle, 1979. pp. 381—391. p. 382.

³⁵ HAÁN i. m. p. 19.

dúló pietista — ortodox ellentétnek. Bél mint Burius tanítványa és pártfogoltja, Halléből hazaérkezve azonnal gyanussá lett, és ez a rosszindulat vezetett Bél beárusításához Heisternél. De végül is tisztázta magát, sőt 1710-ben Pilarik János halála után ő lett az iskola igazgatója.

Bél világosan látta, hogy a hazai állapotok javításának legfőbb módja az értelmes, tudós emberek képzése amit az oktatási rendszer fejlesztésével kell végrehajtani. Nem sokat habozott, hanem a Németországban látott minta alapján átalakította az iskolarendszert. Munkájának híre terjedt és ennek tudható be, hogy 1714-ben a híres pozsonyi evangélikus liceum meghívta igazgatójának. Ettől kezdve, haláláig (1749) itt élt Pozsonyban. Ez a város döntő fontosságúnak bizonyult munkássága szempontjából is. Gyakorlatilag ez volt az ország fővárosa, itt működött a magyar kancellária, itt ülésezett az országgyűlés, igazi politikai, gazdasági, kulturális centrum volt. Bél háza valóságos központtá lett, ahova nemcsak evangélikusok, hanem a katolikusok közül (kereskedők, nemesek, sőt papok) is sokan szívesen betértek. Kapcsolatai az udvarral és a helytartótanáccsal elég jól alakultak, vallási ügyekben gyakran ő volt a közbenjáró, hírneve egyre nőtt.

Bél a Besztercebányán elkezdett nevelési rendszerét itt még magasabb szintre emelte. Más iskolák egyedi, esetleges tananyagai helyett, ami mindig a tanár ismereteitől függött, ő bevezette a pontos tantervet. A tanárok munkáját ellenőrizte, az oktatásról jegyzőkönyvet vezetett. A tanárok részére rendszeresen értekezleteket tartott, elrendelte az iskolai anyakönyv vezetését és a szegény diákok segítését. Az általa oly fontosnak tartott földrajzi és történeti ismeretek mellett magas színvonalon folytatta a modern nyelvek oktatását, a latin tanítását pedig tanárának, a hallei Celláriusnak a nyelvtana alapján végezte. Az oktatást segítő több tankönyvet is összeállított, amit ki is nyomtattak.

Bél az oktatás fontossága mellett mindvégig szem előtt tartotta azt is, hogy ő egyúttal lelkész. A pozsonyiak 1719-ben őt választották az egyház papjává, ami helyzetét — anyagilag és erkölcsileg — jelentősen megjavította. Pozsonyi lelkészsége egyúttal a pietizmus hazai diadalát is jelentette. Az 1670-es években Németországban keletkezett ez a nézet, amely az evangélikus tanok túlságosan merev, dogmatikus voltát támadta, és helyébe élő hit és az erényesség hirdetését és gyakorlását követelte. Hívei az Ujszövetség olvasását — különösen Jakob apostol tanításának követését — és az egyéni hit fontosságát, a vallásos elmélyülést hirdették. Hangoztatták a közvetlen kapcsolat fokozását hívő és az isten között, ami egyúttal az egyház szerepének a csökkenését jelentette. Megnőtt az otthoni ájtatosságok szerepe az istentiszteletek mellett. Az egyéni vallásosság mellett hirdették az egyszerű nyelven történő oktatás szükségességét, a formális, merev iskolarendszer helyett a konkrét ismereteket adó nevelés megvalósítását. Természetes, hogy az ortodox evangélikus egyház keményen föllépett e tételek és hirdetőik ellen. Különösen élessé vált a küzdelem, amikor az 1695-ben létrejött hallei egyetem a pietizmus központjává lett, mintegy a konzervatív evangélikus nézetek mellett kitaró wittenbergi alma mater ellenlábasaként.

A 17. század végétől Magyarországon is elterjedtek ezek a tanok, a Németországban tanult diákok révén. Különösen a két Pilárik István (unokatestvérek) és Burius János (ifj.) révén. Központjuk pedig Besztercebánya,³⁶ majd Bél föllépése nyomán Pozsony. A viták és ellenségeskedések nálunk is megvoltak. 1707-ben rózsashegyi zsinat el is ítélte a pietista tanokat, amint ezt minden szakkönyv megírja szinte axiómaszerűen. De az újabb kutatások rámutattak arra, hogy a zsinat erélyes föllé-

³⁶A pietizmusra vonatkozó adatainkat, főleg a hazai sajátosságokat illetően, kénytelenek voltunk SZENT—IVÁNYI Béla: A pietizmus Magyarországon. Századok, 1935. pp. 1—38; 157—180; 321—333; 414—427. című régi, de máig is egyetlen alapos tanulmányát használni. pp. 33—37.

pése mögött — a tényleges teológiai szembenállás mellett — konkrét politikai okokat is kell látnunk. A Rákóczi szabadságharc ezidőben nagyon fontosnak tartotta biztosítani a maga számára XII. Károly svéd király támogatását. Márpedig Károly a pietizmus ellen volt, és nagyon aggasztotta e tanok németországi elterjedése. Az ő pártfogása alatt működött a greifswaldi egyetem, amely ekkor a hallei egyetem legfőbb ellenségeként tekinthető. Ezzel az intézménnyel kívánták az eperjesi kollégiumot kapcsolatba hozni, úgy hogy egyetemmé fejlesztették volna — részben svéd pénzen. Tehát Rákóczi és az evangélikus vezetők érdekei együttesen eredményezték a kemény határozatokat — amelyek így, részben a külföldnek szóltak. De még így is, csak Krman püspök utólagos, önhatalmú „becsempészése” révén kerültek be a végzésbe a kemény elítélő részek.³⁷ De a pietista tanok elterjedésén ez mit sem változtatott. A hazai követők közül sokan, maga Bél is, kiterjedt levelezést folytattak a hallei professzorral, Franckéval, aki ekkor a szellemi irányító volt. Sajátos dolog, hogy amikor nálunk a 1710-es évektől a pietizmus előretör, Németországban megmerevedik, az új elveket vallók egymással is hitvitákba keverednek, együtt harcoló társak (Francke és Thomasius) szembefordulnak egymással, apró morális kérdésekről folytatnak késhegyre menő küzdelmet.³⁸

Bél működése nyomán Pozsonyban a pietizmus fölvirágzik, a várost „kis Halle” néven emlegetik. Iskoláját a legjobb nemesi családok gyerekei látogatják (Prónay, Podmaniczky, Justh, Pulszky, Rádai, Dessewffy stb.)³⁹ Bél mindezt nem egyedül tette, hanem társaiból, tanítványaiból valóságos tudós kört hozott létre. Egész beállítottágukban volt egy erős gyakorlati szemlélet, nagy gondot fektettek a reáltudományokra. E társaság tartotta a kapcsolatot a fölvidéki és dunántúli városok polgárságával, szervezett és irányított, próbált megfelelni a török uralom után élénkülő, és lassan magára találó ország új követelményeinek. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy ők nem bonyolódtak véget nem érő hitvitákba. Erre munkájuk közepette nem is maradt idejük.⁴⁰ A hazai pietizmus nemcsak a németországitól tért el, de az országon belül is érdekes különbözőséget mutatott. Az evangélikus vallás három fő elterjedési területén gyakorlatilag három különböző irányzat mutatható ki. Az erdélyi (szász) városok tartották leginkább a kapcsolatot Halléval, így az ő nézeteik alig mutatnak eltérést az ott tapasztaltaktól.⁴¹ A dunántúli területek a gyakorlati problémák felé fordultak és elsősorban az egyházszerzés terén értek el jelentős eredményeket.⁴² A felvidék, Bél irányításával — Burius nyomdokain — a pietista nevelési rendszer terén lépett előre. Az ő föllépésük nyomán történt meg a hazai polgárság áttörése a tudomány területén.⁴³

A Bél körül létrejött „pozsonyi tudós pietista kör”⁴⁴ nem véletlenül alakult ki, hiszen ő már régóta szorgalmazta egy hazai tudóstársaság létrehozását, ami ezeknek az embereknek a munkáját, elismerését megkönnyíthette volna. Már 1713-ban fölvetette „Institutio ad symbola conferenda” című művében,⁴⁵ majd 1718-ban a „De

³⁷ FABINYI Tibor: Rákóczi és az evangélikusok. In: Rákóczi tanulmányok. Bp. 1980. pp. 365–382. A vonatkozó rész pp. 376–377.

³⁸ SZENT-IVÁNYI i. m. p. 172.

³⁹ Uo. p. 164.

⁴⁰ Uo. pp. 171–172.

⁴¹ Uo. p. 426.

⁴² Uo. Az egész III. közlemény a Dunántúllal foglalkozik.

⁴³ Uo. p. 173.

⁴⁴ Uo. p. 171.

⁴⁵ KOSÁRY 1980. p. 154.

vetera litteratura Hunno—Scythica” című írásában ismét ezt hangoztatta.⁴⁶ 1735-ben ugyanezt már konkrét tervek formájában terjesztette elő, 12 tagú társaságot kívánt létrehozni, de ez a kísérlet az udvar és a magyar arisztokrácia értetlensége és közömbössége miatt kudarcot vallott.⁴⁷

Bél nagyon jól látta már Németországban, hogy a magyar viszonyok ismeretlen, illetve félreismert voltak, egyik fő oka a tájékozatlanság. Ezért gondolta, hogy az európai közvéleményt — a tudós, összegző művek mellett — rendszeresen is tudósítani kell az itt történekről. Így került sor egy rendszeres újság, a „Nova Posoniensia” kiadására, amelyet Béll maga szerkesztett. A II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarában kibocsájtott „Mercurius Veridicus” után ez volt a második magyar újság. A lapot Pozsonyban, Royer János Pál mester 1717-ben megnyílt evangélikus nyomdájában készítették.⁴⁸ Jellege és címe jól mutatja a külföldi analógiát, (a kor egyik ismert lapja a Nova Lipsiensia) a latin nyelvűség pedig a tudós közönséghez fordulást jelzi. A tudósítások latinsága viszont a pietista Cellarius korszerűsített latin nyelvtana szerint íródott, és így ezt az iskolás korú ifjúság is megértette és olvashatta. A lap első száma 1721. március 15-én jelent meg és 1722-ben szűnt meg.

A magyar tudomány hiányosságai között egyik legfájdóbbnak azt érezte Béll, hogy a magyar nyelv eredetét, nyelvtanát tárgyaló komoly mű nincs. 1713-ban kiadott — már említett — „Institutio ad symbola conferenda” című írásában gyakorlatilag egy magyar nyelv— és irodalomtörténet tervezetét ismertette. A munka Németországban jelent meg, és a már ismertetett felvidéki értelmiségiekre jellemző összetartás jegyében a fő ismertetői és méltatói a Buriusok voltak (íj. Burius János és Dániel).⁴⁹ Ennek a tervezett műnek az első része 1718-ban Lipcsében jelent meg „De vetera litteratura Hunno—Scythica” címmel. A magyar nyelv méltatására és ismertetésére számos cikket írt német folyóiratokba is. De később német nyelvtant a magyaroknak „Institutiones linguae Germanicae...”⁵⁰ a németeknek pedig magyar nyelvtant 1725-ben „Der Ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache...”⁵¹ Latin nyelvtana 1717-ben Lőcsén jelent meg,⁵² Cellarius tankönyvének átdolgozása pedig a magyar igényeknek megfelelően, 1719-ben, Nürnbergben.⁵³ A szlovák nyelv iránti érdeklődését és a pietisták anyanyelvi kultúra fontosságát hirdető tételét bizonyítja, hogy segítette a megjelenésben és előszót is írt P. Doležal szlovák nyelvkönyvéhez.⁵⁴

Béll lelkészi működése során több teológiai munkát is írt. 1713-ban készült a „Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak,” amely tulajdonképpen egy német hittankönyv fordítása, de ezt Béll kibővítette. Teológiai működése kapcsán meg kell említenünk Kempis Tamás művét, amelyet Béll rendezett újból sajtó alá⁵⁵ és vallási szempontból oly fontos biblia kiadását, amely Károlyi

⁴⁶ KOSÁRY D.: Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 1979. pp. 341—354. p. 343.

⁴⁷ Uo. pp. 343—344.

⁴⁸ KOSÁRY 1980. p. 132.

⁴⁹ Uo. p. 154.

⁵⁰ Lőcse, 1718, de újra kiadták Halléban 1730-ban és 1755-ben Pozsonyban.

⁵¹ Ez Pozsonyban jelent meg 1729-ben, de 1731-ben Kolozsvárt, 1734-ben Budán újra kiadták, 1829-ig összesen 13 kiadásban. vö. SZMIDA Lajos: Béll Mátyás polihisztor élete és munkái. Régészeti és Történelmi Értesítő, Temesvár, 1885. pp. 53—64; 127—144; 203—220. p. 131.

⁵² Grammatica Latina facilitati restituta... ad modum Cellarii.

⁵³ Ch. Cellarii latininitatis probatae et exercitiae liber memoriali naturali ordine dispositus. Ezt is több kiadás követte.

⁵⁴ Grammatica slavico—bohemica. Pozsony, 1746. Vö. A magyar irodalom története 2. 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. p. 468. A továbbiakban MIT/2.

Gáspár újtestamentumának javított változata volt.⁵⁶ Krman Dániel szuperintendenssel együttműködve a szlovákok részére átdolgozta a csehek által készített úgynevezett králici bibliát.⁵⁷ Amint látható, itt is az a cél vezette, hogy a jelentős teológiai műveket magyarul, szlovákul, németül hozzáférhetővé tegye a hívők számára és ezzel a hit területén is bővítse ismereteiket, amint ez a pietisták tételei között megtalálható.

Bél a Francke—féle iskolán nevelkedve különösen bántónak érezte a hazai földrajzi leírások hiányát, egyáltalán ennek a tudományagnak a magyarországi oktatási rendszeren belüli teljes negligálását. Ezt pótlandó, már Besztercebányán elkezdte az oktatást és elkészített egy kis tankönyvet, egy „Compendiumot.”⁵⁸ De ezzel nem volt megelégedve és hamarosan kibontakozott előtte egy nagyszabású munka körvonala, amely egész Magyarország leírását tartalmazná. Amíg azonban ez megvalósult, még jó sok idő telt el.

A földrajzi anyaggal egyenrangú fontosságúnak tartotta az ország és a múltban itt élt népek történetének megírását. Ezirányú munkásságát óriási anyaggyűjtés előzte meg, ennek folyamán Bél elsők között gyűjtötte össze a magyar történelem pótolhatatlan értékű forrásait, krónikákat, követjelentéseket, stb. E korban több hasonló példát láthatunk. A jezsuita Heveneszi Gábor szintén a történetírás anyagait gyűjtötte, az evangélikus Czwittinger Dávid pedig kortárs írók, tudósok életrajzait készítette el. Azt mondhatjuk, hogy amíg az 1710-es 20-as években életművében a nyelvészeti, pedagógiai, földrajzi és történeti művek egymást váltják, a 30-as 40-es években főleg a történeti—földrajzi munkássága az uralkodó egészen haláláig. Hamar belátta, hogy a források elsődleges fölhasználása — amellett, hogy a maga számára szükséges információkat kigyűjtötte — önálló jelentőséggel is bír a tudományos közvélemény számára. Ezért döntött úgy, hogy külön kötetben közzéteszi ezeket. Azt tervezte, hogy tízes csoportokban — decasokban — publikálja az általa kiszemelt 30 munkát, három kötetben. Az első kötet meg is jelent, nagy elismerést aratva,⁵⁹ a második azonban már csonkán, mert Bél átengedte ezt a munkát tanítványának és munkatársának, Johann Georg Schwandtnernek,⁶⁰ aki 3 hatalmas kötetben tette közzé a magyar múlt legbecesebb emlékeit.⁶¹ Bél ezek közül többet maga kommentált. Erejét és saját kora lehetőségeit meghaladta az az elképzelés, hogy a hazai okleveles anyagot is összegyűjtse és kiadja. Pedig ezeket Bél igen sokra becsülte: „Adj nekem a magyar történet két századából csak kétszáz oklevelet, a királyok szerint elrendezve s én annyi nyereséget szolgáltatok neked a belső történet kibővítésére, amennyit Bonfininek egy egész tizede sem képes nyújtani. Én valóban mindig meg voltam arról győződve, hogy ami a szentírás a teológusoknak, az írott törvény a jogtudósoknak, a józan ész a bölcselőknek, az az oklevél a történetíróknak. Vajha megnyílnának előttük a hazai levéltárak” — írta az Adparatus bevezetőjében.⁶² Bélnek ezen igénye száz év múlva, a reformkor idején merül föl újra.

Bél sokoldalú munkásságát végigtekintve föltétlenül rá kell mutatni a még ma méltatlanul elhanyagolt, kéziratban maradt munkáira és főleg levelezésére. Életének,

⁵⁶ Thomae a Kempis de imitando Chisto libri tres... Lipcse, 1725. Másik imakönyve a „Preces christianae! Lipcse, 1728. és a „Die Gott suchende Seele.” Lipcse, 1729.

⁵⁷ Lipcse, 1717.

⁵⁸ Halle, 1722.

⁵⁹ Compendium geographicum. 1713 ? Vö. HAÁN i. m. pp. 29—30; 35

⁶⁰ Adparatus ad historiam Hungariae. Pozsony, 1735.

⁶¹ A II. kötet — azonos címmel — 1746-ban, szintén Pozsonyban jelent meg, ebben azonban csak két mű található.

⁶² Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. 1—3. Bécs, 1746—48. a továbbiakban SRH.

⁶³ Idézi SZMIDA L. i. m. p. 137.

a művek születésének, saját gondolatainak legfőbb tanúi a levelek százai, amelyeket még csak nem is vettünk számba. Ebben a korban, és különösen a felvidéki értelmiségiek között, a levél, — mint az információközlés gyors és kitűnő eszköze — sokkal nagyobb fontossággal bírt, mint más időkben. Bél ráadásul itthon és külföldön a korszak számos szellemi és politikai kiválóságával levelezett, így ezek földerítése saját személyén túl, egyéb vonatkozásban is hozhat jelentős eredményeket.

A megfeszített munka Bél erejét is kikezdte, 1742-ben szélütés érte, ami alkotókedvét és teljesítményét jelentősen csökkentette. Lelkesítő teendőit is egyre nehezebben látta el, ezért 1749. júniusában egyháza nyugállományba helyezte, de ezt már nem élvezhette, mert 1749. augusztus 29-én meghalt.

A Notitia keletkezési körülményei, szerkezete

A 18. század, de talán a magyar tudomány történetnek is mindaddig legnagyobb jelentőségű — és terjedelmű vállalkozása volt Bél Mátyás fő művének az elkészítése, annak a Notitiának,⁶³ amelyet eddig szántékkal figyelmen kívül hagyunk. Tegyük hozzá azonnal, hogy a munka teljes terjedelmében ma még alig ismert, mert a nyomtatásban megjelent 5 kötetten túl, azt terjedelemben többszörösen meghaladó anyag maradt ránk kéziratban, amely részben megye leírásokat, részben az ország gazdaságát, lakosságának életét stb. tartalmazó köteteket foglal magába.

18. századi tudomány történetét tárgyaló művek és a Bél munkásságával foglalkozó tanulmányok egyaránt meggyőző módon mutatnak rá a hon — és államismereti leírások eredetére, kiemelve annak holland — német mintaképeit, az evangélikus pietista közvetítő szerepet, arra a konklúzióra jutva, hogy a Halléban végzett Bél esetében ez a német példakép volt a meghatározó. A elért eredményeket maximálisan figyelembe véve az alábbiakban arra szeretnék rámutatni — és néhány konkrét példával bizonyítékot is szolgáltatni — hogy ez a kérdés sokkal összetettebb és bonyolultabb (mint ahogy Bél életének és munkásságának számos más vonatkozása is az) semhogy egyetlen ilyen tényezővel lehetne magyarázni.

Az állammal foglalkozó egyedi munkákat — J. Bodin, H. Grotius, Bossuet írásait — a 17. században önálló műfajjá váló — hon — és államismereti irodalom váltotta föl, amelynek egyik fő alakja a helmstedti jogtörténész Hermann Conring volt. A földrajzi, gazdasági, statisztikai adatokat összegző könyvek a fejlődő központi hatalom intézkedéseit az adóztatást és egyáltalán a korszerűtájékozódást kívánták megkönnyíteni. A 17. század vége felé, a fölvirágzó német pietista mozgalom átvette és továbbfejlesztette ennek eredményeit, különösen a Bél számára oly nagy hatást jelentő August Hermann Francke és Cellarius munkásságára gondolunk.⁶⁴ A pietista — német ág mellett föltétlenül említést érdemel a 17 — 18. századi jezsuita földrajzi leírások sorozata, amely Bél közvetlen előzményei közé sorolható. Névszerint a szakirodalom rendszerint Timon Sámuel,⁶⁵ Csiba Istvánt⁶⁶ és Michael Bonbardust említi.⁶⁷

⁶³ Notitia Hungariae novae historico—geographica. I—V. Bécs, 1735—42. A továbbiakban csak Notitiaként említjük.

⁶⁴ Ez a kérdés a hazai irodalomban eléggé feldolgozatlan. Rövid összefoglalást tartalmaz HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bp. 1920. pp. 7—13. és KOSÁRY 1980. pp. 150—154., továbbá MIT/2 pp. 465—466.

⁶⁵ Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia. Nagyszombat, 1702. Vö. KOSÁRY 1980. p. 146. és az MIT/2. pp. 411; 418; 430; 559.

⁶⁶ Tyrnavia nascens, Nagyszombat, 1706. és Dissertatio historico—physica de admirandis Hungariae aquis. Nagyszombat, 1713. és Dissertatio historico—physica de montibus Hungariae. Nagyszombat, 1714. Vö. MIT/2. pp. 418; 465. és KOSÁRY 1980. pp. 150; 177.

⁶⁷ Topographia magni regni Hungariae. Bécs, 1718.

Bél munkásságát vizsgálva — részben a kiadott, részben a kéziratban maradt leírásokat értve ide — kitűnik, hogy ő nem mindegyik művet, vagy szerzőt ismerte, vagy ha igen, nem mindet használta. De az megállapítható, hogy egyes leírásokat különösen sokra értékelt. Elsősorban azokra gondolunk, amelyekből formai, szerkezeti és tartalmi elemeket vett átt, és amelyeket — mint fontos forrást — bevett az Adparatus kötetébe, vagy átadott Schwandtnernek, a S. R. H. számára.

Bél sokra tartotta egyik korai leírásunkat, Oláh Miklós 1536-ban keletkezett Hungaria — ját.⁶⁸ E munka a magyar nép eredetéről, a hun—magyar kapcsolatokról szól, ám 15 fejezetben közli Magyarország földrajzi leírását is (a IV-től a XIX-ig). Az ország leírása elég kezdetleges, nem megyénként, hanem nagyobb tájegységekként tekinthető át, és együtt tárgyalja Moldvát és Havasalföldet is.

Nem sokkal Oláh Miklós után 1556. körül írta művét Gregorancz Pál győri püspök. Ezt is Bél adta ki elsőként.⁶⁹ Az első tíz oldal történeti összefoglalást tartalmaz, amelyben a magyar nép eredetét, a hun—magyar rokonságot fejt ki, azután a keresztény királyainkat, egészen I. Miksaig. Ezt követi a földrajzi leírás, amely két részből áll: általános (Pars generalis: Hungariae delineatio) és különleges (Pars specialis: Hungariae descriptio). Ennek során sajátosan kevert földrajzi sorrendben halad, de a fő egységet az erőkségek ill. a püspökségek jelentik.

Ismerte és sokra értékelt Bél Révay Péter leírását is, ami kitűnik abból is, hogy két nyomtatott kiadás után a SRH. II. kötetében ismét kiadták.⁷⁰ Révay maga is evangélikus volt, és a koronát, valamint az ország történetét tárgyaló munka az ország rövid leírását is odaillesztette, ő azonban a „Szent korona” országfogalmával dolgozott, azaz ide sorolta Szlavóniát, Dalmáciát, Horvátországot, Boszniát, Szerbiát, Galiciát, Lodomeriát, Kumániát és Bulgáriát.⁷¹ Magyarország leírásában főleg a magyarok eredetéről írt, illetve felsorolta a négy fontos folyót, a Dunát, Tiszát, Drávát és a Szávát.⁷²

Bél az általa használt művek közül a legtöbbet Parschitius Kristóf országleírásából merítette. Erre azért kívánunk bővebben kitérni, mert munkássága Bél szempontjából meghatározó, ugyanakkor a szakirodalom szinte nem is tud róla.⁷³ Ő, a selmeci liceum rectora és ebben a minőségben ment el az 1687-es pozsonyi országgyűlésre. Nem tudjuk pontosan mi történt, miért maradt Parschitius hosszabb ideig Pozsonyban, tény az, hogy a selmecbányai egyházi—városi előljárók megfosztották őt hivatalától, azzal, hogy az engedélyezett időn túl maradt távol. Fölmerülhet a gyanú, hogy Parschitiust esetleg a pietizmussal vádolták meg, ám erre sem ekkor, sem később semmi bizonyítékunk nincs.⁷⁴

⁶⁸ Első kiadása Bél Adparatusában, az első kötetben. pp. 1—41. Vö. BARTONIEK Emma: Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. pp. 24—34.

⁶⁹ Adparatus... 2. pp. 85—146., de maga a leírás csak a 112-ig. Vö. BARTONIEK E. pp. 128—132

⁷⁰ De Sacra Corona Regni Hungariae. Augsburg, 1613. RMK III. 1118 és Bécs, 1652. RMK III. 1795., továbbá az 1659-ben Frankfurtban kiadott bővített változat: De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae... RMK III. 2058. Bél közreműködésével mindkét változat bekerült a SRH II.-be Révayra legújában ld. BÓNIS György: Révay Péter. Bp. 1981.

⁷¹ RMK III. 1118. p. 53. és RMK. III. 2058. pp. 146—148.

⁷² RMK III. 2058. pp. 146—148.

⁷³ A korabeli — főleg evangélikus — lexikonok ismerik ugyan nevét és megjelent munkáit, SZINNYEI elsősorban költő és teológiai munkáit sorolja fel, X. pp. 416—420. KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. 1970. p. 60. említi az Esztergomban őrzött kéziratot, de a leírás eddig nem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelne. Vö. LAKATOS P. — ZOMBORI I. i. m. a 23. jegyzetben.

⁷⁴ HORÁNYI Elek: Memoria Hungarorum. Bécs, 1775—1777. 1—3. A 3. kötet p. 38. azt írja róla, hogy „ab officio iustas ob causas a superioribus remotus, incertis foedibus per Germaniam

Számunkra azonban az a döntő hogy a számkivetett Parschitius hirtelen elhatározással az elhagyott ország történetével és leírásával kezdett foglalkozni. Munkásságának eredményeként az 1690-es évek végére két nagy műve készült el kéziratban. Az egyik az ország történetét vizsgálta, főként a magyarok eredetét, bejövetelét és a királyokét, egészen I. Lipótiig. Ez a munka 1702-ben nyomtatásban is megjelent.⁷⁵ Bél szempontjából azonban fontosabb a második, a jelenlegi formájában csak 1705-körül elkészült Magyarország leírása, amely kéziratban maradt fenn.⁷⁶

Parschitius eme vállalkozása kortársai előtt nem volt ismeretlen, és jó ideig még halála után is megemlékeztek róla, bár különböző címmel említették. A Jöcher féle lexikon azt írja, hogy két kézírata maradt hátra: az egyik a *Historia Hungariae*⁷⁷ Bartholomaeides pedig azt írja: *Obiit Lipsiae et reliquit duo Mas. Historiae scilicet et topographiae, quae 1689 se vidisse, Joh. Rezik testis est.*⁷⁸ Véleményünk szerint a *Topographia* és a Rezik által említett *Comitatus Hungariae* egy és ugyanazon mű, mégpedig az, amelyik ma Esztergomban található.⁷⁹

Számunkra ez a leírás igen fontos. Ugyanis Parschitius ezzel tovább fejlesztette a magyar tudományban azokat az alapokat, amelyeket fölhasználva Bél Mátyás elkészítette hatalmas művét. Hangsúlyozni kell, Parschitius nemcsak azzal végzett nagy munkát, hogy rengeteg konkrét anyagot összegyűjtött, hanem leírásának messze-mutatató módszertani újdonságai voltak. Parschitius maga is tisztába volt műve jelentőségével. Azt írta: „Igen kemény és sok nehézséggel, sok fáradozással megterhelt munkához fogok, amidőn a Magyar Királyság 64, a Szlovén Királyság 3 és az Erdélyi Fejedelemség 7, általam mind ez ideig sohasem látott vármegyéjének összeírását magamra vállalom... Bevallhatom, hogy ebben a tekintetben egyetlen szerző elődöm

et Belgium circumferebatur ...Szinte szó szerint ezt írja RIBINI János: *Memoriabilia ecclesiae Augustanae confessionis in Regno Hungariae*. 1—2. Pozsony, 1787—1789. a 2. kötetben, p. 138. De ebből az is kiderül, hogy az idézett részt mindketten CWITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt — Lipcse, 1711. c. könyvéből vették p. 295., aki azt írja: „...hunc Parschitzium ab officio iustis de causis remotum esse, quanquam causae illae allegatae non sunt.”

⁷⁵ *Tabella Hungariae, Ducum et Regum Christianorum*. Wittenberg, 1702. lásd 22-es lábjegyzet

⁷⁶ Ma az esztergomi érseki könyvtár kéziratjai között található: *Jelzete*; Col. X. Tit. II/a. A kézirat feldolgozásában igen komoly segítséget nyújtott a könyvtár közelmúltban elhunyt igazgatója, dr. Kovách Zoltán kanonok.

⁷⁷ *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, vol. M—R. Lipcse, 1751. Parschitius C. címszó.

⁷⁸ *Memoriae Ungarorum*. Pest, 1817. p. 167. Az ott szereplő dátum mindenképpen téves. Rezik kéziratosa munkájának az OSZK-ban őrzött másolatában a selmecbányai rész nincs benne. (Quart. Lat. 29.) Ezért az 1971-es pozsonyi, szlovák nyelvű kiadást használtuk. (J. REZIK — S. MATTHEIDES: *Gymnazilogia Dejiny Gimnazii na Slovensku*. Ed. V. RUZICKA) p. 345. „...napisal pozoruhodné dielo Comitatus Hungariae, ktoré som cital v roku 1698.” De mindjárt utána megjegyzi: „Dalej zostavil aj dielo *Historia Hungariae* a *Topographia Hungarica* (obe rukopisu).”

⁷⁹ *Comitatus Regni Hungariae*. Sajnos, munkánkat maga Parschitius is megnehezíti, mert a bevezető elején azt írja, hogy hosszabb útra készül, és ha valami baj érné, két kéziratot hagy hátra, amit ki kell nyomtatni: 1. *Comitatus Regni Hungariae, Transylvaniae et Slavoniae septuaginta quatuor*, in folio. 2. *Tabula Regni Hungariae Locupletior redditae*, in folio (p. V.) Nyilván azért nem említi a történeti munkáját, mert a fenti részt 1702. körül, vagy később írta, amikor az már megjelent. Tény, hogy erről a Tabuláról semmit sem tudunk. PÁLFY Miklós: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser ungarischen Bibliothek* — ja (Halle—Saale, 1965.) sem tud róla. Írásbeli megkeresésemre Halleből azt a választ kaptam Prof. dr. sc. Dietze igazgatótól, (Universitäts — und Landesbibliothek Sachen—Anhalt) hogy az anyagukban nincs Parschitius kézirat. Berlinből és Humboldt egyetem Finnugor Tanszékének könyvtárából egy Parschitius levél másolatát kaptam, azzal, hogy ez minden, ami tőle van. A fenti helyeken történt kutatásban dr. Hajdú Péter volt szíves segítségemre, akinek itt köszönöm meg közbenjárását. Mindezek alapján, ha nem is mondhatjuk biztosan, hogy Parschitiusnak ez a műve végleg eltűnt, egyelőre be kell érünk azzal, hogy a megleírást lehet csak tanulmányozni. Megjegyezzük még, hogy Parschitius bevezetőjében szerepel egy másik címlapszerű oldal is, ott viszont címként „*Descriptio...*” szót használ.

sem volt, vagy csak néhány olyan, aki egyedül a puszta neveket említette zavaros sorrendben, hibásan és csonkán.”⁸⁰

Valóban, már az is kérdéses volt, hogy a Magyarország fogalmon mit értsen. Ő is ismerte a Révay Péter által említett 10 országot, amelyet a magyar szent korona alá soroltak, de ő, reálisan, a fenti három egységet vette be művébe, amelyet Kis—Magyarország néven említ. Módszertanilag rendkívül jelentős, hogy a tárgyalt területeket vármegyéenként vette sorra. Összehasonlító táblázatban vizsgálta, hogy Bonfini, a Tripartitum, Pietro Ranzano illetve Szenci Molnár Albert a lexikonában hány megyét említett és milyen sorrendben. Joggal állapította meg, hogy az ő beosztása nemcsak teljesebb (azok 44—46 megyét említenek, ő 74-et), de az övé valóban rendszerben van.⁸¹ Parschitius Horvátország 3 megyéjének említésénél kitért arra, hogy nem ért egyet Rátkai Györgyel, a jezsuitáknál tanult zágrábi kanonokkal, a később kalocsai nagypréposttal, aki 1652-ben írt munkájában nemcsak kigúnyolta a protestánsokat, hanem Horvátország területébe bevette a Dráva—Száva köz megyéit, azaz Pozsegát, Verőcét, Szerémet, Valpót és Zalát. Parschitius ezt elvetette, és a fenti megyéket a szűkebb Magyarország részeként tárgyalta.⁸²

Parschitius célja a mű elkészítésével az volt, hogy vázolja az ország történetét, közigazgatási és politikai rendszerét — a bevezetőben általánosságban, majd megyénként külön-külön. Továbbá, hogy számba vegye Magyarország adottságait: mi élte túl a török hódoltságot, mely települések pusztultak el a háborúban. Érthető, hogy a leírásban a történeti, néprajzi és gazdasági részek keverednek. De meghatározó jelleget adott neki az is, hogy Magyarországtól távol írta munkáját, ahol nem kellett cenzortól tartania. Nagyon jól tudta, hogy az egyes visszahódított déli területeken nem állították vissza a vármegyei közigazgatást, hanem azt közvetlenül Bécs alá rendelték (határőrvidék). Parschitius felvidéki környezetből származott, Németországban tanult, hungarus tudata — akárcsak számos kortársának (Bél Mátyást is ideértve) — igen erős. Ezért ő a török előtti Magyarország politikai és földrajzi fogalmát használta, így az országgyűlést és a rendi jogokat sértő új rendelkezéseket nem vette figyelembe. Számos, más vonatkozásban is előkerült ez az öntudatos szemlélet, amely őt a köznemesség haladó gondolkozású képviselőinek szintjére emelte, sőt — akárcsak Rádaynál és Lányinál — ezek az elvek már túl is mutattak rendjük elképzelésein. (Ez nem zavarta abban Parschitiusot, hogy ugyanakkor Lipótot költeményekben énekelje meg, s hogy Comitatusát I. Józsefnek ajánlja.) Ő mint a magyar nemes (ezt a nemesi voltot a bevezető részben többször említi) a magyar királyságba belesorolta Erdélyt, Horvátországot és Szlavóniát is. Azt szintén hozzátette, hogy nagy feladatot nem egyik napról a másikra, hanem 12 év kemény munkájával érte el.

Az így kialakult rendszerben a következő cél vezette: „Tervezett művem tekintetében első gondom volt az ország megyéinek a leírásában, bemutatni azok fekvését a földrajzi hálózat szerint, azután a városoknak, mezővárosoknak, váraknak és hegyeknek, folyóknak, továbbá a nevezetesebb állóvizeknek és a különféle vizeknek helyét meghatározni, végül az esztendőök sorrendjében megvilágítani az emlékezetes és járulékos dolgok vonatkozásában a meghatározott és a bizonytalan kimenetelt. Mert, miként az utasok a gyengén jelzett helyeket is igen könnyen felismerik és megfigyelik, úgy a haza fiai az élvezettel való olvasástól felfrissülve és épülve igen

⁸⁰ PARSCHITIUS: Comitatus Regni Hungariae. p. XLIV. Valamennyi idézett rész Lakatos Pál fordítása.

⁸¹ A kézirat LXII. oldalán.

⁸² Parschitius: Comitatus p. 24. RÁTKAY György: Memoria Regum et Banorum, Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, ...Bécs 1652. RMK III. 1974. c. könyvről van szó.

könnyen szokták az emlékezetükbe vézni az ilyen, különféle említésre méltó dolgokat a helyek megismerése, továbbá az idők változása és forgandósága tekintetében. De fájdalom! A hosszú idő alatt mennyi szörnyű dolog történt. Magyarországon majdnem minden megváltozott. Nemcsak egész nemzetek pusztultak ki, hanem a legnevezetesebb városokat is feldúlták katonai erővel, sőt még maguk a a helyek is elmozdultak és máshová települtek át, midőn a vizek áradásától és az igen kemény sziklától sújtattak.”⁸³

Nagyon öntudatosan hangoztatta, hogy nem kenyere a bőbeszédűség, témája előadásánál igyekezett a legszükségesebbre szorítkozni. „A megtekintésre érdemes városokat, várakat, folyókat nem mindig a legpontosabb magyarázattal, olykor csak általánosságban jegyeztem le, ti. hogy azok, akik ezeket a megyéket meglátogatják, méltán találjanak valamit, amit a mi kutatásainkhoz és fáradozásainkhoz hozzáad-hassanak. Minden módon gondoskodtam a rövidségről, kerültem a szavak felesleges szaporítását. A geográfiával nem fér össze az ékesszólás, miként Pomponius Mela mondja. Aki többet kíván, járja be maga az említett helyeket, és saját szemével alaposabban tekintse meg a megjegyzésre érdemes dolgokat. Továbbá, ha egyesek majd az elkövetett hibákra fognak figyelmeztetni, annyira távol van tőlem az illetőkre megha-ragudni, hogy inkább köszönetet akarok mondani. Ilyen sok egyedi esetben nehéz, sőt lehetetlen néha—néha nem tévedni.”⁸⁴

Általában arányosan oszlik meg a terjedelem: egy—egy megyére 3 oldal jut. Kivételt képeznek az olyan — szűkebb hazáját képviselő megyék, mint Sopron (16 oldal), Fejér (12 oldal), Pozsony (20 oldal) és Zólyom (14 oldal). Ugyanakkor Szörény, Haram, Macsó, Órbács, Krassó és Szibirnyik (Szebernyik?) megyéket egyetlen oldalon intézi el, azzal a megjegyzéssel, hogy aki ezekről a töröktől elpusztított vidékekről többet akar tudni, az menjen oda és nézze meg maga. Előfordulnak betétek is — így pl. (10 oldalon át) külön számozás nélkül leközölte az 1699-ben megkötött karlócai béke teljes szövegét.

Az előszóban ismertette a magyarok bejövetelét hazánk területére, ill. a Kárpát medence népeinek történetét (a kelták, cimberék, gótok, gepidák, vandálok és természetesen a hunok) a magyarok érkezése előtt. Valószínű, hogy a szakasz több részletben készült és Parschitius maga sem tekintette befejezettnek, mert a sok forrás felhasználásában semmi kritika sem figyelhető meg, és az egymásnak ellentmondó adatok csak úgy hemzsegnek a szövegben — ami egyébként nem jellemző Parschitiusra. Különösen részletesen időzik a hunoknál, ír Budáról, Attila bátyjáról, és magáról Attiláról.

A magyarokkal kapcsolatban a „kettős honfoglalás” teóriáját mondta el: Szerinte a hét vezérrel a magyarok valamikor a 700-as években jöttek ide, és megalapították a hun—avar országot. Sokat harcoltak Nagy Károllyal és másokkal. Arnulf császár idején érkezett a magyarok egy újabb hulláma Szkítiából és a Meotis mocsaraiból. Említette a kalandozásokat, majd Szent Istvántól kezdve felsorolta Magyarország királyait, egészen I. Lipótig és I. Józsefíg. Leírta a magyar állam berendezését, a legfontosabb politikai tisztségeket. Mindez azt mutatja — amit később Bél maga is tapasztalt — hogy hiába írt Parschitius külön művet az ország történetéről, a földrajzi—természeti és a terület történeti vonatkozásait nem tudta külön tárgyalni, kénytelen volt azt összevontan vizsgálni. Ugyanez figyelhető meg az egyes megyék leírásánál is.

Igen gazdag a listája azoknak a műveknek, amelyeket munkája során fölhasznált. Plinius, Pomponius Mela, a fuldai évkönyvek, Regino prümi apát, Pietro Ranzano, Thuróczy, Bonfini, Istvánffy, Zsámboky, Wolfgang Lazius ismert művei mellett

⁸³ Uo. pp. XLV—XLVI.

⁸⁴ Uo. p. IV.

Parschitius ismerte és idézte a Tripartitumot, Szcenci Molnár Albert lexikonát, Petrus Bizarus, Johannes Sommer, Révay Péter, M. Samuel Budinas, Katona Mátyás, Johannes Marting és Petrus Ratagus egy—egy munkáját. Amint látható, egyrészt a humanisták jólmert, alapvető könyveit, másrészt korának friss, főleg protestáns munkáit használta föl, amire Wittenbergben könnyen lehetősége is volt. A kézirat végén index található a megyék, városok, kolostorok és erődök felsorolásával. Számos üresen maradt, de beszámozott oldal arra utal, hogy bizonyos kiegészítéseket még kívánt tenni.

Az egyes megyék ismertetésénél előbb röviden összefoglalta a főbb jellegzetességeket, továbbá rendszerint a megye nevének eredetét és a helyét a térképen. Ezután ismertette határait, a szomszédos megyéket, majd sorra vette a szabad királyi városokat, azután a mezővárosokat, a várakat, falvakat és végül a vizeket [folyó, patak, tó, gyógyvíz, stb]. Nem feledkezett meg jelentősebb történeti eseményekről sem. Bél munkájával összehasonlítva szembeszökő az a tény, hogy Parschitius sokat írt a protestantizmusról, amíg az ilyen, nem katolikusokra vonatkozó információkat a cenzúra Bél kézírataiból kihagyatta.

Parschitius előszavában nem titkolta, hogy az általa leírt megyéket ő nem járta be, csak térkép, és írott források, illetve általunk ma már nem ellenőrizhető szóbeli, sajtó és röplap anyag segítségével dolgozta föl. Ahogy északról délre haladt a leírásban, ismerete úgy vált gyérbbé, több a tévedése is. De ez nem az ő hibája, hiszen ellenőrzésre nem volt lehetősége. Mivel megfelelő térkép nem állt rendelkezésére (ebben az időben nem is volt ilyen) sokszor a megyék határainak leírása is téves, vagy esetleges.

Parschitius fentebb — szükségszerűen — bővebben ismertetett munkája igazán utóélete révén válik fontossá számukra. Ugyanis a kézirat hamarosan Bélhez került. Nem tudjuk pontosan mikor és kitől. Az sem ismert, hogy Bél kérte és fizetett is érte vagy ajándékba kapta. Az bizonyos, hogy Parschitius készülő munkájáról a kortársak tudtak, Bél is. Hogy személyesen ismerték-e egymást, arra nincs adatunk. Tény az, hogy az 1710-es évek közepén már Bél tulajdonában volt, több helyen beleírt — lapszélre, üres féloldalakra, sőt az összefűzött kötetbe külön lapot is beragasztott. Valószínű, hogy Parschitius halála után a hagyatékát elárverezték, és ekkor került Bélhez.

Némi támpontot nyújt maga a kézirat. Ugyanis a kötet első lapja (jelzete I.) egy beragasztott levél, amelynek írója Burius Dániel, címzettje pedig Bél. Sajnos keltezése nincs, de a szöveg arra utal, hogy a kéziratot küldő kísérlévről lehet szó, amit megerősít a beragasztás ténye is. A levélben a hozzáírt dicsérő szavak is jelzik, hogy Burius Dániel tudott Bél nagy vállalkozásáról. Mivel esett már arról szó, hogy a két tudós között szoros kapcsolat volt, és Burius ezidőben Németországban élt, az ő közbenjárása ez ügyben eléggé indokolt volna. Mindenesetre az eddigieket teljes bizonyossággal igazolni nem tudjuk.⁸⁵

⁸⁵ A levél teljes szövege: Clarum PANNONIAE germen doctissime BELI,
Arcta juncte mihi FAUTOR amicitia:
Altos fatorum Tua pandere penna recessus,
Dum cupit, obruta queis HUNGARA LINGUA jacet;
Conatur, fateor, quod non conatus adusque
Est quisquam, nec habet Patria terra parem
Ausu coepta pio, fidenter promere perge,
Non fallont nisus digna brabea Tuos.

Boni ominis ergo
adnectere pauca haec voluit,
gratnlabundus,
DANIEL BURIUS UNGARUS

Az a tény, hogy a kortársak is tudtak a kézirat Bélhez kerüléséről, sőt, hamarosan vádaskodásra került sor, akkor, amikor Bél munkájának híre már messze földön elterjedt. Az 1729-ben megjelent könyv szerzője, a pietistákat támadva Bél azzal vádolta, hogy Parschitius munkáját plagizálta és annak eredményeit a maga hasznára gyümölcösöztette.⁸⁶ Már Haan Lajos is tudott erről, de mivel a vitatott kéziratot valószínűleg nem ismerte, Bél méltató művében ezt mint rágalmat intézte el.⁸⁷ Hasonlóképpen néhány mondattal intézte el Dékáni Kálmán is a kérdést, de ő tudni vélte, hogy árverésen vásárolta meg Bél a kéziratot.⁸⁸

Az elmondottakat figyelembe véve érdemes nagyobb figyelmet szentelni annak a kérdésnek, hogyan formálódott a Notitia gondolata Bél életében és mely állomásokat különíthetünk el, kinek, minek volt hatása a mű születésére és milyen mértékben.

Az igény Bélben minden bizonnyal hallei tanulmányai alatt merült föl, azaz Magyarország olyan leírásának az elkészítése, amely a kor tudományos követelményeinek megfelelően tartalmaz adatokat az országról és lakosairól, mind a külföldi olvasó, mind a hazai számára. Amikor hazatért, más tevékenysége közepette elkezdte gyűjteni az ilyen témájú munkákat, ezekből jegyzeteket készített, és a tanítás közben egy kis földrajzi compendiumot is összeállított az 1710-es évek elején.⁸⁹ Az összegyűjtött források (Oláh Miklós, Gregoriancius, Révay Péter, stb.) pedig az Adparatus anyagába kerültek. Az világos volt Bél előtt, hogy alapvető módszertani kérdések a következőkre irányulnak:

- a) az ország leírásakor a történeti és földrajzi részeket hogy tudja külön tárgyalni
- b) az ország leírásakor milyen földrajzi, politikai, közigazgatási, stb. elv alapján tárgyalja a területeket, milyen sorrendben vegye őket
- c) mi lesz a tervezett mű alapegysége, ami módot nyújt az anyag kifejtésére.

Az általa addig ismert művek információik, de méginkább hibáik, kezdetlegességük révén csak kisebb ötleteket nyújtottak. A német államismereti iskola módszerei pedig a magyar viszonyokra nem voltak egy az egyben alkalmazhatók. Ebben a szakaszban kapta kézhez Bél Parschitius művét. Bár jelentős korkülönbség volt közöttük, műveltség, származás, szülőföld, vallás, iskolázottság tekintetében nagyon sok azonosság állt fenn a két ember közt. Bél ismerte Parschitius 1702-ben megjelent történeti munkáját, és íme kézhezkapta a földrajzi leírását is. Meggyőződésünk, hogy módszertani szempontból a Comitatus meghatározónak bizonyult a Notitia keletkezésére. Nyilvánvaló lett Bél előtt, hogy a magyar viszonyok ismeretében a vármegyrendszer biztosítja a legjobb tárgyalási alapot, a vármegye lehet az a keret, amibe mindent belesűrítet. Úgy tervezte, hogy az elkészült kéziratok végleges kialakítását a vármegyei hivatalnoki karok véleménye, kiegészítése alapján készíti el. Arra nem gondolt, hogy a vármegyék gyanakvásából származó ellenvetések, vádaskodások fogják alaposan megnehezíteni.

Parschitius alkalmasint írt a protestánsok helyzetéről is, ami Bél számára szintén kedves lehetett. Érdekes módon azonban Bél ekkor, az 1710-es évek közepén még nem lépett a nyilvánosság elé művének tervével, holott az jelentős részben már összeállt. Ehhez egy olyan eseményre volt szükség, amely a türelmes és óvatos, de nem önérzet nélküli Bél kizökkentette nyugalmából, és cselekvésre bírta. Ez a kiváló ok pedig egy 1718 nyarán, Bécsben megjelent új könyv volt.

⁸⁶ JEVER J.: Verzeichniss allerhand pietistischer Intriguen und Unordnungen in Lithauen, viele Staendten Teutschlands, Hungarn und America. H. n. 1729. pp. 127—129.

⁸⁷ HAAN L.: Bél Mátyás. Bp. 1879. pp. 6; 7; 68.

⁸⁸ DÉKÁNI K.: Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhelyi Ref. Koll. Ért. 1903. p. 107.

⁸⁹ HAAN i. m. p. 35. Vö. DÉKÁNI K. i. m. p. 15. lásd 58-as lábjegyzet

Szerzője Michael Bonbardus, grazi jezsuita volt, aki a magyar királyság topográfiaját kívánta e könyvben adni.⁹⁰ Valójában a történeti és földrajzi részeket vegyíti ő is. A szakirodalom Bonbardus művét nem sokra méltatta, és jóformán alig tartja számon — tulajdonképpen joggal. Munkája sok tekintetben nem lépett túl a 17. században készült, hasonló tárgyú műveknél. Látszik rajta, hogy egy, az országtól távol élő, idegen egyházi ember, néhány régi könyv és forrás alapján állította össze. Számunkra jelentősége éppen abban áll, hogy hibáival, tévedéseivel, és egyéb fogyatékosságaival arra ingerelte Bélt, hogy régóta tervezgetett művét végre elkészítse, tervezetét a nyilvánosság elé bocsássa. Főként azért, hogy a jezsuita szerző állításait cáfolja, az elhallgatott, vagy célzatos részeket pótolja, illetve kiigazítsa, különösen azokat, amelyek a hazai protestáns és főleg evangélikus — egyházat érintették. Az egyes megyék leírásánál számos alkalommal találkozhatunk Bél megjegyzésével, ahol konkrétan cáfolja, vagy helyesbíti Bonbardust. De ezt csak a kéziratban maradt anyagnál tudjuk jól megfigyelni, a Bél életében kiadott anyagban alig.

Bonbardus munkáját 4 részre osztotta. Az elsőben történeti összefoglalást adott.⁹¹ A második részben a magyar államról beszélt, Szent Istvántól kezdve. Gyakorlatilag megyénként tekintette át az országot.⁹² A harmadik részben írt Dalmáciáról, Horvátországról, Szlavóniáról, Boszniáról, Szerbiáról, Bulgáriáról, Halicsról és Lodomériáról, végül a negyedikben Erdélyről, Havasföldről és Moldváról.⁹³

A földrajzi leírások szerzőit és munkáikat áttekintve azt vehetjük szemünkre a szakemberek, hogy a fenti névsor esetleges, hiányos, mivel jelentős képviselők kimaradtak. Arra szeretnénk rámutatni, hogy itt csak azokra térünk ki, akiket Bél biztosan ismert és használt, így azok az ő művére meghatározóak voltak.

Ma még nem ismeretes, hogy óriási levelezésében Bél mikor és kinek említette tervezett művét. Azt viszont tudjuk, hogy az első nyilvános híradás 1718 november 3-án jelent meg. A lipcsei lapban közölt tervezet⁹⁴ a levélforma ellenére arra vall, hogy szerzője azt eleve a nagyközönségnek szánta. Az ürügy, hogy barátja kérésére írta, sokkal inkább szerénykedésnek, mint tényleges magyarázatnak tűnik. A rövid bevezető részben Bél elmondta, hogy régóta foglalkoztatja már a téma, és úgy érzi, hogy a jó polgárnak kötelessége is a haza érdekét szolgálni.⁹⁵ A másik ok, amiért művét készíti, az, hogy azok a szerzők, akik korábban a témáról írtak, vagy tévedésekkel teli munkákat készítettek, vagy ami még rosszabb, szándékosan gyalázták az országot.⁹⁶ Ezért műve révén mindkét típusnak segítségét adhat, mert egy megbízható leírást fog készíteni.⁹⁷

Úgy véljük, Bonbardus 1718. nyarán megjelent könyve — amely Bél közismert érdeklődése, jó kapcsolatai, és Bécs—Pozsony közelsége miatt rövid idő alatt a kezébe

⁹⁰ *Topographia magni regni Hungariae*. Bécs, 1718.

⁹¹ *Uo.* Pars I. *Vetus Hungaria*. pp. 1—40.

⁹² *Uo.* Pars II *Hungaria Moderna* pp. 41—187. *Hungaria Cisdanubiana* (Dunántúl); *Hungaria Trans—Danubiana Inferior* (Pozsony, Árva, Bars, Nógrád stb. megyék) *Hungaria Trans—Danubiana Superior* (Abaújvár, Arad, Békés, Csongrád stb.) *Hungaria Trans—Danubiana Ulterior* (Kraszna, Kővár, Zaránd stb.) *Hungaria Trans—Danubiana Infima* (Bács—Bodrog, Pest m., Temesi Bánság stb.).

⁹³ *Uo.* Pars III. *Hungaria annexa*. pp. 188—318. és Pars IV *Hungaria annexa*. pp. 318—371.

⁹⁴ *Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc.* *Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten*. Lipcse. A levelet közli a *Történelmi Tár* 1882. pp. 589—592.

⁹⁵ *Uo.* p. 590. „...bene mereri de patria, ad bonum civem pertinere semper existimavi.”

⁹⁶ „Accessit nimia auctororum qui patriam nostram, ea parte, qua mihi propositi describendam, illustrarunt, vel hallucinatio, vel, quod turpius longe est, calumniandi libido.” *uo.*

⁹⁷ „Utrisque succurrendum rebar: istis quidem, ut gentem inclytam, desinant male traducere; illis autem, ut habeant, unde aberrationibus suis medeantur.” *uo.*

kerülhetett — váltotta ki Bélben azt az indulatot, ami a szeptember 19-én kelt levél megírásához vezetett. Maga a tervezet főbb vonásaiban a Notitia végleges formáját tartalmazta, bár ekkor még más csoportosításban. Látható, hogy Parschitius munkája alapján, Bél ekkor három könyvre tervezte a megírható művet, amely egyesítette volna történeti és földrajzi részt.⁹⁸

Az első részben a Hungaria Antiqua-ban a szkíta, hun, avar és magyar népről kívánt írni, mintegy a magyar nép elődeiről, illetve a Kárpát—medence korábbi lakóiról. A második könyvben, a Hungaria Media-ban a pogány magyarok életéről, szokásairól, a kereszténység fölveteléről és a magyar királyokról, egészen a 17. század végéig. A harmadik könyv, a Hungaria Nova saját korának országát akarta bemutatni. Ennek a könyvnek a tagolása igen jellegzetes: „Általános rész,” amely földrajzi és politikai szekciókra tagolódik. A „földrajzi szakasz” az ország kiterjedéséről, éghajlatáról, földjéről, vizeiről, állatvilágáról és termékeiről kívánt szólni általánosságban.

A „Sectio secunda politica” a királyról, megválasztásáról, jogairól, továbbá az ország egyéb tisztéviselőiről, egyházi és világi méltóságokról tárgyalt. Ki akart térni az ország 4 rendjére (klérus, főnemesek, nemesek, polgárok — érdekes, hogy már itt, a tervezetben, a városi polgárságnál külön kiemelte a hajdúvárosokat) a jobbágy-ságra, a vallásra és a kormányzási rendszerre is.⁹⁹ A tervezetnek ez a politikai része, mondhatnánk, tartalomjegyzékszerű leírás Parschitius Comitatusának bevezető részéről, ahol mindezt sorrendben tárgyalva olvashatta.¹⁰⁰ Ezt követte a „Különleges rész”, amelyben három szekcióra osztva (Duna—Tisza köze, Dunántúl, Tiszántúl) megyénként vette sorra az ország területét.

Egy megyén belül az alábbi sorrendet kívánta követni:

- a megye határai, fekvése, lakói, nagysága,
- a megyék részei, azok nevei, városaik, falvaik, folyóik, hőforrásaik, utaik, stb.
- az egyes városok eredete, története, régiségei, szokásai, stb.,
- főispánok, nemesek, családjaik, genealógiájuk, stb.,
- a megyében található birtokok.

Mivel tudta, hogy ez a munka az ő, és egyáltalán egyetlen ember erejét meghaladja, eleve arra készült, hogy értő munkatársakat gyűjtsön maga köré.¹⁰¹ Bélnek ez a tervezete tartalmilag erősen Parschitius hatását mutatja. Nagyon sok a hasonlóság — a szerkezeti fölépítésben, az ország rendszerének az áttekintésében — de sokkal árnyaltabban, egy jóval nagyobb volumenű leírás kereteit vázolja. (Olyannyira nagyszabású elképzelés, hogy élete folyamán később Bél fokozatosan szűkítette ezt, pontosabban az egyes részeket összeolvasztotta és tömörítette, végül lemondott a kettős — az ország egészének általános és megyénként külön—külön való — tárgyalásáról).

Ezen tervezetét röplap formájában is közrebocsajtott a 1720-ban amikor a konkrét munka elkezdéséhez az udvartól engedélyt kért. Haan Lajos, aki a jelek szerint nem tudott az 1718-as ujságcikkről, az 1720-as híradást tartja az elsőnek. Mivel ebből jelenleg nem áll meglévő példány a kutatás rendelkezésére, konkrét tartalmát illetően egyfajta óvatos vélekedésre kell szorítkozni. Nem indokolt viszont magának a tervezetnek meglétét kétségbe vonni.¹⁰²

⁹⁸ Címe: Notitia Hungariae Antiquae, Mediae et Novae, in libros tres divisa. uo.

⁹⁹ Uo. pp. 591—592.

¹⁰⁰ PARSCHITIUS: Comitatus pp. 20—27.

¹⁰¹ „Haec est... instituti mei ratio, vasti quod fateor, non minus, quam ardui: cui, vix omnino hominis unius solertia, quantumvis pertinax in tanta tamque lubrica rerum varietate, facile suffecerit. Quam ob causam in hanc ante omnia curam sollicitus incubui, ut plures essent rerum patriae periti, qui sociarent operas, atque id potissimum in Notitia Hungariae Novae.” uo. p. 592.

¹⁰² HAÁN L. i. m. pp. 36—37. E kérdésről írt TARNAI Andor: Bél Mátyás ismeretlen művei. Magyar Könyvszemle, 1955. pp. 123—128. A vonatkozó rész pp. 126—127.

Bővebb — és díszesebb — formában, sőt, nyomtatásban is megjelent Bél újabb tervezete a Notitiáról 1723-ban.¹⁰³ Ebben a korábban megjelölt anyag már egyszerűsödött, a hármas tagolás helyett csak kettő, „Hungaria Antiqua et Nova” szerepel, de a tartalom egyezik az 1718-as tervezetével. Csak a „Hungaria Media”-t beolvasztotta a másik kettőbe. Ebben már konkrétan kidolgozott részt is közölt a Szepességről, több fürdőről, borokról és szőlőtermesztésről, stb. A kötet Pálffy Miklós nádor támogatásával és a császár jóváhagyásával is ellátott vállalkozás képét tárta az olvasó elé, és ezután megindult a hatalmas munka, amely a gyakorlatilag az 1730-as évek elejére létrehozta a Notitia-t, amelynek csak egy része jelent meg nyomtatásban, és jelentős — a mai napig teljes mértékben föl nem tárt — része pedig kéziratban maradt. Ezek ma különböző hazai és külföldi közgyűjteményekben találhatóak, vagy éppen lappanganak. Ezért túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a Notitia-t ma még korántsem ismerjük valós terjedelmében és konkrét anyagában.

A gyakorlati megvalósításban Bél és tanítványai, valamint egyéb munkatársai óriási munkát végeztek. Nyugodtan állíthatjuk, hogy amíg szerkezeti és módszertani vonatkozásban Bélnél kimutatható, mit vett át az egyes szerzőktől (Gregoriancius, Parschitius, Bonbardus, stb.), addig az egyes megyeleírásokra elmondható, hogy ezek egyenként és összességükben összehasonlíthatatlanul különböznek azokétól és tartalmi — terjedelmi tulajdonságaik alapján nem is hasonlíthatók össze. Bél eleve eltért Parschitiusától abban, hogy annak hangoztatott szűkszavúságával ellentétben az vallotta: „Ugy vélem, hogy nem rövidítve kell írni, hanem minél terjedelmesebben, vagyis, oly módon hogy semmi se maradjon ki, ami szükséges a hazának, mind természeti, mind társadalmi viszonyának megvilágítására és megismerésére.”¹⁰⁴

A nagyszabású forrásfeltáró tevékenység mellett — amiről már volt szó — sor került az ország jelentős részének a bejárására is, ami nem volt könnyű, az udvari és helyi (megyei) hatóságok gyanakvása miatt. Bél anyaggyűjtésre fölhasználta diákjait, és személyesen is több alkalommal utazott az ország különböző részeibe. Igénybe vette mindazokat a megjelent vagy kéziratban elérhető műveket, amelyekről úgy gondolta, hogy használhatók. Ezek föltárása, konkrét elemzése igen nagy — még ezután elvégzendő munkát ró a kutatókra.

Munkatársai között a kor jól ismert tudósainak neveit találjuk: Bohus György, ifj. Buchholtz György, Tomka—Szászky János, Lányi Pál, Moller Károly, Herrmann András, Maléter János, Deccard Kristóf János. Külön ki kell emelni Matolay János nevét, aki elsősorban a mezőgazdasági és főleg a szőlő — bortermelési kérdések kitérő szakembere volt.¹⁰⁵ Egyáltalán, föltárára vár az a kérdés, hogy az egyes megyék (kötetek) megírásában kinek milyen (és mennyi) szerepe volt. Külön vizsgálatot igényel annak kiderítése, hogy Bél milyen szerzők milyen kiadásait használta, illetve ismertette. Ezt az oldalszámok révén meg lehet állapítani. Jelent tanulmányunkban erre nincs módunk, még a vizsgált két megye esetében sem, de ez nem jelenti azt, hogy a kérdést nem tartjuk tisztázandónak.¹⁰⁶

¹⁰³ Hungariae antiquae novae prodromus... Nürnberg, 1723.

¹⁰⁴ A Notitia előszavában írta ezt. Idézi HAÁN L. i. m. p. 36.

¹⁰⁵ Vö. KOSÁRY 1980. pp. 115; 151—152; 160—161; 186.

¹⁰⁶ Ebből nemcsak arra lehet következtetni, hogy Bél milyen könyveket ismert és melyekkel rendelkezett a könyvtárában, de azt is meg lehet figyelni, hogy valamely könyv mennyi idő alatt terjedt el. Érdekes apró adat utal arra, hogy pl. Bél Bonfini munkájának több kiadását használta. Így az 1606-os haunai (RMK III. 1027) — Vö. KOVÁCH Zoltán: Bél Mátyás Janus Pannoniusról. In: Baranyai Helytörténetírás 1974. Pécs, 1976. p. 121. — kiadást, más alkalommal viszont az 1568-as baselit (RMK III. 570.) Vö. ILLYÉS Bálint — SZÓTS Rudolf: Bél Mátyás: A kúnok és jászok, filiszteusok kerületei. In: Bács—Kiskun megye múltjából I. Kecskemét, 1975. pp. 7—51. Ez az említés p. 14. Elképzelhető azonban az a magyarázat is, hogy mivel az egyes megyék kéziratait nem mindig

Maga a munkamódszer — a megmaradt kéziratok alapján a következőképpen vázolható: az oklevelekből, krónikákból, kérdőívekből, a megyék fölterjesztéseiből és a kor nyomtatásban megjelent egyéb munkáiból (könyv, újság, röplap, stb.) Bél irányítása mellett egy—egy tanítványa összeállította a megfelelő logikai és kronológiai sorrendbe rendezett anyagot. Ezeknek személyét a kéziratok kötetnek a levelekkel való egybevetése révén — úgy véljük — azonosítani lehet. Az egyes kéziratok rendszerint összefűzött lapok — vagy széles margóval, vagy üresen hagyott oldalakkal készültek. Ezekre tette meg Bél a maga javításait, kiegészítéseit, sokszor csak egy-két szót, néha egész oldalakat. Bél által végleges formában kialakított megyeleírás-szerkezet a következőképpen néz ki:

Pars generalis
Prooemium
Membrum primum physicum
(de situ natura et opportunitatibus comitatus)

Synopsis
§ I, II, III... etc
Membrum secundum politicum
(de incolis magistratibus atque familiis illustribus comitatus)

Synopsis
§ I, II, III... etc.
Pars specialis
Membrum primum, secundum... etc
(járásonként tagolva, ezen belül sectio-k
— de liberis regiisque urbibus
— de arcibus processus
— de castellis
— de oppidis privilegia habentibus
— de vicis processus)
Tabula itineraria comitatus

Bél szempontjait akkor tudjuk igazán értékelni, ha összehasonlítjuk az úgynevezett első katonai felmérés és országleírás szempontjaival. A Mária Terézia által 1763-ban elrendelt, és hazánkban 1782—1785 között óriási, szakképzett apparátussal végrehajtott munka valóban a kor szelleme szerinti magas színvonalon ment végbe. Az egyes megyék leírásában az alábbi szempontokat vették figyelembe, illetve a következő sorrendet követték: a megye neve, a helység neve, hányas szekcióban található, a szomszédos lakott településtől való távolság, vannak-e álló épületei, milyenek a vizei, erdői, rétjei, mocsarai, útjai, a környező hegyek, megjegyzések, stb. Mindezt Bél nagyszabású munkája után kb. 50 évvel! A rendszer hasonlósága nem igényel különösebb bizonyítást.¹⁰⁷

Az így átdolgozott változatot letisztázták és az került a Helytartótanács illetékesei, illetve az érintett vármegyék nemesi gyűlése elé. Az ott elvégzett javítások és törlések és kiegészítések után a kézirat visszakerült Bélhez, aki csak az ily módon átformált kéziratot adhatta nyomdába.

Bél állította össze, mások más példánnyal rendelkeztek az adott könyvből. Különösen olyan műre lehet ez igaz, amelyből több kiadás is volt, és ezek elterjedése változott.

¹⁰⁷ CSENDES László: Térképhistória. Bp. 1980. pp. 127; 132.

A kéziratok és a megjelent megyék, illetve a levéltárakban fellelhető kéziratok anyagok tanulsága szerint a főbb javítandó szempontok a következők voltak:

— a Helytartótanács a vallás kérdését vette szigorúan és a katolikus hit védelmében „amelyet az egész országban egyedül és kizárólagosan illet vallásgyakorlat, míg a többi szekták csak titkon csúsztak be...” elrendelte, hogy „... a történeti munka szerzőjének szigorúan és keményen hagyassék meg, hogy e historia során a vallást illető bármiféle kitévelt azonnal töröljön és hagyjon ki, s e munka folyamán a vallásról semmiféle említést tenni ne bátorkodjék és ne merészeljen.”¹⁰⁸

— a Kancellária viszont a politikai események említésének a körülményeit bírálta, illetve szabályozta. Megtiltotta, hogy a Rákóczi szabadságharcot a „bellum” szóval említse, helyette „motus” és a „seditio” kifejezést írta elő.

— követelték azt is, hogy amikor Vak Bottyánról ír, magyarázza meg, kiről van szó, nehogy a Batthyányi családdal keverjék össze¹⁰⁹ Kihagatták vele az 1505-ös rákosi országgyűlés határozatát arról, hogy idegen királyt nem választanak.¹¹⁰

— a vármegyék azt nehezményezték, hogy az egyes családok leszármazásában, birtokviszonyainak a felsorolásában sok a hiba (ami mögött azt kell látnunk, hogy félték leírva látni a neveket és birtokokat, nehogy ezt később ellenük fölhasználják. Más kérdés, hogy a generációkon át húzódó birtokviták és pörök időszakának egyébként sem volt könnyű elmondani, hogy hol ki a tulajdonos).

— végül a cenzúra szigorúan föllépett azon részek ellen, ahol Bél a jobbágyságról, illetve a megyék parasztjairól, szokásairól, stb. írt, mondván, hogy azok egyrészt megbotránkozatóak, másrészt nem méltóak arra, hogy följegyezze őket.¹¹¹

Ezeket a nem könnyű előírásokat figyelembe véve méginkább értékelhetjük Bél munkáját, és méginkább megérthetjük, miért szükséges a leírások eredeti, kézíratos, cenzúra előtti változatát tanulmányozni, ha erre van mód. E szigorú ellenőrzés magyarázza meg azt is, hogy Bonbardus és Parschitius műveinek ismeretében, miért „csak” 49 megye szerepel Bélnél. (Bonbardus 69-et, Parschitius 74-et említ). Hogy is merte volna ő ilyen körülmények között pl. Erdélyt bevenni! Megtehetette ezt egy grazi jezsuita, vagy az íróasztal fiókjának dolgozó wittenbergi „száműzött,” de nem Bél Mátyás.

A Notitia végleges formában a Parschitius által kialakított sorrendet követi. Míg ő Wittenbergből, Bél Pozsonyból tekintette át az országot és haladt ő is északról délre, áttekintve a Duna—Tisza közét (belevéve az egész Felvidéket is), a Tiszántúlt, hozzávéve a Partiumot, végül a Dunántúlt. Nem szerepelt tehát Erdély, Horvátország, a Drávavidék és török kezén levő Délvidék. Az elkészült anyag nem egyenletes, a Pozsonyhoz közelebb eső megyék terjedelme nagyobb és minőségileg is jobb. Ahogy délre haladt Bél, úgy csökkent ismerete. Terjedelmileg nem korlátozta művét, mert Parschitiusal ellentétben ő azt vallotta: „Úgy vélem, hogy nem rövidítve kell írni, hanem minél bővebben, és oly módon, hogy ne maradjon ki semmi, ami szükséges hazánk mind a fizikai, mind a társadalmi viszonyainak a megismerésére.”¹¹²

Beledolgozta — vagy átvette — a segítőitől kapott anyagot, néha egész megyeleírásokat. A korabeli megjelent munkák sorát lehetne felsorolni, amelyek konkrét adatokat nyújtottak Bélnak, de erre itt nincs mód. Kétségtelen az is, hogy munkatársai nevét, tevékenységüket, annak mértékét elhallgatta. Ezért, ha Parschitius esetében

¹⁰⁸ Idézet WELLMANN Imrétől. i. m. p. 387. De már HAÁN L. is közli ezt a részt és másokat is i. m. pp. 44—45; 46—47.

¹⁰⁹ Uo. p. 48.

¹¹⁰ WELLMANN i. m. p. 389.

¹¹¹ Uo. p. 388.

¹¹² HAÁN L. i. m. p. 36.

Jever vádaskodása nem is indokolt, de mások szerepe már számonkérhető. Bél tehetősége és jelleme fölött itt a hiúság — úgy tűnik — győzött.

Vitathatatlan viszont jelentősége az óriási anyag elkészítésében — bámulatosan rövid idő alatt. 1723-ban a Prodomus csak mint mutatványkötet jelent meg. Úgy tűnik azonban, hogy az 1732. februárjában elkészült Csongrád megye már az utolsó (!) kötetek közé tartozik. Mindezt egybevetve alig 9 év alatt történt meg a kidolgozás, de tudjuk, hogy közben milyen egyéb művei születtek. 1733-ban már meg is hirdették a nyomtatott kötetek előfizetését, Paul Straub bécsi könyvkereskedőnél. Az egyes köteteket Amsterdamban, Van Ghelen-nél nyomtatták.¹¹³

Az első kötet 1735-ben, a második 1736-ban, a harmadik 1737-ben, a negyedik, 1742-ben jelent meg, az ötödik csak töredékben. Az elakadás oka, hogy a fő támogató III. Károly király 1740-ben meghalt. Jól megfigyelhető a terjedelmi aránytalanság is:

- I. kötet Pozsony vármegye
- II. kötet Pozsony vármegye folytatása, valamint Turóc, Zólyom és Liptó vármegye.
- III. kötet Pest, Pilis és Solt vármegye
- IV. kötet Nógrád, Bars, Nyitra, Nagy— és Kis—Hont vármegye
- V. kötet Moson vármegye egyrésze
Ránk maradt Bél tervezete arról, hogy a kéziratban meglévő anyagot milyen sorrendben kívánta kötetbe foglalni.
Az V. kötetbe Moson, Sopron, Győr, Komárom, Vas, Fejér, Esztergom, Veszprém, Zala, Sümeg, Tolna és Baranya vármegyéket.
A VI. kötet Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, Csanád, Ungvár, Bihar, Temes, Kővár, Ung, Torna, Bács—Bodrog, Szatmár, Szabolcs, Csongrád, Heves és Külső—Szolnok, Borsod, Abaújvár, Sáros, Zemplén, Gömör, Árva és Trencsén vármegyéket.¹¹⁴

Ha a megyék leírásának jelentős része jóval kisebb terjedelmű is mint pl. Pozsonyé, a két kötetbe zsúfolás akkor is lehetetlen vállalkozásnak tűnt. Bél itt az előfizetőkre gondolva próbált így cselekedni, de a már említett okok miatt nem került sor arra, hogy maga győződjön meg elképzelése megvalósíthatatlanságáról. Sem haláláig (1749), sem azután nem sikerült Bél megyeleírásait kiadni — még napjainkig sem. De megmaradtak a kéziratok vastag foliói, hozzáférhetően a kutatóknak és az érdeklődőknek. Ezek ugyan nem pótolhatják a kiadást, de lehetővé teszik annak realizálását.

Az elmondottak ismeretében elvethetjük a Notitia keletkezésének egyoldalú — csak külföldi hatással indokló — meghatározottságát. Az előző évszázadok magyar eredményeit — és hibáit — fölhasználva hozta létre művét Bél. S bár kimutattuk az egyes szerzőktől átvett elemeket, hangsúlyozzuk: Bél mindezzel együtt nem compilátor, hanem a hazai szellemi élet olyan óriása, aki munkájával egy minőségileg kimagaslóan újat, nagyot alkotott, amin az sem változtat semmit, hogy a részletek kidolgozásában számos kortársa és tanítványa is kivette a részét.

¹¹³ Uo. pp. 48; 51.

¹¹⁴ Uo. p. 52.

Az egyes művek szerkezeti fölépítése

Oláh Miklós	Gregoriancius Pál	Parschitius Kristóf	M. Bonbardius	Bél Mátyás
<i>Hungaria</i> IV-XIX. fejezet vegyesen ír a vizekről (folyókról és tavakról), a városokról, külön Bu- dáról, az egyes megyék- ről, a sorrend, szerkezet esetleges, tudatos szer- kesztés nincs.	<i>Történeti rész</i> Őstörténet, hunok Attila, keresztény királyok — I. Miksaig <i>Földrajzi rész</i> Pars generalis Hungariae delineatio Pars specialis Hungariae descriptio érsekségeket püspökségeket vesz alapegységnek	<i>Proemium</i> <i>Történeti rész</i> Őstörténet, szkíták, hunok, magyarok, keresztény királyok <i>Az ország leírása</i> Egyes megyéken belül: Origines ált. jellemzés, megyenév eredete Termini a szomszédos megyék Civitates liberae Regiae Urbes Oppida (gyakorlatilag ide sorolta a falvakat) Arces Aquae A kötet végén index van, külön a városok, erődök, kolostorok etc. nevével.	<i>Pars prima</i> Vetus Hungaria (történeti rész) <i>Pars secunda</i> Hungaria Moderna Szent Istvántól saját koráig <i>Pars tertia</i> Hungaria annexa <i>Pars quarta</i> Hungaria annexa Az egyes megyéket nem szigorú rendszer szerint tárgyalja. Általában a név eredetét, a nevezetesebb történeti eseményeket, a szomszédos megyéket és a főispánokat sorolja fel, majd a szabad királyi városokat, mezővárosokat és falvakat.	<i>A megyék leírása</i> <i>Pars generalis</i> Membrum physicum Membrum politicum <i>Pars specialis</i> Membrum primum Membrum secundum Tabula itineraria Elenchus

Az ország áttekintési rendszere

Oláh Miklós	Gregoriancius Pál	Parschitius Kristóf	M. Bonbardus	Bél Mátyás
<i>Nem megyéenként tárgyalja!</i> <i>IV. fejezet</i> Az ország 4 fő folyója <i>V—VII. fejezet</i> Dunántúl vizei, hegyei, a városok és a gazdasági élet <i>IX. fejezet</i> Dráva—Száva köz és az Adriáig terjedő rész <i>X—XI. fejezet</i> Duna—Tisza köze a Kárpátoktól a déli végekig <i>XII—XVII. fejezet</i> Erdély, Tiszántúl, Moldva, Havasalföld <i>XIII. fejezet</i> Erdély és Szlavónia <i>XIX. fejezet</i> Az ország ásványai, népei	<i>Püspökségeként tárgyalja</i> <i>Hugariae descriptio</i> I. Dunántúl esztergomi érsekség pécsi püspökség győri püspökség II. Száva—Dráva köz Dalmácia Horvátország Bosznia diacoi püspökség boszniai püspökség III. Duna—Tisza köze kalocsai érsekség egri püspökség nyitrai püspökség váci püspökség IV. Tiszántúl Erdély Moldva	<i>Megyéenként veszi az országot</i> <i>Az ország leírása:</i> Szlavónia (3 megye) Kis Magyarország (64 Erdély (7 megye) megye) Száva—Dráva köze Dráva—Duna köze (Dunántúl) Duna—Tisza köze Tiszántúl I. Intra Savum et Dravum (4 megye) II. Intra Dravum et Danubium (12 megye) III. Inter Danubium et Tibiscum (27 megye) IV. Intra et Supra Tibiscum (21 megye)	<i>Megyéenként veszi</i> I. <i>Hungaria Moderna</i> Hung. Cisdanubiana Hung. Transdanubiana Inferior Hung. Transdanubiana Superior Hung. Transdanubium Ulterior sive Transylvaniae adjacens Hung. Transdanubiana Infima sive Danubio adjacens II. <i>Hungaria annexa</i> Dalmatia in genere De Croatia in genere Regnum Slavoniae III. <i>Hungaria annexa</i> Transylvania	<i>Megyéenként veszi</i> I. Cis Danubium et Tibiscum II. Trans Danubium III. <i>Trans Tibiscum</i> (Horvátország, Szlavónia és Erdély nélkül)

Bél kéziratának sorsa, mai őrzési helyük

Az eddigiekből látható, hogy az ország megyénkénti leírása még Bél életében elkészült, de nyomtatásban csak töredéke jelent meg. Bél személye és az evangélikus felvidéki értelmiség már vázolt összetartása, továbbá jó információs rendszere révén a kortársak java része tudott a kéziratban maradt anyagról. Annak fontosságával és értékével tisztában volt maga az özvegy is. Sajnos, az idők folyamán a hatalmas anyag több részre szakadt, és ma több helyen őrzik, egy tekintélyes hányadát nem is Magyarországon. A Bél anyag sorsának felkutatása és — legalább fotómásolat formájában — egy helyre gyűjtése, napjaink szakembereinek legfőbb feladata kell hogy legyen.

A kéziratok egy része, összesen 19 kötet, vásárlás útján Kollár Ádám császári könyvtárhoz került. Már ezen a ponton is téves a közhiedelem, amely Haan Lajos tanulmánya nyomán úgy tudja, hogy Bél kéziratának legnagyobb részét a özvegytől Batthyány József kalocsai érsek vette meg 1767-ben.¹¹⁵ Valójában Koller vásárolt először 1762-ben, és valószínűleg ő hívta föl az érsek figyelmét erre a rendkívül fontos anyagra.¹¹⁶ Így aztán 1767-ben valóban megtörtént a vétel 1600 forintért. (Haan szerint összesen 82 kötet.¹¹⁷) A Kollár féle anyagot 1783-ban, özvegyétől II. József vásároltatta meg, és került a császári könyvtárba, ahonnan az 1927-es államközi egyezmény értelmében vitték a Széchenyi Könyvtárba, ahol ez a rész ma is található.¹¹⁸

Batthyány érsek az általa megvásárolt kéziratokat mihamarabb ki szeretne volna adni, hogy a Bél-féle vállalkozás így megvalósuljon. 1770-ben Pozsonyból Kalocsára vitette a köteteket, amelyek egy része a Dunán, hajón való szállítás közben vizes lett és megkárosodott. Amikor Batthyány 1776-ban esztergomi érsek lett, az anyag ismét útra kelt. Pestre vitték, az ottani érseki palotába. Az érsek 1771-ben Miller Jakabot, majd Calovino József pozsonyi kanonokot bízta meg a rendezéssel, illetve a kiadás előkészítésével.¹¹⁹ E munka során szinte valamennyi megyeleírásnak elkészült a másolata, mondjuk így: nyomdakész, tisztázott példánya. A másolatok készítői közül Lukafalvi Szarka Ferenc nevét ismerjük.¹²⁰ Személyük földerítése azért lenne fontos, mert munkájuk során nem egyszerűen csak lemásolták az anyagot hanem abban helyenként bizonyos logikai, sorrendbeli változtatást is végrehajtottak. Vagyis, az így nyert megyeleírás változatok — a minden másolással együttjáró szövegromlásom túl — több esetben is eltérnek a Bél eredetitől. Az 1780-as években Batthyány három, korának ismert és elismert szakemberét, Benczúr Józsefet, Horányi Eleket és Windisch Károlyt próbálta rávenni, hogy segítsék a Bél leírások rendszerezését, de nem vállalták. Nem valószínű — a kéziratok mai ismeretében — hogy ennek oka az lenne, amit Haan ír, hogy tudniillik annyira rongált állapotban lettek volna.¹²¹

Az érsek vállalkozása végül mégsem járt sikerrel, egyetlen kötetet sem tudott megjelentetni. Halála után (1799) a kéziratok Pozsonyba kerültek, az esztergomi érsek pozsonyi könyvtárába. A tudományos közvélemény azonban nem feledkezett el róluk. Az 1811—12-es országgyűlés idején Pozsonyban tartózkodó Horvát István

¹¹⁵ I. m. p. 55.

¹¹⁶ LUKÁCS Károly: Bél Mátvás tudományos irodalmi munkásságának könyvészete. Kézirat. OSZK Kt. Fol. Hung. 3043/1 pp. 54—55; 84.

¹¹⁷ I. m. p. 55.

¹¹⁸ GYURIKOVITS György: Kollár Ádámnak élete... Tudományos Gyűjtemény 1823. X. pp. 21—23. Vö. KOSÁRY 1970. pp. 193—194.

¹¹⁹ HAÁN L. i. m. p. 55.

¹²⁰ LUKÁCS Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátvás „Notitia Comitatum Veszprémiensis, Simighiensis et Szaladiensis” című kéziratának fordítása és ismertetése. Tihany, 1943. Az idézett rész p. 230.

¹²¹ I. m. p. 55. Vö. LUKÁCS K.: A Balatonvidék... p. 232.

titoknak nézte át a meglévő köteteket és hagyott ránk alapos leírást. Ő 42 megye kéziratát látta, rendszerint két példányt mindegyikből (Bél féle + másolat). Horvát leírásából azt is megtudjuk, hogy az egyes kötetek elején ekkor már ott volt az az egy kéztől származó bejegyzés, amely tartalmazta azt, hogy melyik megyéről van szó, és hogy a kéziratban a bizonyos dunai szállítás során történt-e károsodás, vagy sem. Horvát az egyes kéziratokat sorra véve, hűségesen leírta, hogy az Béi kezeírása vagy sem, van-e melléklete, befejezett-e a megye anyaga, stb. Ily módon följegyzései a mai Béi kutatók számára igen fontosak.¹²²

Rudnay Sándor esztergomi érsek újabb kísérletet tett a reformkor idején, és megbízta Bentsik József könyvtárost, hogy készítse elő a kéziratokat kiadásra.¹²³ Ekkor még a kötetek mindig a pozsonyi primási könyvtárban voltak. Kopácsy József primás az 1840-es években Gyurikovits Györgyöt bízta meg azzal, hogy ezt a tevékenységet folytassa, annál is inkább, mert az ő geográfia iránti érdeklődése és addigi tevékenysége ismert volt.¹²⁴ Gyurikovits alapos munkát végzett és ma, ennek következtében, igen sok megyeleírásnak található másolata az OSZK Kézirattárában. A katalógus szerinti másolat, véleményünk szerint inkább a Béi féle szövegnek a Gyurikovits féle változata. Csongrád és Csanád megye esztergomi példányainak fotómásolatát egybevetettük az OSZK-ban őrzött „másolatával” és kiderült, hogy Gyurikovits több helyen csak kivonatolta a szöveget, mennyiségileg jelentős részek kimaradtak, bizonyos részeket viszont hozzátett. Az egyes járások, birtokok felsorolását, azok sorrendjét megváltoztatta. Viszont kétségtelen, hogy az esztergomi kéziratok közül ő a Béi féle változatot használta, nem a sokkal áttekinthetőbb 18. század második felében készült másolatokat. Ez kiderül abból, hogy több esetben, ahol a Béi féle és a 18. század végi másolat között sorrendbeli eltérés van (tehát a másoló módosította Béi szövegét) ott Gyurikovitsnál a Béi féle variáns szerepel.¹²⁵ Mindkét megyeleírás terjedelmileg is jóval kevesebb, mint az eredeti.

Az eddig vázoltakból is látszik, hogy a kéziratok Béi anyag megbízható földértése, a közgyűjteményekben őrzött másolatok egymáshoz való viszonyának és megbízhatóságának vizsgálata a jövőbeli Béi kiadások elkészítéséhez föltétlenül szükséges. Egyáltalán nem mindegy, hogy az egyes megyék leírását ma közzétenni szándékozó kutatók, helytörténészek, milyen alapszöveggel vágnak neki a kiadásnak. De azt sem lehet elvárni, hogy a vidéki múzeumok, levéltárak, stb. jószándékú és igényes szakemberei éveket szenteljenek az egyes Béi szövegvariánsok felkutatásának és a megfelelő kiválasztásának. Az alkalmas alapszöveget központilag szervezett munkával lehetne és kellene hozzáférhetővé tenni, amely során a kézírások elemzése, összehasonlítása és a különböző példányok egybevetése révén a Notitia-ra vonatkozó ismerteink is jelentősen bővülnének.

A cenzúrával és a vármegyék kritikájával küzdő Béi nehézségeiről szólva rámutattunk az egyes szövegrészek változásaira és arra, hogy emiatt a nyomtatásban megjelent anyagot is kéziratban kellene tanulmányozni. Rendkívül fontos lenne annak feltárása, hogy a megyék részére megküldött egyes kötetek sorsa mi lett. Előfor-

¹²² HORVÁT István: Béi Mátyás Kéziratíró Jegyzések... Pozsony, 1812. Kézirat. OSZK Kt. Quart. Hung. 491.

¹²³ GYURIKOVITS i. m. p. 21.

¹²⁴ BERKESZI István: Dél—Magyarország monographiája Béi Mátyástól 1731-ből. Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár, 1892. pp. 199—208. A vonatkozó rész p. 206.

¹²⁵ A Gyurikovits—féle Csongrád megye kézirat jelzete: OSZK Kt. Fol. Lat. 3627 és Csanád megye: uo. Fol. Lat. 3431. Ez utóbbi kézirat hátsó lapján olvasható Gyurikovits bejegyzése: „In Bibliotheca Primatiali duplex existit Exemplar: aliud sub XD 18 seu Beliana I. n. Maculatorium partim manu Mathiae Belii scriptum, ex aqua nihil vitii contraxis; aliud sub XD seu Béi I. t. copia ab obitu eius adornata fol. 53...”

dult, hogy a helyi szervek ezt lemásoltatták, és a vármegyei anyagban megőrizték. De ha erre nem is került sor mindenütt, csaknem valamennyi elkészült kéziratot elküldték a megyékbe. Így ahol csak lehet, föl kell kutatni a megyegyűlési jegyzőkönyvek e tárgyú bejegyzéseit, akár a helyi levéltárakban, akár a Helytartótanács, esetleg a Kancelária iratai között. A vármegyék kritikája, javítási igénye számunkra csaknem olyan fontos lehet, mint a Bél féle alapszöveg.

Az egyes megyék anyagai, a legnagyobb részben ma az esztergomi primási könyvtárba találhatók, ahova a jelenlegi könyvtáráépület elkészülte után, 1853-ban kerültek. Ezekről részben az MTA Könyvtárában, részben OSZK-ban, részben az Országos Levéltárban mikrofilm másolatok találhatók. Eredeti Bél leírás van az MTA Könyvtár kéziratárában is, és szép számmal az OSZK Kéziratárában, ahol a már említett Horvát István műve és a Gyurikovits féle kötetek is megtalálhatók. Külön figyelmet kell fordítani a pozsonyi liceum könyvtárában őrzött megyekéziratokra.

Bél műveihez készült térképek

Az eddigiek során sikerült számos szempontot föltárni, amelyben Bél művével valami jelentős újat adott. Egy alapvető kérdés azonban — szándékosan — érintetlenül maradt. Egy ilyen vállalkozás elképzelhetetlen a hozzá tartozó térképek nélkül. Már az is kérdéses, egyáltalán milyen térképészeti eszközök birtokában vágott neki Bél nagy munkájának. A korszak ismereteit sajátos kettősség jellemezte: külföldön számos remek kiadású, rézbemetszett térkép jelent meg Magyarországról, de teli voltak tévedésekkel, durva hibákkal mind a domborzati és vízrajzi, mind a közigazgatási, politikai adatok terén, nem is szólva a földrajzi nevek sokszor fölismerhetetlen torzulásairól. Ezzel szemben a 18. század elejéig mindössze három használható, sőt jónak mondható hazai térképről beszélhetünk, ami elég szerény mennyiség.

Mégingább annak mondható ha figyelembe vesszük, hogy az első ezek közül az 1528-ban kiadott Lázár deák féle térkép,¹²⁶ vagyis a 16. század elejéről való. Jó másfél-száz év elteltével készült el a következő, a jezsuita Hevenesi Gábor: *Parvus Atlas Hungariae*-ja, amely Bécsben jelent meg 1689-ben. Amíg a Lázár féle térképen kb 1400 helységnev 85 folyó, tó, stb. és 75 egyéb név található,¹²⁷ addig Hevenesién már 50 megye határait, 31 szabad királyi várost és 2605 helységnevet olvashatunk 110 folyó nevével együtt. Ő a jezsuitáknál — és a világ térképészetében korábban — elterjedt, az Azori szigeteken áthaladó meridiánt vette alapul.¹²⁸ Valószínű, hogy ezt a térképet használhatta Parschitius is.

Az 1683-ban megindított nagyszabású felszabadító háború egyik igen fontos „mellékkörülménye” az olasz hadmérnök, Ferdinando Marsigli és kis csapatának térképészeti munkálkodása volt, amely az 1700-as évek elejéig tartott, és amelynek óriási, kéziratban maradt anyagát ma még nem értékelte kellőképpen a szakirodalom. Az ő volt munkatársa, Johann Christoph Müller állította össze a harmadik, igen jó Magyarország térképet, 1709-ben.¹²⁹

Míndezek azonban az egész országot bemutató földabroszok voltak, Bél pedig tárgyalási egységül a megyét választotta, tehát részletesen kidolgozott térképre volt szükség. A Béltre nagy hatást gyakorló Parschitius-kézirathoz nem tartozik térkép, az őt vitára ingerlő Bonbardus féle Topografiához úgyszintén nem. Bél viszont kezdettől

¹²⁶ *Tabula Hungariae ad quatuor latera*. Ingolstadt, 1528. ld. legújabban STEGENA Lajos: *Térképtörténet*. Bp. 1980. pp. 87—94. és CSENDES L. i. m. pp. 15—16; 34; 51—53.

¹²⁷ STEGENA L. i. m. p. 91.

¹²⁸ Uo. p. 137.

¹²⁹ *Mappa Regni Hungariae*. Bécs, 1709. uo. p. 137. vö. BENDEFY L. i. m. I. p. 23.

fogva úgy tervezte, hogy az egyes megyékhez külön térképet csatol. Az 1723-ban megjelent mutatványkötet, a Prodomus hozta az első ilyen, amely valóban az első volt az országban. Ezt a Szepes megye térképét — az eddigiék ismeretében nem tekinthetjük véletlennek — 1715-ben a felvidéki származású, evangélikus vallású Kray Pál készítette (Rákóczi szabadságharc idején Heister által kivégzett Kray Jakab fia).¹³⁰ A Jénában tanult eperjesi Fucker András állította össze nemsokkal ezután Sáros megye térképét (1733),¹³¹ de Bél ekkor már megtalálta azt a személyt, aki az ő ötlete alapján, olyan valamit alkotott a hazai térképészetben, mint a földrajzi leírásban Bél: ez Mikoviny Sámuel volt.

Mikoviny is felső—magyarországi evangélikus családból származott. A 17. században különböző városokban ténykedtek ősei. Apja lelkész, egy ideig éppen Rózsahegyen, és az egyházi kapcsolatok révén érte el, hogy fia, Sámuel Jénába mehetett tanulni. 1723-ban végzett, majd egy komolyabb európai utazás után hazatért és Pozsonyban telepedett le. Mérnökként számos munkát vállalt, dolgozott, mint Pozsony megye mérnöke, de készített fölméréseket és térképeket a keszthelyi Festetics uradalomnak is.

Béllel régóta — még valószínűleg annak beszercebányai tanítása idejéből — ismerték egymást, elképzelhető, hogy pozsonyi megtelepedésébe is erősen belejátszott ez az ismeretség. Tény az, hogy első munkái megszervezésében, illetve a családi ügyekben Bélnek jelentős szerepe volt. (Mikoviny több gyermekének Bél volt a keresztaja.) Amikor az 1720-as évek második felében teljes erővel folytak a Notitia munkálatai, Bél rávette Mikovinyt, hogy vállalja a megyetérképek elkészítését. Mikor erre igent mondott, Bél megszerezte ehhez az udvar támogatását is. 1729-ben a bécsi Udvari Kamara mérnöke lett, mint ilyen egyúttal katona is, a császári sereg mérnök-őrnagya.¹³²

Bél kérésére és a császár személyes támogatása nyomán Pálffy Miklós nádor 1731-ben leíratot intézett a megyékhez, hogy Mikovinyt munkájában támogassák, és neki a meglévő térképek másolatait küldjék el.¹³³ De ő nemcsak a megküldött anyagra támaszkodott, hanem a kor legkorszerűbb elvei szerint nekifogott saját méréseket készíteni, és az országot föltérképezni. Ezeket a szempontokat a magyar viszonyok figyelembe vételével alakította ki, és levél formájában írva, 1732-ben meg is jelentette, megteremtve ezzel a hazai kartográfia elméleti alapjait.¹³⁴ 1736 körül Mikoviny egy tervezetet nyújtott be a az udvari Haditanácsokhoz, amelyben az ország megkezdett, de félbeszakadt térképezési munkalatainak fontosságát és szükségességét 5 szemponttal indokolta. (1735-ben őt bizták meg a Selmecbányán létrehozandó bányászati akadémia megszervezésével, majd pedig vezetésével. Ennek munkálatai miatt hagyta abba egy időre a térképezést.) Az öt pont a következő:

1. A pontos, jó térkép szükséges a hadvezetés részére a háborúhoz, de hasznos a béke idején is.
2. Különböző királyi bizottságok munkájához is szükséges a térkép, főként a telepítéshez és a bekvártélyozáshoz.
3. Szükséges a kereskedelem számára, mert ezen látni és mérni lehet az utak hosszát, az pedig döntő tényező a költségek szempontjából.
4. Fontos kellék a térkép a hadsereg élelmiszer ellátása és szállítása céljából.

¹³⁰ BENDEFY L. i. m. I. p. 288.

¹³¹ Uo.

¹³² Mikoviny életére vonatkozó adatainkat BENDEFY L. idézett művéből vettük, amely valóban alapvető munka Mikoviny életére és munkásságára. Csak sajnálni lehet, hogy kis számban, „házi sokszorosításban” jelent meg és nehezen elérhető.

¹³³ Uo. p. 33.

¹³⁴ Epistola de Methodo concinnandarum Mapparum Hungariae Topographicarum, ad virum clarissimum Mathiam Belium Regiae Scientiarum societatis Beroliensis Socium, Pozsony, 1732.

5. Végül ezek a térképek általában segítik a közlekedést, a kereskedést, a hírvivést, stb.

Mindezekkel együtt is a térképet nem kívánta a nagyközönség elé bocsátani, hanem csak a megfelelő szerveknek juttatni. A tervezetben kitért arra is, hogy szándékában áll mindenütt föltüntetni az egykori itt élt népek hagyatékait, romokat, vízvezetékeket, stb. Tervezte — és valóban ábrázolta is munkáin az adott terület erdővel, mezőgazdasággal, vízrajzzal, domborzattal, bányászattal, kohászattal és úthálózattal kapcsolatos adatait. Végül a tervezet rámutatott, hogy a térkép hasznára lesz az udvarnak és a megyének egyaránt, mert segíti a közigazgatást, áttekinthetőbb lesz a birtokrendszer, stb.¹³⁵

Az ország közigazgatási rendszere ezidőben — az 1723. 31 tc szerint — 47 megyéből és 2 szabad kerületből (Jász-Kun és hajdú városok) állt. Ez négy kerületre oszlott: dunáninnyi, dunántúli, tiszáninnyi és tiszántúli. Ez a korábban kialakult adózási rendszert követve, egy földrajzi jellegű beosztást valósított meg, mégpedig a két folyó, a Duna és a Tisza Pozsonyhoz viszonyított helyzete szerint. Teljesen külön igazgatták Erdélyt, Horvátországot és Szlavóniát, illetve a déli határvidékeket. Mikoviny csak Magyarország területének térképezésére kapott megbízást. Nyilvánvaló, hogy a 17. század folyamán kialakult szokásrendszer, illetve az 1686. után létrejött katonai területi rendszer figyelembevételével alakult így a helyzet, amit a korabeli emberek ismertek. Így ezzel a rendszerrel dolgozott Parschitius és Bél is (ha nem is egészen egyezően, mert Bél a Dunáninnyi és Tiszáninnyi kerületeket együtt tárgyalta), míg az idegen Bonbardus teljesen más rendszerben vette a megyéket sorba.

Mikoviny jelentős újítása volt, hogy kijelölte a hazai kezdő meridiánt, mégpedig a pozsonyi vár keleti tornyán áthaladó délkört. Ezzel szakított a Hevesi és a többi térképkészítő használta Azori szigetek kezdőmeridián tradíciójával. Földrajzi alapként Körmöcbányát, Baját és Szegedet vette, ezek koordinátáit meglepő pontossággal meg is határozta.¹³⁶

A térképek, akárcsak Bél munkája, a tanítványok segítségével, több változatban készültek. A helyszíni mérések és vázlatok alapján rajzolták meg az első, piszkozati példányt. Ezen még sok volt a törlés, javítás. Rendszerint nem Mikoviny rajzolta, de ő személyesen javította, sokszor jelentős mennyiségű szöveges bejegyzést is írt — a megfelelő helységeknél, vagy a papír szélére. Ezekről aztán több példányos másolatok — tisztázatok — készültek, később ki is színezték őket. De sokszor a munka során az eredeti vállalathoz képest, jelentős adatokat el is hagytak. Ezért számukra a piszkozatok föl kutatása igen fontos feladat.

Mikoviny működése és irányítása alatt 1729—1750 között (ekkor halt meg) mintegy 197—200 térkép készült. Óriási szám ez,¹³⁷ ha meggondoljuk, hogy néhány emberével dolgozva, évente 8—10 térképet kellett elkészíteni. Ráadásul 1735-től ő szervezte és irányította a selmeci bányászati akadémiát. Először Bél által kiadásra előkészített északmagyarországi megyéket dolgozta fel, így a Notitia megjelent kötetében Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, stb. térképeit találjuk, amelyek — gyönyörűen rézbe metszve¹³⁸ a hazai térképészet legszebb darabjai közé tartoznak. A III. kötet részére készített Pest—Pilis—Solt megye is elkészült, de a bányászati akadémia

¹³⁵ BENDEFY L. i. m. I. pp. 269—275.

¹³⁶ Uo. I. p. 35.

¹³⁷ Uo. p. 279.

¹³⁸ Mikoviny térképeit Abraham Kaltschmied metszette rézbe. BENDEFY L. i. m. I. p. 26.

gondjai miatt a végső korrekciót tanítványára, Fritsch Erik Andrásra bízta.¹³⁹ Munkája során többször találkozunk barátja, a kítűnő győri térképész, Kováts (Kovács) János nevével aki több megye térképénél segített Mikovinynek.¹⁴⁰ Bendefy kutatásai nyomán tudjuk, hogy gyakorlatilag valamennyi magyarországi vármegye térképe elkészült, számszerint mintegy 52-é, vagyis több, mint ahány leírást Bél készített. Általában elmondható, hogy a térképek és leírások a megyék esetében számos alkalommal eltérő információt közölnek, ami következik Mikoviny alapos helyszíni tevékenységéből, és abból, hogy Bélnak be kellett érni sokszor nem, vagy alig ellenőrizhető adatokkal. (Kissé hasonló a helyzet, mint ami a Képes Krónika szövege és miniatúrái között van). Éppen ezért, a kéziratban maradt Bél anyagok megyéinél nagyon fontos Mikoviny térképeinek a tanulmányozása.

Mikoviny fiatalon (alig 50 évesen) és váratlanul, a térképezési munkálatok során szerzett betegségben halt meg. Az Udvari Haditanács rendeletére az Udvari Kamara összegyűjtötte kéziratban maradt térképeit, és ezeket Bécsbe vitték. Ebből az anyagból Müller Ignác készített térképet 1769-ben.¹⁴¹ Valószínűleg a tanítványánál, Fritschnél levő példányok és az özvegnél maradt kéziratok kerültek vásárlás útján Korabinszky Mórhoz, aki 1804-ben kiadott „Atlas Regni Hungariae”-jához fölhasználta ezeket.¹⁴² Mikoviny munkáit ma számos közgyűjteményben őrzik, de ezek egy részének pontos helyét nem ismerjük. Jelentős anyaga van az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának, ahol egy jóminőségű, tisztázott sorozat található.¹⁴³ A másik igen jelentős gyűjtemény az MTA Könyvtár Kézírkönyvtárában van. Ezek piszkozati példányok, számos közülük Mikoviny saját munkája, illetve javítása.¹⁴⁴ Rendelkezik Mikoviny térképekkel az Országos Levéltár,¹⁴⁵ valamint a Hadtörténeli Térképtár is.¹⁴⁶ Külföldön őrzött anyag található Bécsben a Hofkammer archívumban, Prágában az Állami Központi Levéltárban, továbbá a pozsonyi és bélabányai (Biela) levéltárakban. Főleg az utóbbi háromban kell még számolni lappangó Mikoviny térképekkel.¹⁴⁷

A jelen kiadványunkban közölt Csongrád és Csanád megyéknek több Mikoviny féle térképe is ismert. Ezek ma az OSZK TK-ban, az MTA Könyvtárban és a Hadtörténelmi Térképtárban található. Ismertetésükre később kitérünk.

Csongrád és Csanád megye leírásának keletkezése, tartalma és a róluk készült másolatok.

A jelenlegi Csongrád megye területét gyakorlatilag két, Bél által készített leírás tartalmazza: Csongrád és Csanád megyéé. Igaz, ebben nincs benne a Marostól délre eső rész, (Szőreg, Deszk, Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor) mert az a határőrvidékhez tartozott, és a Jászkun vidéknél tárgyalt Dorozsma, de ennek ellenére örülhetünk, hogy a fennmaradt kéziratok segítségével csaknem az egész terület áttekinthető.

A Csongrád megye anyagát őrző kézirat címlapján ott látható a felirat: 1732. február — ami az elkészülés dátumát jelzi. Azt is tudjuk, hogy a Notitia írása során

¹³⁹ Uo. I. p. 35.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Uo. I. p. 280.

¹⁴² Uo. I. pp. 40; 278.

¹⁴³ Uo. I. p. 105. a továbbiakban OSZK Tk.

¹⁴⁴ Uo. I. p. 165.

¹⁴⁵ Uo. I. p. 157.

¹⁴⁶ Uo. I. p. 149.

¹⁴⁷ Uo. I. p. 105.

Bél az egyes megyéket északról délre haladva írta le, így ez a megye az utolsók között került sorra. Nem tudjuk, kinek a kézírása az alapszöveg, azonban a beszúrások, javítások világosan mutatják Bél revidáló keznyomatát. A 82 oldalas mű tehát a korábban vizsgolt sorrend szerint az *eredeti*, Bél féle változat, amelyet a javítások, betoldások figyelembevételével letisztáztak, és azt küldték el a Helytartótanácsnak, az pedig továbbította az illetékes vármegyének. Mindez elég lassan, vontatottan haladt. Közrejátszott az is, hogy az 1730-as évek közepén kerültek ki a Notitia első kötetei a nyomdából, ami Bél idejét igencsak lekötötte.

A fennmaradt dokumentumból nem deríthető ki, hogy Helytartótanács mikor kapta meg Csongrád megye kéziratát, az sem, hogy mikor küldte tovább a megyének. Az viszont ismeretes, hogy a megye közgyűlése 1736. február 29-i ülésén tárgyalta meg a helytartótanácsi leíratot, és kézirat véleményezésére külön bizottságot jelölt ki,¹⁴⁸ amely 1736. szeptember 4-én megjegyzésekkel ellátva visszaküldte azt a Helytartótanácsnak. A kísérőlevél tanúsága szerint¹⁴⁹ a bizottság a kézirat lapszéleire tette meg észrevételeit. Ezt a kéziratot a Helytartótanács valószínűleg Bélnék juttatta vissza, további sorsa sajnos ismeretlen. Nagy veszteség ez, mert így ismeretlen marad számunkra, mit kifogásoltak a megyei képviselők.

Az 1732-ben készült kézirat — amely az eredeti szöveget író személy és a javítást végző Bél kezevonásain kívül még több más, azonosítandó kéz bejegyzéseit is tartalmazza¹⁵⁰ — a többi megyével együtt várt arra, hogy nyomába kerüljön. Mint tudjuk, erre Bél halála miatt nem került sor. Az 1760-as években azután vétel révén ez is a kalocsai érsek, Batthyány József birtokába került, és azok között szerepelt, amelyek egy része a dunai szállítás során elázott. A kézirat belső lapján ott az ismeretlen kéztől származó bejegyzés, amely közli, hogy ebben a víz nem tett kárt.¹⁵¹ Az ezután következő leírás a lapok belső oldalán található, az egyes oldalak kb. fele üresen hagyva, erre a részre kerültek Bél bejegyzései és javításai. A korrekció, illetve pótlólagos bejegyzések száma igen jelentős. Nemcsak egyszerűen tartalmi közlésekről van szó, hanem az anyag tagolásáról, újabb pontokkal való bővítéséről is. Az élénk táru-
lul anyag felosztása a következő:

¹⁴⁸ Az 1736. febr. 29-i közgyűlési jegyzőkönyv. Ennek kiderítésével kapcsolatban szíves köszönetet mondok dr. Barta Lászlónak, a Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltára igazgatójának, aki a fentieket közölte velem.

¹⁴⁹ Helytartótanácsi Levéltár, Acta Miscellanea. (C 42.) Fasc. 95. No. 33. „Posteaquam Descriptionem historicam Comitatus istius per M. Bell factum revidere fecissimus, qualesnam eatenus occurrerint considerationes lateri eiusdem operis adscriptas humillime transmittentes perferamus. (Az irat fénymásolata a szegedi múzeumban található).

¹⁵⁰ Téved Horvát István, aki azt írta, hogy az egész kézirat Bél kezeírása, kivéve a 31—38. oldalt. Bél csak a bejegyzéseket ette, az alapszöveget más írta, valószínűleg az, aki meg is fogalmazta. Egyéb bejegyzéseket is találtunk különböző kézírással, talán a kéziratot véleményező szervek, személyek megjegyzései. (Ezekre az egyes szövegek közötti jegyzetknél kitérünk). Vö. HORVÁT I. i. m. pp. 17 verso; 18 recto.

¹⁵¹ Csongrád megye eme Bél féle leírásának jelzete az esztergomi primási könyvtárban: Coll. Batthyanyana, Cat. X. Hist. Tit. I. x, újabb jelzete: X. C. 20. Beliana, I. x. A felirat szövege: Descriptio comitatus Csongrád. Maculatura manupropria Matthiae Belii. Manuscriptum compactum in folio per extensum scriptura Matthiae Belii. Extractum non indiget cum in omnibus cum praecedenti tomo congruat. Ab aqua nihil vitii accepit.

Pars generalis

Membrum primum physicum

De situ, atque natura Comitatus Csongrad

§ I — XI.

(az egyes pontoknak külön kiemelt címe nincs)

Membrum secundum politicum

De populis et magistratibus comitatus

§ I — VII.

Pars specialis

Membrum primum

Prooemium

Historia Liberae Regiaeque Civitatis

Szegediensis

§ I — XXII.

Membrum secundum

De Castris, vulgo fossatis totius provinciae

I. Castrum Csongrád

II. Castrum Szintha

III. Castrum Földvár

IV. Castrum, seu fossatum Martonos

V. Castrum Kis—Kanizsa

VI. Fossatum Osztrova

VII. Fossatum Petroszela

VIII. Castellum Szegvár

IX. Themerkény

Membrum tertium

De oppidis huius provinciae

I. Vásárhely

II. Szentes

Membrum quartum

De vicis et praediis huius provinciae

§ I.

1 — 5.

§ II. De praediis, seu vastatibus Haruckerii

1 — 10.

§ III. De praediis Comitis Alexandri Károlyi

1 — 19.

§ IV. De praediis Comitis Georgii Erdódi

1 — 2.

§ V. De praediis Vice—Comitis Andrásii et

civitatis Szegediensis

1 — 6.

§ VI. De praediis fisci, sive aerarii regii

1 — 8.

§ VII.

Az utolsó, §. VII. nem Bél besorolása, hanem Batthyány érsek rendeletére — az 1700-as évek második felében készített másolat írójéé. Az eredeti kézirat 77—78. oldalán lévő, két kéztől származó bejegyzést sorolta a másoló ebben az utolsó, VII. pontba, logikailag teljesen indokoltan. Amint látható, a kötetből hiányzik a Tabula itineraria és nincs hozzá elenchus sem. Ezt a kötetbe helyezett kis cédula külön föl is tünteti: Elenchum non habet.¹⁵²

Szintén a primási könyvtárban található Csongrád megye Bél féle leírásának a 18. század utolsó harmadából, eddig azonosítatlan kéztől származó másolata.¹⁵³ Az eredetihez hasonló nagyságú, bekötött kötet első 16 oldalán részletes tartalomjegyzéket ad. Ezután következik a 119 oldalas, igen szépen, tagoltan, áttekinthetően írt anyag. Látszik rajta, hogy aki készítette, nemcsak egyszerű másoló volt, de tisztában lehetett a Bél féle elképzeléssel, aminek csak egyik bizonyítéka a fent említett — legutolsó pontban tett módosítás. (§ VII.) Ugyancsak kibővítette a kéziratot az 57. oldalra befestett Szeged város új, színes címerével, amelyet Bél csak leírt. A lapszélen föltüntetette folyamatosan az egyes részek tartalmát — oly módon, ahogy Bél a nyomtatásban megjelent kötetekben tette.

Munkánk során az eredeti, Bél—féle változatot használtuk, egybevetve azonban a 18. század végi másolattal. Az összehasonlítás azzal a megdöbbentő eredménnyel járt, hogy a hozzáértő, gondos másoló munkája és az eredeti változat között több mint 400 helyen volt eltérés, zömmel csak egy—két betűelírás, (amelyek némelyike azonban komoly értelemváltozást eredményezett), de akadt fél mondatnyi — szemmel láthatóan figyelmetlenségből eredő — kihagyás is.

A másolatok sora ezzel még nem ért véget. A 19. század első felében Gyurikovits György készített újabb másolatot, amely ma az OSZK Kézirattárában található.¹⁵⁴ Ez az eredetihez hasonló nagyságú, fűzött kötet 22 számozott lapból áll. Az összehasonlítás során kiderült, hogy Gyurikovits számos helyen változtatott a szövegen. Az még kisebb probléma, hogy a Pars specialis-ban a Membreum primum... helyett végig a sectio prima, secunda, stb., a Pars generalis helyett pedig a Partis generalis elnevezést használta. Már jelentősebb dolog, hogy az egyes helységek sorrendjét a kéziratban belül megváltoztatta, más csoportosítást használt. (A Szegedről szóló rész XXII. pontja nála például 15., vagy például a várak leírásánál Földvár után nála Szegvár következik, kihagyva az eredeti anyagban leírt Martonos, Kis—Kanisa, Osztrova, Petroszela helységeket. Viszont két lappal odább ezek anyagát is lehozza.¹⁵⁵ Vagy például szerepel nála féloldali betoldás a piaristákról, ami az eredetiben nincs.¹⁵⁶)

A legfőbb probléma azonban ott mutatkozik, hogy az egész szöveg az eredeti változatnak csak mintegy fele (!) terjedelmű, és a meglévő rész is sokkal inkább kivonatolása, jegyzetelése a Bél-féle leírásnak, mintsem másolata. Elgondolkoztató azok számára, akik *csak* a Gyurikovits féle másolat alapján próbálják (próbálták) egy—egy megye Bél—féle leírását kiadni.

A leírás keletkezési idejét vizsgálva, a szövegben szereplő utalások megerősítik, hogy ez a kézirat 1730—31 körül készült, az 1732. február magának a kézirat lezárásá-

¹⁵² Nem tudni mikor készült a kis cédula, az írás sem árul el sokat, inkább talányos. Az egyik oldalon ez áll: Comite Csongrád. Autographe. Elenchum non... A másik oldalon többszörösen áthúzza ez olvasható: Comitatus(?) Csongrád. Duplicatum. Elenchum non habet.

¹⁵³ Jelzete: Coll. Batthyanyana, Cat. X. Tit. I. v. X. D. 21. Beliana, I. v. A kísérszöveg így hangzik: Descriptio Comitatus Csongrád per Mathiam Beliam. Copia per Suam Eminentiam procurata. Manuscriptum compactum in folio, pag. 119.

¹⁵⁴ OSZK. Kt. Fol. Lat. 3627.

¹⁵⁵ A kézirat 18. verso és 19. recto oldalán.

¹⁵⁶ Uo. a 12. verso oldalán.

nak dátuma lehet. Az is megállapítható, hogy az eredeti verzió készítője — aki szinte bizonyos hogy nem Bél volt,¹⁵⁷ — személyesen járta be a vidéket. Az egyes részek leírása olyan eleven, szemléletes, hogy néha jól megírt újságriporra emlékeztet. Személyét illetően csak találgathatunk egyelőre. Elképzelhető, hogy esetleg az az ágostai evangélikus lelkész, Markovits Mátyás¹⁵⁸ volt, aki a Zólyom megyei Dobroninban született, középiskoláit Selmecen, Besztercebányán és Pozsonyban végezte. Hogy Bélnek tanítványa volt-e, vagy mint pozsonyi lelkésszel került vele kapcsolatba a fiatalember, nem tudjuk, de bizonyos, hogy az ország dolgai iránti érdeklődését Bél mellett tovább fejleszthette. Az 1730-as évek elején Jénába ment az egyetemre, visszatérte után 1734-től Szarvason lelkész, egészen haláláig (1762.) Ő tehát Bél megbízásából bejárhatta e területet, hogy pontos részletekkel szolgáljon.¹⁵⁹ Markovits ekkor 23-24 éves lehetett, ami meg is magyarázná a leírás készítőjének buzgalmát, és fáradhatatlanságát (mikor azt említi, hogy csónakkal milyen helyeken jártak, vagy hogy fölმászott a toronyba, hogy messzebbre lásson). A helyszíni tapasztalatokkal indokolható az is, hogy a történeti anyag (források) és a lakosság életének, gazdaságának, szokásainak bemutatása, valamint a természeti adottságok ismeretése részletes és arányos.

A megye bejárásának irányát a Tisza adta. Északról dél felé haladva eljutott a szerző Csongrádra, majd hajón (csónakon ?) utazva járt Szentesen, Mindszenten, érintette Szegvárt, megállt Vásárhelyen. A leírás szerint hosszabban időzött Szegeden, de elutazott Zentára is. A vizek bősége egészen rabul ejtette, és nagy terjedelemben foglalkozik a folyókkal, tavakkal, stb. Érthető ez, ha arra gondolunk, hogy a mindenféle szabályozás előtti Tisza—vidék jelentősen eltért a ma ismert képtől. Korabeli följegyzések említik, hogy egyes években, bizonyos helyeken a Tisza és Duna árvizei összeértek, azaz a két folyó vizei együtt folytak. Mivel errefelé hegy nincs, az első számú természeti adottságot a vizek jelentették.

A szerző lelkiismeretesen felsorolja a nagyobb folyókat, a Tiszát, Marost és Köröst majd a kisebb folyókat, ereket: a Kurcát, a Kórugyot, a Dongéret, a Matty eret, stb. Ma már részben csak névből ismert tavakat említ, mert a Tisza—szabályozás ezeket megszüntette: a Pusztaszeri, a Dóci, vagy a Ballagi tó már a múlté. Természetes, hogy bőséges adatokat találunk az árvizekről, azok pusztításairól és gyakoriságáról. Gondosan felsorolja a tiszai átkelőhelyeket is. Alaposan megfigyelte, hogy mivel a tájon erdő nincs, a lakosság a nádat használja építkezésre és tüzelésre is. Az egykori élővilág iránt érdeklődők fokozott figyelemmel olvashatják beszámolóját, a vízivilág paradicsomi gazdaságú madarairól, a darvak, vadludak, récék bőségéről és a szárazföldön élő tűzokok, siketfajdok és reznekek meglétéről. De igazán a halgazdaság kápráztatta el az író. Aprólékosan leírva a különböző fajokat, nem győzi hangsúlyozni, hogy nemcsak az egyes folyók halvilága különbözik, de az azonos halfajták íze is eltér, ha az a Körösből, vagy a Tiszából származik. Más források is említik az általa csodálkozva leírt tény: a Tisza egyharmada hal, kétharmada víz. Nagy figyelmet szentelt a halászatnak is, amely igen fontos foglalkozás sok ember számára, a hal pedig népeledel.

Nemcsak a természetet figyelte meg de az ott élő embereket is. Leírása igen fontos adatokat szolgáltat a török hódoltság másfél évszázada után lassan magához

¹⁵⁷ Nem kizárt, hogy Bél járt ezen a vidéken. Amikor 1726-ban beutazta az országot, Erdélyben is járt. Pestről az út Erdélybe Szegeden, Temesváron át haladt, itt jártak az állami postakocsik is valamint a magán gyorskocsik.

Elképzelhető tehát, hogy Bél járt Szegeden is. Vö. BERKESZI I. i. m. p. 204.

¹⁵⁸ Köszönetet mondok Tarnai Andornak, aki fölhivtá figyelmemet Markovits személyére.

¹⁵⁹ Adatainkat SZINNYEI VI. pp. 646—647. vettük.

térő vidék benépesüléséről. A török háborúk idején különösen a Duna—Tisza köze, de jelentős mértékben a Tiszántúl is elnéptelenedett. A hadjáratok útjába eső falvak elpusztultak, lakosaikat részben megölték, elhurcolták, részben a környező városokba menekültek. Így duzzadt föl Kecskemét, Halas, Cegléd, Szeged és Vásárhely lakossága is. Emellett sokan éltek a nádasok, mocsarak mélyén. A felszabadítás után megindult a tudatos telepítés, de sokan jöttek saját elhatározásukból is, mások pedig a zsúfolt városokból rajzottak ki a pusztákra. Az első szembetűnő változás a demográfusok számára, — és erre kitűnő bizonyíték ez a leírás is — hogy a korábbi időszak zömmel magyar lakossága Csongrád megyének, a 18. század elejére egy igen tarka etnikumú népe sségé válik.

Bár a leírás „terminológiája” nem mindig következetes — az egymást követő részekben sem, nem is szólva a más megyék leírásában szereplő névhasználatról — mégis, a főbb etnikumok az alábbiakban összegezhetők: a megyében szép számmal találhatók *németek*. Ezekről megjegyzi, hogy főleg a városokban, és elsősorban Szegeden élnek, Németország különböző helyeiről jöttek, és leginkább kereskedéssel, gazdálkodással, valamint kézművességgel foglalkoznak.

Viszonylagos következetességgel használja a *szlávok* elnevezést, amely nála a szlovák etnikumot jelöli. Telepítés útján kerültek ide, igyekeznek a magyarok nyelvét megtanulni és a szokásaikat is részben követni. Vannak köztük kereskedők és gazdálkodók egyaránt.

Igen zavaros a helyzet a *rác*, *bosnyák*, *dalmát*, *trák* és *bolgár* elnevezésekkel. Ezeket ugyanis gyakran szinonimaként használja, máshol, viszont érezhetően etnikai különbséget jelöl vele. Az bizonyos, hogy délszláv, balkáni etnikumról van szó, mai fogalmaink szerint szerbeket, horvátokat és dalmátokat ért alatta, bár ez a népesség ebben az időben önmagában is igen kevert emberanyag volt. Megtudjuk a rácokról, hogy főleg nem reguláris katonaként kerültek a megye területére, a lakossággal — a magyarokkal — sem vidéken, sem a városban nem keverednek, saját nyelvüket, szokásaikat és vallásukat (görögkeleti) szigorúan őrzik. Elősegítette ezt az is, hogy a helyi közigazgatás alól kivonták magukat. Külön falvakat alkottak, vagy Szegeden a Palánkon belül, illetve a Felsővároson elkülönítve éltek, volt saját házuk, szőlőjük, földjük és saját kapitányaiknak alárendelve szolgáltak. Akad köztük a katona mellett földműves, kereskedő, halász és kézműves is. Megjegyzi, hogy állatot is tartanak sokan, kereskedők pedig főleg állatokkal, marhákkal és bőrrel kereskednek. Nemcsak őrzik saját szokásaikat, de a magyarokat gyűlölik is.

Szeged kapcsán említi a bosnyákokat, mintegy a városi szegénységbe tartozókat, sөvény közé vert falból álló nádtetős házaikkal, akik a hús helyett főként az olcsóbb hallal táplálkoztak, és túl sok bort isznak. A Zenta környékén élő katonákat trákoknak nevezi, de nem vagyunk meggyőződve, hogy az adott körülmények között akár a bosnyák, akár a trák jelentős különbséget jelezne etnikailag. Számukat illetően jól jellemző az az adat, miszerint a Palánkban már nem mondanak magyarul szentbeszédet, mert ott magyar alig lakik, hanem főleg dalmát (horvát ?) és német beszédeket tartottak.¹⁶⁰

Az eddig — modern fordításban — megjelent egyéb kötetek tanulsága szerint, hasonló a helyzet máshol is. A Pest megyéről készült leírásban ezt találjuk: „Velünk egyenlő a trák nép is, akiket rácoknak hívnak. Ezek csak csekély mértékben különböznek a dalmátaktól.” Majd nem sokkal később: „A dalmáták: tudniillik a horvátok, szerbek — akiket rácoknak is neveznek — szlávok, csehek, lengyelek, oroszok és a tatárok egy része nem a nyelvben, hanem csak tájszólásban különböznek.”

¹⁶⁰ REIZNER János: Szeged története. Szeged, 1899—1900. 1—4. A vonatkozó rész I. p. 292.

Valamivel odább pedig azt írja: „A dalmátoknak is van telepük. Amidőn először érkeztek ide a rácokkal és a bolgárokkal, hosszú időn keresztül a görögkeleti vallást követték, aztán a római katolikusokkal egyesülve már azt a vallást vallják, de a rácok szokásai szerint.”¹⁶¹

Figyelemre méltó, bár nem valószínű egy közelmúltban megjelent másik kötet magyarázata. A szerzők szerint Bél a rác—trák kifejezést egyenértékűként használja. A különbség csak annyi, hogy a hajdúvárosok hajdújait rácoknak, a bácskai vidék hasonló etnikumú lakosait pedig tőlük megkülönböztetve trákoknak nevezi.¹⁶² Mindezek a problémák arra utalnak, hogy ezt a nagyon fontos kérdést szintén csakis központi kutatással, a hasonló területek anyagát egybevetve lehet — nem is biztos, hogy teljes pontossággal — tisztázni.

Az itt élő magyarokról is bőséges felvilágosítást kapunk. Kiderül, hogy a lakosság jelentős része katolikus, azt is megtudjuk, hogy a magyarok egy részét is úgy telepítették ide. Elsősorban földművelők, értelmes kedves emberek, aki a betűvetést és egyéb tudományt nem lustaság, hanem a szegénységük miatt nem sajátították el. A kézművességet kevesen űzik közülük, ha kell, jó katonák is. Sokan élnek a halászatból, bár a hálnak nincs túl nagy ára.

A lakosság megosztottságát és az egyes nemzetiségek közti feszültséget nem lehet megérteni a kor sajátos közigazgatási viszonyainak ismerete nélkül. 1686. után a felszabadult Szeged lett a déli területek katonai központja, a közigazgatás is katonai irányítás alatt történt, közvetlenül Bécsből irányítva. A hódoltság alatt szétzilálódott vármegyei vezetés már 1686-tól kezdve próbálta újjászervezni magát, ez volt a megyében birtokos rendelkező nemesség érdeke is. De az 1690-es évek törökellenes harcai, majd a Rákóczi szabadságharc eseményei ezt nem tették lehetővé. Rádásul az elpusztult, lerombolt vidék is csak lassan tért magához, az egyes nemesi családok pedig a török alatt reménytelenül összekuszálódott birtokviszonyokat próbálták tisztázni, részben egymás között, részben az udvar által életre hívott Ujszerzeményi Bizottsággal.

Végül az 1715-ös országgyűlés (92. tc.) ismerte el újra Csongrád vármegye önállóságát, de az első vármegyei gyűlés csak 1723-ban ült össze. Ez sem oldotta meg a problémákat, mert a kinevezett főispán, gróf Kollonics Ádám sosem jött le ide, majd 1725-ben meghalt, és öt évig nem volt betöltve a főispáni hivatal. Az elpusztult települések sokasága miatt az is gondot okozott, hol legyen a megyeszékhely. Jobb híján Szegeden üléseztek. A lassan szerveződő helyi közigazgatás azonban minduntalan beleütközött a katonai szervekbe. Csak 1730-ban kapott a megye új főispánt, báró Révay Mihály személyében, akit ünnepélyes keretek között az év október 2-án iktattak be.¹⁶³ A megyei közigazgatás visszaállítását szorgalmazó igyekezetben nem egyszerűen csak rendi érdekek védelmét kívánó nemesi törekvést kell látnunk, hanem a tényleges igényt a helyi lakosság és birtokosok alapvető jogainak a tiszteletben tartására, illetve azt, hogy a központi hatalom nem is tudott volna a vármegye, mint közigazgatási alapegység nélkül működni.

Hasonlóképpen elkéseredett harcot folytatott Szeged városa is, hogy középkori szabad királyi városi rangját visszazerezzze. A kétségbeesett igyekezetet magyarázza az a sok teher, megaláztatás, amit a város kénytelen volt eltűrni. Ezek csak részben érték a katonai szervek részéről, részben azonban egy új hatalommal, az elpusztult

¹⁶¹ Valamennyi idézet a „Bél Mátyás Pest megyéről” c. kötetből származik. Fordította: Szabó Béla, bevezetés: Pintér Emilné. Pest megyei Múzeumi Füzetek, 10. Szentendre, 1977. p. 37.

¹⁶² Bél Mátyás: A hunok és jászok, avagy filiszteusok kerületei. ld. 106. jegyzet. p. 34.

¹⁶³ ZSILINSZKY Mihály: Csongrád vármegye története. 1—3. Bp. 1897—1900. 2. pp. 13—14.

székhely miatt Szegedre költözött csanádi püspökkel kellett kemény küzdelmet folytatni, a város tekintélyének és függetlenségének megőrzésére. Állandó feszültség volt a püspök, gróf Nádasdi László és a város között, mert az előbbi püspöki—földesúri jogaira hivatkozva akart beleszólni a városi irányításba. Csak némi változást hozott Nádasdi halála (1729) és az új püspök, báró Falckenstein Béla megjelenése — 1730-tól. (Az igazi megoldást az jelentette, hogy az újabb déli területek visszafoglalása után a katonai parancsnokság Temesvárra került, és 1738-ban a püspöki székhely is átköltözött).¹⁶⁴

A nagymérvű feszültség másik fő forrása abból eredt, hogy a terület jelentős része nem, vagy gyéren lakott volt. A megye földjén történt katonai szállításokat — fuvar — és a katonák beszállásolását meg kellett oldani. A kevés számú népességet így fokozottan igénybe vette ez a terhelés. Méginkább sérelmezte mind a megye, mind Szeged városa, hogy a katonai parancsnokság az délvidékről fölhúzódtott lakosságból (rácok) félregularis katonaságot szervezett, akik Szegeden bent laktak a városban, a megyében pedig különböző falvakban, és őket kivonták a városi, illetve megyei hatáskörből. Hiába sérelmezték az országgyűlésnél és az uralkodónál, a határőr—népesség nem fizetett adót, nem engedelmeskedett a köztisztviselőknek, csak saját tisztjeiknek. Ez az állapot így maradt még jó ideig, csak az 1741. 18 tc. rendelte el Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd vármegyék területén lévő katonai igazgatású települések megyei fennhatóság alá vonását.

Szeged hosszú elkeseredett küzdelmet folytatott azért, hogy visszanyerje a török hódoltság előtti közjogi státuszát. Mindenféle eszközt fölhasználtak, minden támogatást próbáltak kieszközölni, míg végül az 1715-ös országgyűlés 107. törvénycikkében a szabad királyi városok közé sorolta Szegedet. De a tényleges változást a király 1719-es adománylevele jelentette. Egyszerre ugyan nem szűnt meg minden gond, hiszen a katonaság maradt, a megye és a város hatásköri összecsapásai pedig csak ezután jöttek igazán. Mégis, a fejlődés jogi feltételei biztosítva voltak.

Ez a terület hagyományosan katolikus vallású volt. A reformáció idején előretörték ugyan a kálvinisták, még az alsóvárosi templom egy része is a kezükre került, de 1686. után az új telepítés során ügyeltek rá, hogy katolikusok jöjjenek. Megyei viszonylatban mégis kimutatható a kálvinisták és egészen kisszámú evangélikus megléte is. Tudós szerzőnk nem rejti véka alá elégedettségét, amikor megjegyzi, hogy Vásárhely a kálvinisták megyei „fellegvára” és még a Topographia szerzője is — azaz Bombardus, egy jezsuita — kénytelen elismerni, hogy vagy 600 ház tartozik hozzájuk. Rendkívül hűen és részletesen tárgyalja a szerzetesrendek ittlétét, és újabb betelepülését, ír a domonkosok, ferencesek, minoriták és piaristák érkezéséről, továbbá az egyházon belüli vitákról és torzsalkodásokról a parochiák megszerzéséért. Nem nehéz megkockáztatni azt, hogy ezek a részek minden bizonnyal áldozatul estek volna a cenzúrának, de legalábbis átfogalmazásra ítéltettek volna.

Többször is hangoztatja, hogy a betelepült szerbek más vallást követnek, görög ritust, saját pópáik vannak és saját templomuk. Sőt ír arról is, hogy nemcsak a Dömötör templom mellett van nekik egy, de használnak egy másikat a Felsővárosban is. Ez a megjegyzés átvezet bennünket egy újabb probléma vizsgálatához, éspedig a szegedi templomokéhoz. Forrásunk e szempontokból megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ír arról, hogy amikor ő ott járt, 19 templomot tartottak számon, de igen romos állapotban. Elgondolkoztató ez a magas szám, mert eddigi tudomásunk szerint jóval kevesebbet ismerünk. Az is elgondolkoztató, hogy mit jelent a „romos” jelző, hiszen a város lakossága és a papság, meg a szerzetesrendek minden bizonnyal használták

¹⁶⁴ REIZNER J. i. m. I. pp. 295—296.

ezeket. Azt azonban láthatjuk, hogy a szerző itt járt a városban, sőt a templomok egy részében is. Ezért adatait komolyan figyelembe kell venni. Egyebek között ez is a forrás tovább kutatódnó és cáfólni, vagy igazolni való részei közé tartozik.

Alapos leírást ad a szegedi várról. Igazán nem lehet őt hibáztatni, hogy a XIII. században épült erődöt, — amelyet a török az 1540-es években (1543-ban foglalták el) kijavíttatott — a török kezemunkájának tartja. Egyéb adatokból is tudjuk, hogy a vár Tisza felőli oldala még a 17. század végén ledőlt, és helyén cölöpkerítés van. A szegedi vár szabálytalan, ötszögletű alaprajzával, szögletes és kerek bástyáival meggyűlt a baja. Végül is úgy dönt, hogy bár hatszögletűnek látszik, azért mégiscsak négyszögletű. Leírja a sáncokat és az új barokk tornyot a mai Széchenyi tér felőli bejárat fölött. Elmondja a Palánk szerepét és nagyságát, Istvánffy nyomán pedig ír az 1552-es szegedi veszedelemről.

Aszabad királyi város cím visszaszerzése során Szeged sokféle eszközt fölhasznált. Egyik — ma már inkább mosolygásra készítő — ilyen ügy, a Tiszából kihalászott pecsét volt. A halászek által előkerült törött pecsét, rajta az 1200-as dátumú címer, döntő bizonyítékul szolgált a kétkedő hatóságok számára. A város korábbi címerábrázolásait áttekintve azonnal kitűnik, hogy a középkori eredetű régi címerben sas volt látható. Ez szerepel még az 1691-es ábrázoláson is. A város hivatalosan elfogadott, 1719. utáni pecsétje viszont a tiszai pecsét pontos mása alapján készült. Ezért nem nehéz kitalálni, hogy ez a típus 1700 körül születhetett a városi előjárók alapos, tudatos mérlegelése alapján, a kor jellegzetes barokk formáival. A császár kegyeinek elnyerése érdekében, a hajdani magányos madár itt a Habsburg sas ábrázolását utánozza: a szándék nem kétséges. Az eredmény igazolta a számítást (bár a királyi döntést nem csak az határozta meg). Mint ahogy a bárány is ekkor, Szeged Dorozsmáért és a kun pusztákért folytatott pörösködése kapcsán kapott nagy fontosságot, mint a szegedi joghatóság bizonyítéka, és került bele a címerbe. Hogy ezek a dolgok milyen jelentőséggel bírnak, arra ismét csak a leírásból idézünk, ahol is a megye új címerében levő sas úgy indokolja, — a megyei előjárók szavait ismételve —, hogy „a túlnyomórészt vízbe merült megye az ausztriai sas segítségével emelkedett ki ismét a sokáig tartó török iga alól, és ennek szárnyai alatt most már biztonságban megpihenhet”.

A leírás összeállításánál meghatározó volt a szerző számára a helyszíni tapasztalat, az itt szerzett élmények. Ez az, ami a mai olvasó és kutató számára igen fontossá és érdekessé teszi. Nem kell lebecsülni azonban az írott forrásokat sem. Bizonyos, hogy valamennyi időt eltöltött a városi levéltárban, és az idézett oklevelek onnan származnak. Hivatkozik Szeged város jegyzőkönyveire, mint alapvető forrásokra, Bonbardus már említett Topographiájára és Parschitius leírására. A dominikánusok kapcsán Sigismundus Ferrarius munkájából idéz,¹⁶⁵ más helyen pedig Marsigli művére hivatkozik,¹⁶⁶ a legtöbbet azonban Istvánffytól vett át.¹⁶⁷

A Csanád megyét feldolgozó kéziratból szintén kettő található Esztergomban, az egyik a Bél javításait viselő eredeti, és a 18. század utolsó harmadában készült másolat.¹⁶⁸ Az eredeti példány első lapján itt is megtalálható a kézirat megjelölés a mű

¹⁶⁵ „De rebus Hungariae provinciae s. ordinis praedicatorum comment.” Bécs, 1637.

¹⁶⁶ Két jelentős magyar vonatkozású leírása is van. Danubialis operis prodromus. Nürnberg, 1700. és Danubius pannonicus—mysisus. 1—6. Amsterdam, 1726.

¹⁶⁷ Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Köln, 1622. RMK III. 1350. kiadták 1662-ben, 1685-ben, 1724-ben stb.

¹⁶⁸ Coll. Batthyanyana, Cat. X. Hist. Tit. I. u. Beliana I. u. X. D. 18. A másolat pedig: Coll. Batthyanyana, Cat. X. Hist. Tit. I. t. Beliana I. t. X. D. 19.

írójáról, illetve arról, hogy a víz nem tett benne kárt.¹⁶⁹ A megjegyzés, hogy részben Bél kézírása, helyes, ugyan is ez a kézirat úgy készült, hogy minden írott oldallal szemközt üresen hagytak egy másikat. Valaki Bél köréből Csongrád megyéhez hasonlóan összeállította az alapszöveget, és az üresen hagyott oldalakra tette meg Bél a kiegészítéseket, amelyek különösen a Csanád városára vonatkozó részben, igen jelentősek.¹⁷⁰ Sajnos sem a felirat, sem a kézirat nem ad választ arra, mikor készült el. Azt kell gondolnunk, hogy az ország leírásának sorrendje szerint ezt is valamikor 1730—32 között írták le.

Az idő pontosítása azért is nehéz, mert a szerző nem járt ezen a tájon. Ebből a leírásból hiányzik a szemtanu beszámolója, ezért ténylegesen sokkal kevesebbet is tudunk meg a megyéről. Nem véletlen az sem, hogy a terjedelme is kevesebb, fele Csongrád megyének. Nem meglepő tehát, ha a Csongrád kötettel ellentétben (ahol alig 3—4 forrásra hivatkoznak) itt tíz—tizenkét szerző, egyebek között Thuróczy, Bonfini, Rogerius, Taurinus, Bethlen Farkas, Szent—Iványi Márton, Inchofer Menyhért, Parschitius, Lutius János műveit használták és idézték, oldalakon keresztül.

Annak oka, hogy e területet nem járták be, az lehetett, hogy Csanád vármegye közigazgatása ekkor még nem működött, hiszen ez a vidék sokkal jobban károsodott, mint Csongrád, a megye területe is jelentős veszteséget szenvedett (a Marostól délre eső vidéket teljesen elcsatolták) és alig maradt lakott település. Jellemzőnek tartjuk azt aényt is, hogy a csanádi püspök — jobb híján — Szegedre költözött és ott rendezte be székhelyét. Az is érdekes, hogy a bécsi udvar a püspöknek először csak a Marostól északra eső területre engedélyezte a joghatóság gyakorlását, és csak 1723. után állt helyre — elméletileg — a teljes egykori egyházmegyében a püspöki hatalom. A megyeszervezet hiánya miatt nem lehet tudni, sor kerül-e valamiféle helyi, megyei revideálásra a leírás esetében. Erről a kéziratról is készült másolat, hasonló Csongrád megyéhez.¹⁷¹ A rendezett, gondos munka ezúttal is többet nyújt, mint az eredeti. A kötet elejére ugyanis beragasztott a másoló egy rézmetszetű térképet, amely a csanádi püspökséget ábrázolja.¹⁷² Ezt az értékes és érdekes ábrázolást Nádasdy püspök készítette 1724-ben, de engedély nélkül, és mivel az udvar közvetlen irányítása alatt álló déli területek ezen nincsenek elkülönítve, hanem mint Magyarország összefüggő része látható, a térképet elkobozták.¹⁷³ De a másoló korrigálta a Bél által elkövetett hibát is. A Pars specialis Membrum I-ben öt § van, Bél azonban a III. után V-tel folytatta és VI-tal fejezte be. A másolatban ez már helyesen szerepel.

A csanád megyei kézirat szerkezete a következő:

Pars generalis
Membrum physicum
Situ et opportunitatibus comitatus
Csanadiensis

¹⁶⁹ Descriptio Comitatus Csanádiensis per Matthiam Belium. Maculatorium partim manu eiusdem. Manuscriptum compactum in folio ex aqua vitii nihil accepit. Elencho non indiget cum tomus praecedens extractus sit.

¹⁷⁰ Pontosabb hivatkozás nélkül közli HAÁN L. i. m. pp. 47—48.

¹⁷¹ Descriptio comitatus Csanadiensis per Matthiam Belium. Copia ab obitu Matthiae Beli adornata. Manuscriptum compactum in folio, paginae 53.

¹⁷² A címlapon jelezte is: Praemittitur in fronte Dioecensis Csanadiensis in archidiaconatus distributae charta geographica ex Libro Regio 1561 multum vitata.

¹⁷³ Wien, Kriegsarchiv: Feldakten 1725. Fasc. 321. Nr. 9/9. A térképet közli DANIEL Géza: Szent Gellért és a csanádi püspökség rövid története. München, 1976. p. 51.

Synopsis
§ I — III
(az egyes pontoknak külön kiemelt címe nincs)

Membrum politicum

De incolis et magistratu comitatus

Csanadiensis

Synopsis

§ I — II

Pars specialis

Membrum I

De castris et oppidis comitatus

Csanadiensis

Synopsis

Urbs et Arx Csanadinum

§ I — V

Oppidum Makó

Membrum II

De vicis comitatus Csanadiensis

§ I — II

Index

Látható, hogy hiányzik a Prooemium és a Tabula itineraria, nincs birtokos felsorolás, illetve a 16. századi állapotokat mutatja be, mert csak arra talált forrást. A 18. század eleji viszonyok Csanád megyében birtok—birtokos kérdésében teljesen áttekinthetetlenek. A hiányos leírás másik oka a már említett pusztulás — szinte nem is maradt semmi a hajdani falvakból és településekből. A személyes tapasztalat hiánya miatt nagyon vérszegényre sikerült a természeti rész bemutatása is. A lakosság foglalkozásáról — azonkívül, hogy állattenyésztéssel és gabonatermesztéssel keresi kenyerét, és hogy Makón jó bor terem — nem tudunk meg semmit. Itt még a különböző nációról sem beszél, mindössze a rácokat és a görögöket említi a magyarok mellett. Ez utóbbi elnevezéssel valószínűleg az örményeket illeti. Jellemzőnek tartjuk a megyéről szerzett ismereteire azt a megjegyzését, hogy tudomása szerint csak a főispáni hivatal lett helyreállítva, de azt is a püspök tölti be. A megye irányítását a katonai parancsnok, illetve a püspöki helynök intézi.

Valamivel többet tudunk meg a 16. századról, főként azért, mert az elbeszélő források e korban kezdenek szaporodni, és a két országrész — Erdély és a királyi Magyarország — közti vidék, így Csanád megye is a törökkel való gyakori összecsapások színhelye volt. Évtizedeken át mindkét király kinevezte a maga csanádi püspökét. Gyakorlatilag azonban Fráter György szedte be a püspöki jövedelmeket 1541 és 1551 között. A Csanád városát ért török ostromról és támadásokról Istvánffy és Bethlen Farkas munkája alapján tájékoztat.

Figyelmet érdemel kísérlete a csanádi püspökök listájának összeállítására. Korának történeti ismeretei, a források hozzáférhetősége és az egyéb segédeszközök hiányában ez a lista igen jól sikerültnek mondható. Érthető az is, hogy éppen a korai szakaszban, a XI—XII. században, a jól ismert Szent Gellért püspök mellett összesen két másikat tud említeni. Még a XIII. század közepén is van egy csaknem 50 évnyi hiánya, de azután ismeretei egyre bővülnek és a nevek szaporodnak. Igaz, egy-egy

nevet sokszor csak egyetlen oklevél, vagy törvény említéséből ismer, de az is a forrásismeretet és kutatói tevékenységet mutatja.

Kiemelt helyet kap a Dózsa féle parasztfölkelés, illetve a Csáki püspök halálával kapcsolatos leírás. Már Parschitius is írt erről röviden. Bélék azonban ennél tovább mentek, és Istvánffy leírása mellett fölhasználták Tubero Dalmata és Taurinus István munkáit is, ami azért jelentős, mert napjaink kutatói is ezeket sorolják a legértékesebb és legmegbízhatóbb források közé. Bár az idézett részek elítélően szólnak Dózsáról és kegyetlen eljárásáról, Bél megjegyzi a végén — Tuberóra hivatkozva — hogy van vélemény, amely szerint a püspök halála nem volt méltánytalan, — ami önmagában is merészség.

A falvak felsorolásánál két helységet emel ki: Vásárhelyet és Kovácsházát. Az előbbi nyilván a korábbi forrás 18. századra alkalmazása miatt került ide, hiszen ezt a Csongrád megyei anyag tárgyalja részletesen, ahova akkor közigazgatásilag tartozott. Erre utal az a 94 falu is, amit az 1561-es összeírás alapján sorol fel. Összegezve a kéziratot, sajnálattal állapítjuk meg, hogy értékében adataiban, színvonalában ez a leírás meg sem közelíti Csongrád megye anyagát. A kimaradt lehetőség, a helyszíni tapasztalatszerzés elmulasztása a jelen s jövő kutatóinak vagy vesztesége.

A Bél—féle eredeti példány és a XVII. századvégi másolat mellett van még egy Bél nevéhez köthető Csanád megye kézirat is. Ez az OSZK Kézirattárában található és aláírásaiból következően Gyurikovits Györgynek tulajdonítható.¹⁷⁴ Ennek szövegét egybevetve az eredetivel az derült ki, hogy ez a másolat valóban hiteles, követi az eredetit. Apróbb eltérések, hogy az eredeti kézirat püspöklistájának végén Nadasdi az 54. és utána még említ néhány nevet. Gyurkovits ezekből háromt besorol a listába és Nadasdi az utolsó nála is, de így az 57. A pontosnak mondható másolás a betűszerinti egybevetés során jó néhány másolási hibát is föltárt, (a falvak felsorolásánál kifejejtette a 11-et, Maimudot és a 18-at, Sathit, az 55. pedig, Chila, nála Rika néven szerepel) ami ismételten arra figyelmeztet, hogy elengedhetetlen a legkorábbi kézirat tanulmányozása és használata, minden kiadáshoz.

A vizsgált két megye anyagához készült térképekből többet is ismerünk. Bendefy László idézett művében az MTA Könyvtár Kézirattárában levő kézirat Csongrád megye térképét említi.¹⁷⁵ Ez egy nem teljesen befejezett, de igen részletes példány, amely az 1740-es évek közepe táján készült. Ismert és létező helységek mellett több olyat is ábrázol, ami már elpusztult. Föltünteteti Kecskemét, Kistelek, Szeged között a postautat (felírata: Postalís via). A OSZK Térképtárában is van egy Csongrád megye térkép, amely Mikoviny saját tulajdonában volt.¹⁷⁶ Erősen hasonlít az előbbi térképhez, igen jó a vízrajzi része, és föltünteteti a Csörsz árok egy részét is. A címmel ellentétben jóval nagyobb részt ábrázol, mint Csongrád megye, egyebek között Csanád megye is látható.^{176/a}

¹⁷⁴ OSZK Kt. Fol. Lat. 3431. Fűzött füzet 19 számozott lappal. Címe: Descriptio Comitatus Csanadiensis per Matthiam Belium adornata. A füzet hátulján az alábbi megjegyzés: In Bibliotheca Primatiali duplex existit Exemplar: aliud sub X. D. 18 seu Beliana I. u. Maculatorium partim manu Math. Belii scriptum, ex aqua nihil vitii contraxis; aliud sub X. C. 19 seu BÉL I. t. copia obitu eius adornata fol. pag 53. cui in fronte praemittitur charta geographica Dioicensis Csanadiensis in Archi Diaconatus divisae, ex Libri Regio 1561 avi? (ani?) incisa ab aquis multum vitiatá, quae hunc prae se fert titulum: Dioicensis Chanadiensis in Archidiaconatus...aláírás: Georgius Gyurikovits.

¹⁷⁵ Im. I. pp. 176—177. A térkép jelzete Mo. 6.

¹⁷⁶ Uo. I. pp. 127—128. Jelzete: TK 2273

^{176/a} Meg egy Mikoviny-féle Csongrád megye térképét ismerünk, amelyet az Országos Levéltár Festetics anyagában őriznek (S 68, 62). Ezt HRENKÓ Pál említi; Szabolcs megye Mikoviny-féle térképe. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978/4. pp. 103—109. A vonatkozó rész pp. 104; 108. Köszönetet mondok Rózsa Gábornak, aki e közlésre fölhívta a figyelmemet.

Csanád megye térképe is megtalálható az MTA Könyvtár gyűjteményében.¹⁷⁷ Ennek is kitérő a vízrajza, az egykori folyómedrek, erek, csatornák, vízjárások és mocsarak sok információt adnak a kutatóknak. Ez is az 1740-es évek közepén készülhetett. Ugyanitt őriznek egy másik Csanád megye kéziratos térképet,¹⁷⁸ amely meglehetősen kezdetleges, színezett munka, nem Mikoviny rajzolta, hanem valószínűleg a császári leirat nyomán bocsájtották ki rendelkezésre. Valószínűleg ez is az 1740-es években készült. Az OSZK-ban is van egy Csanád megye térkép,¹⁷⁹ amely föltűnteti az elpusztult falvakat is. Láthatók a postautak, a tavak, elhagyott templomok, gémeskutak stb.

Ezekon kívül több olyan térkép is van, amely Bács—Bodrog és Békés megyéket, a Jászkun területeket, illetve a Temesi Bánságot ábrázolja, de Csongrád megye egy része is látható rajtuk. Ezek összegyűjtése és tanulmányozása további figyelmet érdemel. Megjegyzendő, hogy ezek a kéziratos rajzok megerősítik azon feltételezést, hogy Mikoviny Bél leírásaitól függetlenül dolgozott, és olyan helységek, nevek, alakzatok szerepelnek nála, amelyek Bálnél nem, illetve a Bél által leírtakból nem mindent tüntet fel a térképen.

A kiadással kapcsolatos problémák

A jelent kötetben szereplő két megye kéziratainak kiadásával kapcsolatban kezdettől fogva számos kérdés merült föl. Eredetileg bilingvis változatnak készült s akkor változott meg az elképzelés, amikor kiderült, hogy az MTA tervezi Bél ki nem adott megyeleírásainak latin nyelvű kiadását. Az egyes kéziratpéldányok (az esztergomi kettő és az OSZK-beli harmadik) „föltalálása” a kérdéseket nemhogy csökkentette, inkább csak növelte.

Természetes volt az igény, hogy igyekezzünk tájékozódni az eddig már megjelent Bél anyagban. Sajnos, a tapasztalatok nem túl biztatóak. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a negatívumok oka nagyjából nem a kiadók és szöveggondozók szubjektív szándékából eredt, hanem a Bél kézirat feldolgozatlanságából és több helyen való őrzéséből. Az egyedi hibákon túl azonban néhány olyan visszatérő elem is van, ami külön figyelmet érdemel. Így például a kiadásra vállalkozók beérik azzal, hogy az OSZK-ban őrzött kéziratokról fotómásolatot kérnek és azzal dolgoznak. Több esetben kimutatható, hogy nem is tudtak az esztergomi példányokról, vagy igen, de nem tartották lényegesnek, hogy azt meg is nézzék. Teljes a káosz abban a kérdésben is, hogy a teljes szöveget adják-e ki, vagy csak kihagyásokkal. A szelektálás azonban szubjektive, alkalmasint önkényesen történt. Igen változatos a Bél-féle terminológia (Membrum politicum, physicum stb.) magyarra ültetése, ebben is jól lenne valami egységes álláspontra jutni. A fordítások színvonalára, pontosságára itt nem tudunk kitérni, annál inkább a kiadott szöveget kísérő előszók, utószók, jegyzetek (már ahol van) esetlegességre, aránytalanságára, logikátlanságára, a Bél-féle lábjegyzetek és a kiadók saját megjegyzéseinek a keveredésére.

A teljesség igénye nélkül — konkrét adatok jelölésével — néhány példa az elmondottakra. Bodor Antal közölte a Csepel szigetre és Budafokra vonatkozó részt, néhány soros bevezetővel, jegyzetek nélkül.¹⁸⁰ A Bél kutatás egyik kiváló, már említett egyénisége Lukács Károly tette közzé a Balatoni leírását 1943-ban. Még talán ez a

¹⁷⁷ Uo. I. pp. 173—176. Jelzete: Mo. 5. Békés megye is ezen található.

¹⁷⁸ Uo. I. pp. 172—173. Jelzete: Mo. 4.

¹⁷⁹ Uo. I. p. 110. Jelzete: TK 2319.

¹⁸⁰ BODOR Antal: Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt Bél Mátyás „Notitia Hungariae ..” című 1736-ban megjelent leírása nyomán. Bp. 1936. Ő a Notitia kiadott szövegével dolgozott.

közlés az, amelyik leginkább megközelíti a tudományos színvonalat. Alapos bevezetőjében kitér Bél életére és a Notitia keletkezési körülményeire, az egyes kéziratok őrzési helyére és a másolatok sorsára. Pontos megjelölte, hogy mely kézirat alapján dolgozott, megindokolva, hogy miért az alapján. A Gyurikovits féle, jól olvasható variánst használta, és csak ott vette igénybe az eredetit, ahol Gyurikovitsnál az a rész hiányzott (vagyis a Csongrád megyéhez hasonló módon ez is kivonatolt másolat volt).¹⁸¹ 1957-ben jelent meg az Esztergom megyéről készült leírás, sajnos, ebből kihagyták azokat a részeket, amelyeket Bél Bonfini, Thuróczy, Oláh Miklós és Istvánffy műveiből vett át.¹⁸²

Stencilezett sokszorosításban jelent meg a Heves megyéről szóló leírás, Soós Imre kitűnő bevezetőjével és értékelésével. Sajnos ő is az OSZK-ban őrzött 19. század eleji másolat alapján dolgozott, ám a legfőbb hiba az, hogy helyenként nem ad szó szerinti fordítást, hanem összevon, summáz a saját szavaival, azokat a helyeket pedig kihagyta, ahol Bél, úgymond, nem ad újat. Ő a Bél-féle felosztást sem tartotta meg, hanem a hosszabb részeket áttekinthetőbb szakaszokra bontotta fel.¹⁸³ A közelmúltban megjelentek közé tartozik a kun és jász területek leírása, amelyet a kecskeméti levéltár adott ki. Az igényes munka komoly hibája, hogy ez is a Gyurkovits-féle másolat alapján készült. Annál szomorúbb ez, mert a szerzők megjegyzéséből kiderül, hogy tudtak az esztergomi példányról is, de beérték azzal, hogy levélben érdeklődtek utána, és mikor kiderült, hogy „szintén csak másolat,” nem nézték meg. Holott az a példány valóban a Bél-féle eredetiről készült, 18. század végi másolat. Nem tudjuk, vajon Gyurikovits ezt az anyagot szó szerint másolta, vagy csak kivonatolta, de ezt a kettő egybevetéséből ki lehet deríteni. Abban egyetértünk a szerzőkkel, hogy minden másolás szövegromlással jár, de éppen ezért kellett volna a korábbi példányt is meg nézni.¹⁸⁴

1976—77-ben a Vasi Szemle közölte 7 folytatásban Bél Mátyás Vas megyéről készült leírását. A helyszíni kutatások során alkalmam nyílt Esztergomban ezt a kéziratot átnézni, és elmondható, hogy ez az egyik legszebb, leggazdagabb anyagot tartalmazó része a Notitiának. Igazán csak sajnálni lehet, hogy ennyi folytatásba tördelve, összezsúfolva jelent meg egy nagymúltú megye oly fontos forrása. A geográfiai és térképtörténeti kutatásairól ismert (Mikoviny kapcsán már említett) Bendefy László igen rövid bevezetőjében elmondja, hogy az esztergomi kézirat alapján dolgoztak. Nem tudtuk egyetérteni azon nézetével, hogy a kézirat 1740 körül készült.¹⁸⁵ Mint a többi leírás, ez is valamikor az 1723—1732 közti időszakban készülhetett, és ha hiszünk annak a föltételezésnek, hogy a Pozsonyhoz közelebb eső részek hamarabb kerültek sorra, akkor Vas megyének elég korán kellett készülni. Az egyes folytatások végén alapos jegyzetek vannak, érthetetlen viszont az utolsó, (7.) folytatás végén található Utószó, mert az ott közöltek inkább a bevezetőbe kíváncsiak volna.

¹⁸¹ LUKÁCS K. 1943.

¹⁸² BÉL Mátyás: Esztergom vármegyéről. Fordította: Prokopp Gyula, bevezető: Zolnay László. Tatabánya, 1957. Bél kapcsán az alábbi dátum szerepel: 1684—1742 (?).

¹⁸³ BÉL Mátyás: Heves megye ismertetése 1730—1735. Fordította és bevezette: Soós Imre. Eger, 1968.

¹⁸⁴ BÉL Mátyás: A kúnok és jászok avagy filiszteusok (ld. 106.) ...Kár, hogy az alapos jegyzeteket készítő szerzők következetesen „Gyurkovits”-nak írják Gyurikovits nevét, (p. 9.) és hogy mint írják, nem vállalhatták az „előreláthatóan időigényes kutatást” (p. 9.), mert ez hasznára lett volna a munkának.

¹⁸⁵ BÉL Mátyás: Vas vármegye leírása. Bevezető és jegyzetek: Bendefy László. Fordította: Tihanyiné, Szálka Irma. Vasi Szemle, 1976. pp. 108—126; 421—258; 463—476; 567—583; 1977. pp. 60—81; 266—295; 446—470. Az idézett rész p. 109.

Ebből derül ki, hogy Bendefy az általa érdektelennek, vagy ismétlésnek minősülő részeket kihagyta, így a szöveg 20—25 százalékkal lett kevesebb (!).¹⁸⁶

Múzeumi kiadásban készült el Pest megye leírásának kiadása a Notitia 3. kötetében, Bél által kiadott Pest—Pilis—Solt vármegye szövege alapján.¹⁸⁷ Sajnos, ebből is több részt, egyebek között a váci püspökök névsorát és életrajzát, kihagyták. Kiegészítették a 4. kötetből, Hont és Nógrád megye vonatkozó részeivel, illetve Fejér megye kéziratos anyagával. Az azonban nem derül ki, milyen kéziratot használtak. Kiegészítették viszont a kötetet az 1728-as regnicolaris összeírás adataival — mindig szembesítve az adatokat Bél megjegyzéseivel.¹⁸⁸ A kötet végén levő egy oldalnyi, 13 pontból álló jegyzetanyag kissé szűkszavúnak tűnik. Vitatható az is, hogy a Bél féle anyagot és az 1728-as összeírás adatait együtt (keverve) közlik.

Rövid terjedelmű, de jól elkészített kiadás jelent meg a Bodrogról. Püspöki Nagy Péter bevezetőjéből megtudjuk, mely kéziratok ismeretében készült a fordítás, ír Bélről és a nagy vállalkozásról és formailag is igyekezik az eredeti szándékot követni, a lapszéli rövid tartalmú utalásokkal.¹⁸⁹ Elkészült Bihar megye kiadása is, szintén múzeumi vállalkozásban. A szerzők a teljes anyagot közzétették, így olyan helységek is szerepelnek, amelyek ma Romániához tartoznak. A bevezető részből sok dolog kiderül, de Bél Mátyásról elég kevés. Ezt a szerző az olvasóra bízta, mondván, hogy lexikonokban minden megvan az életéről, ami csak kell.¹⁹⁰ Amit még is közöl róla és a Notitiáról, azt Szalatnaira hivatkozva¹⁹¹ teszi, ami azért sajnálatos, mert ez a kis írás inkább moralizáló, esszézerű összegzés, a nem túl gazdag Bél irodalomban azért van ennél átfogóbb is. Bélről írva ma még nem lehet Haán Lajos általunk is sokszor idézett tanulmányát nélkülözni — sajnos a bevezető ezt teszi. Megtudjuk azt is, hogy az OSZK-ban őrzött másolat alapján dolgoztak. Kár, hogy az esztergomi példányról nem tudnak.¹⁹² Még sajnálatosabb, hogy a kis számú jegyzet a közlés végére szorult, az pedig kifejezetten hiba, hogy ebben a részben együtt közlik Bél saját láb-jegyzeteit a kiadó jegyzeteivel. Ez utóbbiakban is elsősorban a mai, modern helytörténeti cikkekre, művekre találunk utalásokat és megjegyzés nélkül maradnak Bélnek — a mai kutató számára is fejtörést okozó hivatkozásai — mint pl: Lazius comment. Rom. Lib. XII...,¹⁹³ Durar Rom. Dac, Cap, vagy az odavetett szerző nevek, Révay, Bethlen, Kitkonich, Szentiványi, stb. ma már nem tartoznak a közismert szerzők közé. A jegyzetkészítő is érzi ezt, és egy esetben (Köleséri Sámuel)¹⁹⁴ meg is adja a kívánt információt. A Bélről közölt arcképről sem derül ki, hogy ez a Kupeczky János-féle ábrázolás.¹⁹⁵

A legfrissebb — általunk ismert — kiadás Tolna megye leírása, amely Szekszárdon jelent meg. Rövid, de tartalmas bevezetője tartalmazza a kéziratra és Béltre vonatkozó legfontosabb információkat — sajnos hivatkozás nélkül. Kár, hogy nem tud

¹⁸⁶ Uo. 1977. p. 463. Ugyanitt Bendefy tévesen azt írja, hogy Bél életében csak 5 megye leírása jelent meg.

¹⁸⁷ BÉL Mátyás: Pest megyéről... (ld. 161. jegyzet.)

¹⁸⁸ Uo. pp. 63—77.

¹⁸⁹ BÉL Mátyás a Bodrogról. Fordította és bevezette: Püspöki Nagy Péter. Bratislava, 1977. Klny. az Irodalmi Szemle 1977/10. pp. 904—920.

¹⁹⁰ BÉL Mátyás Bihar megye leírása. Fordította P. Szalay Emőke, bevezető, jegyzetek Csorba Csaba. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalú, 1978. pp. 51—107. Az említett rész p. 51.

¹⁹¹ SZALATNAI Rezső: Bél Mátyás ifjúsága. In: Arcképek háttérben hegyekkel. Bratislava, 1969. pp. 5—22.

¹⁹² Coll. Batthyanyana Cat. X. Hist. Tit. I. q. 121 oldal

¹⁹³ BÉL M.: Bihar megye leírása...p. 100.

¹⁹⁴ Uo. p. 103.

¹⁹⁵ A Bélről ismert két ábrázolás közül a Notitia második kötetének elején szereplő, és általunk közölt metszet a másik. (Schmutzer András és János metszete).

arról, Bél elég nagy számú segítséggel dolgozott.¹⁹⁶ A közlés végén egy oldal Bél élet-rajz is található, ismét minden szakirodalmi hivatkozás nélkül.¹⁹⁷ Viszont híven követi a Bél által a Notitia kiadott kötetekben megvalósított formát.

Az elmondottak ismeretében és figyelembe vételével készült jelen kiadásunk 1976—1982 között. Módunkban állt — a fordítókkal együtt — több napon át Esztergomban az eredeti anyagot is megnézni, a másolatokat egybevetni. Nem hisszük, hogy az elkészült munka a tökéletes, ideális Bél kiadás. Valljuk, hogy ezt — ilyet csakis központilag, egységesen kidolgozott elvek szerint lehet készíteni. Ez ügyben az MTA irányító szerepére van szükség.

A munka során az eredeti kéziratokat vettük alapul, de figyelembe véve a 18. század végén készült másolatokat is. A földrajzi neveket eredeti formájukban közöljük, kivéve a közismert latin alakokat, amelyeket lefordítottunk. (Tehát Tibiscus — Tisza, Danubius — Duna, stb.). A lapszéleken közölt tartalmi kiemelés a Bél féle eredetiben nincs meg, csak a róla készült érseki másolatban, de mivel az Bél szándéka szerint készült, sajnáltuk volna elhagyni.

A teljes szöveget közöljük, egyetlen kihagyással: a Csongrád megyei kötetben szereplő 1719-es, szegedi császári kiváltságlevelet, amely igen terjedelmes és részben protokolláris jellegű, elhagytuk, azért is, mert ennek eredetije a szegedi levéltárban megtalálható, modern latin nyelvű közlése és fordítása pedig szerepel Reizner János Szeged történetében.¹⁹⁸ A fordításhoz és egyéb munkához felhasznált mikrofilm és fotómásolatok, valamint a megyeleírások gépelt, latin szövege a Móra Ferenc Múzeum Történeti Adattárában hozzáférhető, a kiadással kapcsolatos levelezés és egyéb anyaggyűjtés minden mellékletével együtt.

¹⁹⁶ BÉL Mátyás Notitia Hungariae novae historico—geographica c. művéből Tolna vármegye leírása. Fordította dr. Kun Lajos. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szekszárd, 1979. pp. 329—364. Az említett rész p. 329.

¹⁹⁷ Uo. p. 364.

¹⁹⁸ REIZNER J. i. m. I. pp. 269—276. (a fordítás), a latin szöveg pedig a IV. pp. 301—318. Az eredeti irat jelzete Szeged Város Titkos Levéltára 138. sz.

JUHÁSZ ANTAL:

A KORABELI NÉPELET BÉL MÁTYÁS MŰVÉBEN

A hazai népelet tudományos igényű föltárásának kezdetei előtt jobbra külföldi utazók leírásai, úti beszámolóik hoztak hírt a „pórnép” életéről, egy-egy táj, település népeinek arculatáról. Csongrád és Csanád megye népismerete nem bővelkedik ilyen forrásokban. Jószerével csak a burgundiai Bertrandon de la Brocquiérenak az 1433. évi Szegedet és környékét és Evlija Cselebi török utazónak a hódoltság alatti Szegedet bemutató leírására hivatkozhatunk. Ezért különös jelentősége van a táj népismerete szempontjából Bél Mátyás itt először közölt vármegye-ismertetéseinek. Értéküket aláhúzza, hogy 1730 tájáról, olyan időből tájékoztatnak a két megye népeinek életmódjáról, amikor az életkörülmények — a hódoltság után — már konzolidálódtak és amely időről a szűkszavú levéltári forrásokon kívül részletgazdag leírások még nem állnak rendelkezésünkre.

Bél Mátyás adatgyűjtései, megfigyelései egy részét a természetföldrajzi leírásba, más részét a települések ismertetésébe szötte bele. Föltűnően sok észrevétele van a Tisza-mellék kiterjedt vizivilágáról és a halászatról. „A vízi és szárazföldi madarak... nagyon szeretik a mocsarokat és nádasokat — írja. — Egyes fajtákból és fajzatokból olyan sok van, hogy néhol szinte elsötétülni látszanak tőlük a vizek. Száracsák és tavi tyúkok szűnni nem akaró látványa után billegények, azután légykapók, vadludak, récék és gémekek legkülönbözőbb fajtái kerülnek szem elé...” Az érzékletes jellemzés minden bizonnal élményből született. Leírásából kirajzolódik a folyó előtti természeti környezet, a vizek világa, amelyről eddig a 18—19. századi földmérő mérnökök — Balla Antal, Vedres István, Schéner György, Bainville József, Boros Frigyes — térképei¹ és az ármentesítések után visszaemlékezéseket gyűjtő kutatók — elsősorban Herman Ottó és Lakatos Károly munkái nyújtottak támpontot.² „A Tiszán innen és túl minden közeli terület mocsárral borított, ezért hosszú szakaszokon járhatatlanná és művelhetetlenné válik a táj. Mindent erdőszerűen burjánzó nád és sás borít.” — írja egy helyen. A Körös Tiszába ömlésétől a Szeged alatti folyószakaszig, a két parton 15 olyan mocsaras területet sorol fel, ahol a víz gyakran hatalmas tóvá duzzadt.

¹ Balla Antal Szeged szabad királyi város határáról 1778-ban készült térképe a Móra Ferenc Múzeum (MFM) gyűjteményében; N. S. K. Szeged Városához tartozó Tápai Helység Szántó Földjeinek és Kaszálónak úrbéri felosztása. Készítette 1808-ban Vedres István, Somogyi-könyvtár, Szeged; T. N. Csongrád vármegye földképe... Készült az 1831. esztendőben Schéner György által, MFM; Csongrád megye térképe annak adóközségekre felosztása szerint, Josef Bainville, 1851., CsmL Szentés; Situations Plans des rechtsseitigen Percsora—Szegedinen Consortiums in den Csongráden V. Theissfluss Section, Boros Frigyes, 1858. CsmL Szentés.

² Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Bp. 1887, Lakatos Károly: A pákász vagy nádlaci. Néprajzi Értesítő, 1912.

E helyeken szinte elképzelhetelen halbőséget tapasztalt. A Kurca melléki *Kondora* mocsárról írja: „A halbőség miatt csaknem bűzlík és jóllehet madarak tízezreit táplálja, sosem fogy ki...” a *Hód-tóról*: „Bőven van benne ponty és csuka, másfajta halból is olyan nagy mennyiség van, hogy semmiféle vízimadársereg nem képes kienni” a *Porgány-fokról*; „...csak úgy hemzseg benne a mérhetetlenül sok hal.” 1730-ban, amikor következtetésünk szerint Bél Mátyás Csongrád megyében járt — „olyan bő volt a halászsákmány, hogy ha valamikor, hát azon az őszön igaz lehetett, amit mondanak, hogy a *Tisza kétharmada vízből, egyharmada pedig tiszta halból áll.*” Ezt a mondást először Edward Browne angol orvos jegyezte föl, aki 1667—70-ben a Royal Society megbízásából utazott át Magyarországon, s megállapította: „A Tisza Európának halban leggazdagabb folyója.”³

A halfogás szerzőnk tapasztalata szerint „bizonyos mértékig kárpótolja a teljesen tönkrement aratásokat és a gyenge eredménnyel járt kaszálásokat” — vagyis a Tisza áradásai által okozott veszteségeket. A szegediekről szólva följegyzi, hogy „a polgárok zöme... halászzal keres kenyeret... Ha ugyanis lehetősége van valakinek ladikot és hálót vásárolni, megszerezheti a halászati engedélyt. Így aztán az egyébként napszámos munkával foglalkozó emberek is ladikba szállnak éjjel és halászzal több nyereségre tesznek szert, mint amennyit napi bérünnel kerestek.” Bél megállapításából két fontos következtetést vonhatunk le: egyfelől azt, hogy Szegeden számosan mellékfoglalkozásul üzték a halászatot — amire etnográfusok a 20. században is találtak példát,⁴ másfelől azt, hogy a halászat a táplálékszerzésen kívül sok szegedi családnak alapvető megélhetési forrást jelentett.

Bél leírja a szigonnyal történő vízahalászatot, ami egyik legkorábbi halászati ismertetésünk. Tudósít a hal tartásának módjáról is: „A pénzért el nem adható halakat napon szárítják, vagy lesózza... elteszik, hogy később télen drágábban adhassák el őket. A kiszáritott halakat a tető mindkét oldalán fölaggatva a napra teszik.” A tetőn történő halszáritás följegyzése új adattal bővíti a Szeged vidéki halhasítás, -tartásítás egyébként is gazdag szakirodalmát.⁵

A szegedi Tisza-parton Bél Mátyás naponta több mint száz halasbarkát tudott összeszámolni. Pontosságára jellemző, hogy több halfajta árát is följegyezte, ami az egykorú piaci árakat ismerve módot nyújt gazdaságtörténeti elemzésre.

A bőséges halászmány nem csupán az embereknek és a vízi szárnyasok tízezreinek nyújtott táplálékot, hanem a díszlőknek is. Dícséri a Kurcában és a Marosban főtt halakat, melyek a tiszaiaknál ízebbek voltak.

Bél a Tisza-menti nyerstáj nyújtotta másik ősfoglalkozásról, a vadászatról is tájékoztat. Föltűnően kevésnek találta a szarvast és dämvdát, bár a lakosok szerint mindkét vad valamikor tömegesen élt a Tisza mellékén és a mezőkön. Gyakoribb volt a róka, farkas és a nyúl. Leírja a téli vadászatot: „Fagykor, a tavak beállta után felgyújtják a nádasokat, miközben ezek szélében-hosszában égnek,... minden élőlény rémülten menekül. A vadászok ekkor körülállják ezeket a részeket és a lángok segítségével kiűzött vadakat nem kisebb élvezettel, mint haszonnal ejtik el...”

Dícséri a csongrádi táj gulyáit és méneseit. Utal a ridegtartásra, a legeltetés módjára és rendkívül finom megfigyelést közöl a ridegen tartott lovak vadságáról. Megtudjuk tőle, hogy elsősorban magyar fajta juhot tenyésztettek — „bár a német (a

³ Angol utazó (Edward Browne) a leigázott Magyarországon. In: Haraszi Sándor—Pethő Tibor (szerk.): *Utikalauzok a régi Magyarországon*. Bp. 1963. 136.

⁴ *Szilágyi Miklós*: Halászat. In: *Tápé története és néprajza*. Tápé, 1981. 275., 295.

⁵ *Herman Ottó* i. m., *Bitó János*: *Az én kiskirályságom*. Szeged, é. n., *Nyíri Antal*: *A kihalt szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai*. Alföldi Tudományos Gyűjtemény II. 1946—1947. Szeged, 1948. 257—261. *Bálint Sándor*: *Szegedi szótár*. Bp. 1957., *Uő*: *A szegedi nemzet*. Első rész. MFMÉ 1974/75—2. Szeged, 1976. 439—442.

merinói juh, J. A.) is szépen fejlődik azokon a legelőkön, ahol sok a zsenge fű és nincsenek undok tocsogók.” Az igényesebb és a mostoha legeltetési viszonyokat nehezen tűrő merinói fajtát tehát a 18. század második harmadában már tenyésztették Csongrád vármegyében. A disznóknak a mocsarak és a nádasok nyújtottak táplálékot, ahol apró gyökereket és halat ettek, amitől oly kövérré híztak, „amilyenre másutt még házi tartással sem képesek...”

A földművelés alapját képező termőföldet Bél Mátyás így jellemzi: a Tisza—menti, nádasokon túl a nedvességbőség miatt termékenyvé válik a szántóföld... Búza és mindenfajta magvas növény megterem rajta, jóllehet egyszer szántják. Trágyázást nem igényel, sőt anélkül is gazdagon terem.” Ez azonban csak a folyómenti jóminőségű öntéstalajokra, ún. feketeföldekre vonatkozik. „Ami távolabb van (a Tiszától) — folytatja —, kevésbé terem, ha csak nem művelik meg háromszor, nem hajt hasznot. Más-hol annyira használhatatlan vetés szempontjából, hogy még a barmoknak is alig használ.” Utóbbi megállapítása a Duna-Tisza közti homokpusztákra — Szeged, Dorozsma, utóbb Kistelek határának egy részére — utal, amelyeket egészen a 19. század második feléig kizárólag jószáglegeltetésre használtak.

Megállapítja, hogy „a Tiszán túl gazdagabb a gabonatermés,” ami egybevág a Bél Mátyás óta e tájon élt paraszt-nemzedékek tapasztalatával.

Csongrád megye népéről megállapítja, hogy „...ügyes földművelők, különösen törekvőek egyrészt a mezei munka, másrészt a baromtartás terén. Ezért aztán ritkán vannak otthon, szinte egyfolytában a mezőkön és pusztában, valamint a barmok karámjainál tartózkodnak, csak ünnepnapokon térnek falvaikba.”

Itt találjuk Bél Mátyás tárgyalt leírásának egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb néprajzi tanulságát, amelynél érdemes kissé elidőznünk. Miről vall ez a megjegyzés? — Megtudjuk, hogy a mezei munkát végző és jószágtartó népesség szinte folyamatosan a határban tartózkodik, csak ünnepnapokra „tér meg” belterületi házába. A pusztákon legeltető pásztorokról régóta tudott, hogy huzamosan kinttartózkodtak a jószág mellett, ám ők még ünnepnapokon sem keresték föl falvakban, mezővárosokban élő családjukat, csak késő ősszel (András-nap, november 30-a körül), amikor a barmot „szétverték,” telőre hajtották. Így tehát a megállapítás inkább a mezei munkával foglalkozkodó parasztokra, jobbágyokra vonatkozhat. Az is ismert, hogy Szegeden, Hódmezővásárhelyen a 18. század első évtizedeiben kialakult az egyéni használatú — Szeged határában a magánbirtoklású — szállásföldek rendszere, amelyeken a vásárhelyi telkesjobbágyok illetőleg a szegedi parasztgazdák jószágaitak teleltették, de a szállásföld egy-egy darabját szántották is.⁶ Szeged 1747. évi határtérképe a szállásövezetben már 137 „tugurium”-ot (szállást, építményt) tüntet föl, Hódmezővásárhelyen pedig az urbárium előtti földmérés alkalmával, 1761-ben 700 tanya— illetve szállás-számot osztottak ki.⁷ Az a vásárhelyi jobbágy, aki szállásföldjén a gyepet feltörte, a földesúr terhek alól 3—5 évi mentességet kaphatott.⁸ Ez kétségtelenül ösztönözte a szállásföldek fölszántását.

A szállásföldek használatáról és az ott készült építményekről a dél-alföldi kutatás az utóbbi években számos új forrást tárt föl, amelyek bővítették ismereteinket a 18. századi szálláskialakulásról, de a szállásokhoz kötődő életmódról, pontosabban a belterületi ház és a külterületi szállás közötti kétlakiságról a fölku-tatott 18. századi források rendszerint hallgatnak. Adatok híján visszakovetkeztet-

⁶ Juhász Antal: Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. Ethnographia 1975. 2—3. 276—312., Szentí Tibor: A vásárhelyi tanyák adatai az 1744—1848-ból megőrzött becsűjegyzőkönyvekből I—II. Vásárhelyi tanulmányok IX. Hódmezővásárhely, 1979. 69—124.

⁷ Tárkány Szűcs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. 209.

⁸ Tárkány Szűcs i. m. 209.

ni pedig megalapozatlan lett volna. Bél Mátyás megállapítása most arról tanúskodik, hogy a földművelők már 1730 táján hét közben egyfolytában a mezőkön—szállásföldjeiken—tartózkodtak, ahová a munkavégzés kötötte őket—, s csak ünnepe napokra tértek „haza” városukba, falujukba. Kár, hogy a megállapítás nem köthető meghatározott településhez, mivel úgy érvényességét jobban ellenőrizhetné a településtörténeti kutatás. Általános érvénye mai ismereteink szerint így is kérdéses, inkább a szállásföldek művelésében és betelepítésében elől járó Szeged és Hódmezővásárhely parasztságára tekinthető megalapozottnak. Ezt az is valószínűsíti, hogy Bél Mátyásnak e két város népéletéről volt számottevő ismeretanyaga.

A szegedi nép gazdálkodásáról a „különleges rész”-ben is van mondanivalója: „A legtöbb, Szegedet körülvevő pusztát... ennek lakói vagy szántásra, vagy baromtarásra használják...” majd ezzel folytatja: „...ámbar nincs semmi értéke a gabonának és nincs lehetőség a szállítására, mégis összegyűjtenek annyit, amennyi a házi használatra szükséges. Néha—néha azonban tűrhető áron el is adnak.” A szegedi határ övezetes beosztását Bél Mátyás nem említi, pedig levéltári források nyomán valószínű, hogy 1730 tájára kialakultak a város körüli nyomáson (belső legelőn) kívül a szántóföldek, a kaszálók vagy szálláskertek és a puszták vagy külső legelő egymástól elhatárolt övezetei. Előfordul, hogy a kaszáló övezet egyes területeit, pl. Zákányt, Csorvát az egykorú iratok még a század derekán is pusztának említik, ami a határrészek korábbi, 16—17. századi elnéptelenedésével, pusztásodásával magyarázható. A puszták e területek korábbi, megszokottá vált megnevezése volt, valójában a szegediek a kezdetben szabad foglalkással megszállt, majd adományozott és pénzért vásárolt kaszálótelekeket szántották, helyesebben szántogatták — miután azok elsősorban fűkaszálásra, az állatok takarmányának összegyűjtésére szolgáltak. A fekete-földi szántókon kívüleső földek homokos talajúak voltak, azért írhatta joggal Bél Mátyás, hogy többnyire csak a népesség gabonaszükségletét teremték meg, eladásra ritkán jutott.

Több helyen is említi a szőlőtermesztést. Csongrád megye ismertetésének általános részében ír a szőlőfajtákról, az ültetés és a művelés módjáról, a szüretéről és a borokról. Informátorai szerint a szőlőkből — bár nemes fajták — nem elálló bort szűrnek, amelyek fél év alatt megecetesednek. Kevésnek találja a gyümölcsfát, viszont dicséri a görögdinnyéket: „1730-ban, amikor sehol sem látott az ember elég gyümölcsöt, itt voltak a legérettebbek és legnagyobbak.” A káposzta- és a zöldség-félék a tájon „ritka nagyságúra” nőnek, ezért termelésük hasznot hozó, s végül csak említi, hogy „néhol dohányt is termesztenek,” ami hasonlít a török fajtákhoz. Takács Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy Csongrád megyei dohánykertesszések Bél Mátyás leírásának elkészülte után, a század közepén kezdtek kibontakozni.

A szegediek „a szőlővesszőt a nyugati és az északi irányban elterülő kertekben mindenütt sík, mezei helyen, fellazított fekete földön,... fúró számára ... alkalmas talajon ültetik. Minden évben igen bő termést hoz. Jó, többnyire vörös színű, de azért kevésbé elálló bort terem.” Hasonló minőségűnek tünteti föl a vásárhelyi borokat is.

Csanád megye földje — Bél Mátyás tájékozódása szerint — termékenységet tekintve nem maradt el környezete mögött: „... sík földje búza és gabona termesztésére alkalmas, de a szőlőművelés sem hiányzik, különösen Makó városánál nemes és jóízű bor terem.” Bél dicséri a makóiak mezei munkában megmutatkozó szorgalmát. Ennek tulajdonítja, hogy „mezőgazdasági javakban bővelkednek,” emellett a rétek termékenysége folytán az állattartásban is kitűnnek.

A termelési szférán kívül értékes feljegyzéseket köszönhetünk Bél Mátyásnak a javak felhasználásáról, a fogyasztás egykorú szintjéről is. Csongrád megye népe a

Tisza-menti mocsarakban termő nádat nemcsak tüzelésre, hanem házak építésére is használta. „Kevesen építik házaikat rakott falból — írja a szegediekről —, a legtöbben sövényfalként (?) földbe tűzött nádat használnak. Előbb erősen, sűrű sorokban megkötözik, majd sárral tapasztják be és kimeszelik. Azt tapasztaltuk, hogy elsősorban a szegényebb magyarok és rációk tesznek így.” Tüzelésre a nád mellett szalmát és szárított tehéntrágyát használtak — írja Hódmezővásárhelyről, de voltaképpen az egész, fában szegény tájra érvényesen.

Tömör és pontos a Csongrád megyei nép ruházatának jellemzése: „Egyesek szőrruhába vagy gyapjába, mások bozontos juhírhába, az előkelőbbek közönséges posztóba öltöznek.” Ám a felsorolás csak a férfi felső ruházat alapanyagairól teljes, nem szól a női viselet jellegéről és az ismereteink szerint elterjedt vászon ruhadarabokról. Figyelmet érdemel, hogyan viszonyultak a kortársak a szegedi magyar viselethez: „Mindenki szereti a magyar viseletet — írja —, még a németek is, bár különösen a rációk utánozzák a magyarokat, jóllehet valamivel hosszabb és értékesebb ruhában láttuk őket. Kiváltképpen a bosnyákok asszonyait csudáltuk, ahogy aranytól és ezüsttől ragyogó, díszes selyemruhájukkal sok nőt felülmúltak.” A török alatti és a hódoltság utáni népeségmozgás következtében több nemzetiségű Szegeden tehát a magyar viselet már a 18. század első felében mintaképpé, utánzásra érdemes példává vált. A szerb és bunyevác asszonyok színes selyemből varrott, arany és ezüst láncokat, címeikkel megrakott ünneplő öltözete a jó másfél évszázaddal későbbi szemtanuknak — Cserzy Mihálynak, Tömörkény Istvánnak — is föltűnt.⁹

A népi táplálkozásról csak két futó benyomást rögzített Bél Mátyás leírása: a szegediekről írja, hogy „legtöbben, de főleg a szegények, halat esznek, hús helyett ez jelenti napi táplálékukat” — Csanád megye népéről pedig: „Táplálkozásuk és öltözködésük a vagyoni helyzetnek megfelelően hol műveltebb, hol meg ismét silányabb.” Mindkét megjegyzés Bél Mátyásnak — és adatszolgáltatóinak — a társadalom anyagi ellátottsága és anyagi javak szerinti rétegzettsége iránti érzékenységét jelzi. Ez a nyitottság és egyfajta humánus, emberbaráti szemlélet mutatkozik meg abban is, ahogyan a nép életmódjáról számot ad.

Szeged lakóinak jellemzéséből egy döntően önellátásra berendezkedett népeség rajzolódik ki előttünk. „Munkával, gondoskodással és szorgalommal haladnak ugyan valamit, a megszerzett dolgot azonban inkább otthoni fogyasztásra kell használniuk mint eladásra. Így aztán, mivel semmit sem tudnak pénzzé tenni, a meglévő is alig elég a saját fenntartásukra...” A szegénységet szerinte másfelől a természeti csapások okozzák: „Egyszer... az árvizek és kiáradások, máskor a madarak, rovarok és egerek pusztításai verik őket.” Az okmagyarázat nyilván nem teljes, — hiszen a javak egyenlőtlen elosztásának fő okát szerzőnk nem jelöli meg (ez nem is róható föl neki!) — de így is tanulságos képet ad egy alföldi város 18. század eleji népi önellátásáról, amelyet árutermelés híján a pénzgazdálkodás még alig feszített szét. Talán Bél Mátyás is érezhette, hogy a korabeli Szeged egész társadalmára ez a kép nem jellemző, ezért hozzáfűzte: „Mindenkiről azonban még sem mondanám ezt, ugyanis vannak olyanok is, akik valahogyan meggazdagodnak és jobb sorsot élveznek...” Itt minden bizonnyal azokra gondolt, akik nagy arányú marhatenyésztéssel és eladással, kereskedéssel és jövedelmező kézművesiparral foglalkoznak. Szeged népének megélhetési forrásait összegezve így jellemezte: „A polgárok részint földműveléssel és állattenyésztéssel, részint marhakereskedelemmel és ruhaeladással, részint pedig kézművességgel és halászattal foglalkoznak.”

⁹ Cserzy Mihály: Népviselet és népszokások Szeged vidékén. Néprajzi Értesítő 1906., Tömörkény István: Amik eltűnnek. In: Munkák és napok a Tisza partján. Bp. 1963. 272., A nép divatjai. Uo. 305.

Szegeden évente négy országos vásárt tartottak, „különösen Szent Mihály és Szent György napon gyűlik össze rengeteg sok ember és állat.” Első nap tartják az állatvásárt, utána három napon át „számtalan sok sátorral állnak a vásárok a piacon. Ezekre főleg a trákok, a görögök és törökök jönnek a legtávolabbi vidékről, de vannak magyar, szlovák és német kereskedők is.” Kiemeli még Hódmezővásárhely vásárait, amelyek nagy sokadalmukkal és marhaeladásaikkal „egész Alsó Magyarországon kevés vásár mögött” maradtak el.

A pénzszűkében lévő szegediekre vonatkozó megállapítása mellé tegyük oda egy másik, ugyancsak Szeged népét jellemző adalékát: „Mivel mindennek rendkívül alacsony ára van, mindenkinek rendelkezésére áll az élelem. Nem bőven ugyan, de amennyire szükség van.” A látszólagos ellentmondás azzal oldható fel, hogy az alacsony árakat legalább részben a kis felvevőképességű kereslet magyarázza.

Észrevette, hogy a lakosság nagy része analfabéta, de a műveletlenség hátterét is megvilágította: „A betűvetést és a többi tudományt nem lusta vagy lomha jellemük miatt, hanem a szegénység miatt kénytelenek elhanyagolni.”

Több példát idézhetnénk rá, hogy Bél Mátyás fölfigyelt a korabeli társadalom rétegződésére, elsősorban a foglalkozás szerinti elkülönülésre. A Szegeden megtelepedett délszlávokról írta: „Elsősorban a rációk közt szokás, hogy kereset, mesterség munkálkodás szerint különülnek el — majd hozzát teszi — A magyarok is utánozzák őket.” Kézenfekvő, hogy a társadalomvizsgáló Bélszáma számára a népesség foglalkozás szerinti tagolódása tűnt szembe leginkább, s az sem tagadható, hogy ez a tagolódás bizonyos vagyoni rétegződésnek is megfelelt. Ám szerzőnk a leírt népesség ilyen rétegződése mellett fölfigyelt a szegénységre is, szinte több megfigyelést rögzített a szegények életmódjáról, mint a társadalom vagyonos rétegeiről.

Különleges figyelmet érdemelnek Bél Mátyásnak a táj etnikai arculatáról tett megjegyzései. A hódoltság utáni idők népességéről az 1715. és 1720. évi összeírások nyújtják az első tájékoztatást, ám ismertek e két összeírás hiányai. Acsády Ignác a korabeli Szegedről a következőt írja: „A városban sok iparos és kereskedő volt, de mint ilyenek, kiváltságukra és foglalkozásuk csekély jövedelmére hivatkozva, nem engedték magukat összeírni. 1720-ban... mégis felvettek 13 kereskedőt... Volt még több kereskedő is, köznéven „háti kalmár”, de sem ezek, sem az elég nagy számmal levő iparosok a megélhetésre és közterhek viselésére szükségeseken kívül mit sem kerestek.”¹⁰ Most eltekintve a kézművesek és a „háti kalmárok” vagyis vándor, utcai árusok szűkös kereseti viszonyainak megállapításától — ami különben a korra igen jellemző —, azt emelnénk ki, hogy a kereskedők és kézművesek nagyobb része az említett összeírásokban nem szerepel. Már pedig éppen a kereskedelemmel és a kézművességgel döntően bevándorolt görög, délszláv és német telepések foglalkoztak. Így róluk — még kevésbé föltárt levéltári forrásokon kívül — Bél Mátyás hozza az első híradást.

Az ismétléseket szeretnénk elkerülni, ezért itt csak jelezzük, hogy Bél Mátyástól tudunk a Szegedre települt szlávok előrehaladt asszimilációjáról: „Több a szláv, (mint a német) — írja — de ezek úgy magukévá tették a magyar nyelvet, hogy olyanok, mintha magyarnak születtek volna. Erősen utánozzák ugyanis a magyarok szokását, és hasonló ruhában járnak.” Az asszimilációt elősegítette a két fajta népelem összeházasodása: „Azelőtt... — írja Bél — nehezebben kötöttek egymással házasságot, ma a hosszas megszokás miatt már kevésbé vonakodnak egymástól.” A szegedi ráció viszont különállásukat jobban megőrizték.

¹⁰ Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam XII. Bp. 1896. 447.

A táj népének szellemi műveltségéről Bél Mátyás jóval kevesebbet írt, mint anyagi kultúrájáról, életmódjáról. Szeged népéről írja: „A lányok itt is sietnek házasságot kötni, nem így a legények. Úgy vélik ugyanis, hogy előbb a munka fáradalmait kell kibírniok, mielőtt a házasság bajaiba bonyolódnának...”

A szegedi rácok, „görög rítus” (orthodox rítus) szerint végezték szertartásaikat. Leír egy rác temetési szertartást, ami tömörségében is az egyik legkiválóbb korai szokásjellemezés Magyarország területéről.

Hódmezővásárhely tájékán a Tisza egyik mellékágát *Kelemenfok*nak nevezték. A megnevezés Bél leírása szerint egy Kelemen nevű vitézről vette eredetét, akiről azt tartották, hogy „e folyóöbölben vagy a szigeten ölték meg a törökök.” A Bél Mátyástól megörökített népi névmagyarázatban egy történeti monda magva rejlik.

Sorra vettük, hogyan tükröződtek a korabeli népelet jelenségei Bél Mátyás itt közzétett két vármegye-leírásában. Szemlénk és a csak szemelvényesen idézett adalékok elemzése alátámasztja mindazt, amit Tálasi István Bél Mátyásról, „népi műveltségünk első tudatos megfigyelője”-ről megállapított.¹¹ Bél munkájának három sajátosságát, a néprajzi érdeklődés és a kutatástörténet szempontjából értékes vonását szeretnénk kiemelni: legelőször jószemű megfigyeléseit, ténymegállapításait a bemutatott település illetve táj népességének foglalkozás és anyagi javak szerinti rétegezettségéről; másodsorban a népesség etnikai összetételére vonatkozó megállapításaiban tükröződő összehasonlító képességét, s harmadjára anyaggyűjtő módszerét, amelyben szerepet kapott a lakosok kikérdezése, olykor visszaemlékezések gyűjtése is. A történeti és népismereti kutatásnak ez a módszere Bél korában úttörő kezdeményezésnek számított, aminek a jelentősége akkor is nevéhez fűződik, ha nem minden esetben maga, hanem gyakrabban névtelenül maradt munkatársai végezték ezt az anyaggyűjtést. Mindenképpen érdeme, hogy nem becsülte le, hanem történeti-földrajzi jellegű munkájába integrálta az „orális történelem” elszórt adalékait is.

Sajnálhatjuk, hogy Csanád megye népéről igen-igen szűkszavúan ír. Az eddig közölt megye-leírásokból tudjuk, hogy ismertetései nem egyforma részletességűek, ami részint informátorai tájékoztatásának, részint rövid helyszíni szemléinek hiányai-
ból adódhatott.

¹¹ Tálasi István: Néprajzi életünk kibontakozása. Bp. 1948. 1.

Mathias Bél: Die Beschreibung der Komitate Csongrád und Csanád

Mathias Bél ist eine der ersten Persönlichkeiten im wissenschaftlichen Leben Ungarns von europäischem Rang und europäischer Bildung im 18. Jahrhundert. Aufgrund seines weitverzweigten Interesses und seiner an deutschen Universitäten erworbenen Kenntnisse war er nicht nur ein vorzüglicher Mitmacher des geistigen Lebens des Landes, sondern auch ein Organisator des wissenschaftlichen Lebens. Neben seinem theologischen, historischen und pädagogischen Wirken ist die Verfertigung eines mehrbändigen Manuskriptes mit dem Titel „Notitia Hungariae Novae historico—geographica“, seine hervorragendste Tat, das dem Leser das Ungarn seiner Zeit zeigte. Zur Zeit Béls erschien nur ein Bruchstück im Druck, davon weitere Teile kamen in verschiedene Orte (in die erzbischöfliche Bibliothek von Esztergom, in die Sammlung des Lyceums von Pressburg, ins Material der Landesbibliothek „Széchenyi“ bzw. der Ungarischen Akademie der Wissenschaften). Die Beschreibung nach Komitaten ist praktisch ein komplexes Unternehmen, das die Summierung einzelner Gebiete nach geographischen, historischen, verwaltungsmässigen, ethnographischen, wirtschaftlichen usw. Gesichtspunkten gab.

Vom handschriftlichen Material wurde schon in den vergangenen 250 Jahren das Material zahlreicher Komitate veröffentlicht. Diesmal bekommt der Leser das Material vom Komitat Csongrád und Csanád in moderner Übersetzung zur Hand. Die beiden Beschreibungen kamen deswegen zusammen, weil das heutige Komitat Csongrád im geographischen Sinne aus diesen beiden Komitaten zustande kam. Es fehlt praktisch nur das Material eines kleinen Teils, das des Gebietes zwischen den Flüssen Tisza—Maros und der heutigen Staatsgrenze (Szóreg, Deszk, Kiszombor usw.), da dies zur Zeit Béls noch Militärgrenze war, und gehörte nicht zur Verwaltung des Komitates. Die jetzige Ausgabe wurde auf Grund der in Esztergom (Gran) verwahrten Manuskripte verfertigt; sie enthält ihren vollen Text bis auf einen Teil. Wir veröffentlichen die der Stadt Szeged im Jahre 1719 wieder den Rang einer königlichen Freistadt verleihende lange königliche Privilegienurkunde nicht, da man heute ihren korrekten lateinischen Text und ihre richtige ungarische Übersetzung im Original und in moderner Ausgabe zugleich erreichen kann, und die Veröffentlichung des zahlreiche Ungenauigkeiten enthaltenden Textes von Bél schien nicht zweckmässig zu sein.

Aus den Beschreibungen tut sich das Leben des von der türkischen Herrschaft befreiten Gebietes auf. Die Hauptbeschäftigung ist die Landwirtschaft, man baut hier viel Getreide an, aber vom Wein und Tabak kann auch gelesen werden. Es gibt hier weitere Tiere Vieh, Schaf, aber die Jagd hat auch eine wichtige Rolle und besonders die Fischerei. Die Fischwirtschaft der Tisza—Gegend war zu jener Zeit legendenhaft. Im Fluss befindet sich ein Drittel Fisch und zwei Drittel Wasser — schreibt der Verfasser. Er beschreibt die hier wohnenden Völker, spricht von Ungarn, Deutschen, Slowaken und Serben, von den griechischen Kaufleuten usw. Er spricht über die Städte, über Szeged, Csongrád Hódmezővásárhely, Szentes und Makó. Er beschreibt die Kirchen von Szeged, erwähnt die Beamten des Bischoftums Csanád und die Gutsbesitzer im Komitat. Die beiden Beschreibungen sind wichtige Quellen für die die erste Hälfte des 18. Jahrhunderts studierenden Forscher.

Die begleitende Abhandlung von István Zombori macht Béls Leben und Arbeit bekannt; besonders die Vielfältigkeit. Er beschreibt die evangelische Intelligenz in den Städten von Oberungarn, die sich während der Glaubensverfolgungen im 17. Jahrhundert zu einer Schicht von einheitlicher Physiognomie ausgebildet hat, und deren Mitglieder — ob sie Deutsche, Slowake oder Ungarn waren — sich einheitlich mit ihrem „hungarus“ — Bewusstsein hervorragten, und wurden zur Wende des 17—18. Jahrhunderts zur Hauptbewegungskraft der heimischen geistigen Erneuerung.

Bél ist ein Schüler dieser Gesellschaft, ohne sie kann sein Wirken nicht verstanden werden, gleichzeitig ist er aber ihr hervorragendster Vertreter. Béls Lebenswerk gibt die Synthese der Tätig-

keit der ihm vorangehenden, er ist aber zugleich der Begründer der ungarischen wissenschaftlichen Forschung in modernem Sinne.

Diese Abhandlung beschäftigt sich mit den Entstehungsumständen der „Notitia“ und mit chronologischen Fragen, analysiert die von Bél als Analogie verwendeten früheren Werke (die Beschreibungen von Miklós Oláh, Pál Gregoriancius, Péter Révai, Bonbardus und Parschitius), weist auf die Beziehung Béls und seiner Mitarbeiter hin, und am Ende geht er auf die zur Beschreibung verfertigten Landkarten ein (Arbeiten von Sámuel Mikoviny). Die veröffentlichten Illustrationen wurden von den Manuskripten in Esztergom (Gran) gemacht.

Die Abhandlung von Antal Juhász zeigt die damalige Wirtschaft auf Grund der Manuskripte, die Gestaltung des Gehöftsystems sowie die Entwicklung der Landwirtschaft, Viehzucht und der Fischerei im 18. Jahrhundert.

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 58 63 64 80
 Abaújvár megye 134 139
 Ábelfalva 116
 Abon l. Abony
 Abony 74 81
 Ábrahám Kaltschmied l. Kaltschmiedt
 Acsad 75
 Acsády Ignác 168
 Adria 141
 Albert 21
 Albert püspök 67
 Aldana tábornok 30 77
 Alemann Péter l. Péter I. király
 Alexandri Károlyi l. Károlyi Sándor
 Alfonso Perez l. Perez Alfonso
 Al-Győ, Algyő 10 50 53
 Ali, Hali eunuch 31
 Alsó-Magyarország 48 168
 Alsóváros, Al-Szeged 13 32 35 38 39 77
 78
 Alsó Sztregova 121
 Amsterdam 79 80 139 155
 Andalics mocsár 12
 András l. András I. király
 András, Anjou 66
 András I. király 62 64 80 81
 András II. 23 27 65 81
 András III. 65
 András, jeruzsálemi l. András II.
 Andrásziak 21
 Andrászi alispán 52
 Andrászi Comitis 149
 Andrászi Zsigmond 22 77
 Anglia 122
 Anhalt 129
 Antal püspök 65
 Ányás 10 52
 Arad 10
 Arad megye 55 57 80 134 139 154
 Aranybulla 81
 Arnulj császár 131
 Árpád 76
 Árva megye 136 139
 Assadfalva, Asszonyfalva 75 82
 Asztalos Miklós 114
 Attila 17 76 131 140
 Augsburg 80 128
 August Hermann 127
 Azori szigetek 146
 Bácska 80
 Bács-Bodrog megye 134 139 159
 Bács-Kiskun megye 136
 Bainville József 163
 Baja 146
 Bajmak l. Bajmok
 Bajmok 53 54 79
 Bakics Péter 30
 Bakonybél 63 81
 Baktornya 74 82
 Bakos Gábor, osgyáni 119
 Balag 53
 Balag-tó l. Ballagi-tó
 Balak Benedek 76
 Balassa Bálint 74
 Balaton 159
 Balatonfelvidék 142
 Balázs diák 74
 Bálint Sándor 164
 Balkán 76
 Balla Antal 163
 Ballagi-tó 76 102 151
 Ballai-tó l. Ballagi-tó
 Balog Benedek 31
 Balog-tó 13
 Balogh-birtok 10
 Bánát 55 80
 Baranya megye 139
 Barkóczy 33
 Barta László dr. 7 148
 Bártfa 113 115 119
 Bartholomacides I. L. 117 129
 Bartoniek Emma 128
 Bars megye 134 139
 Barzabási János IV. püspök 67 68 70
 Basaaga l. Basarága
 Basarága 74 81
 Bassahida 75
 Báthori Zsigmond 61
 Batida 51 74

Batornia I. Battonya
 Batta Pál 121
 Batthanyan I. Batthány
 Batthány család 138
 Batthány József érsek 142 148 150 161
 Battonya 74 80 81
 Bazel 81
 Bécs 78 80 81 115 117 126 127 128
 130 133 134 144 147 153 155 156
 Becse 40 45
 Bekenfalva I. Bökényfalva
 Békés 51
 Békés megye 9 11 12 51 55 80 134
 139 158 159
 Békéssámson 51 75 79 82
 Béli Máttyás, Mathias Belws 28 76 77 81
 85 88 89 95 97 104 113 115 116
 120—148 150—153 155 156 158—
 169 171
 Béla IV. 24 25 27 28 50 58 65
 Beacs 75
 Belgium 129
 Belváros 35
 Benczédi László 118
 Benczúr József 142
 Bendefy László 116 144 145—147 158 160
 Benedek I. püspök 65 66
 Beneta püspök 64
 Benita 81
 Bentsik József 143
 Berényi 21
 Berettyóújfalu 161
 Bergen 122
 Berger Miklós 81
 Berkeszi István 143 151
 Bernardó de Aldana I. Aldana tábornok
 Berusics Gáspár 70
 Besenyei Lénárd 74 75
 Besenyiek 73
 Besztercebánya 93 113 116 121 122 123
 126 145 151
 Beszteréd püspök 64
 Bethlen Farkas 62 80 156 157 161
 Bethlen János 59 80
 Bibicz képviselő 73
 Bihar megye 139 161
 Bitó János 164
 Bizarrus Petrus 132
 Bodin J. 127
 Bodor Antal 159
 Bodrog megye 9 10 47 118 154
 Bodrogköz 161
 Bohus György 136
 Bóka Imre 74
 Boldog Erzsébet templom 24
 Boldog Gallus I. Gellért püspök
 Boldog Gellért I. Gellért püspök
 Bonbardius M. 78 79 136 138 140 141
 144 146 154 155
 Bongersius J. 80
 Bonfini A. 58 64—66 68 81 130 132
 156 160
 Bónis György 128
 Bonzagnó János 81
 Borbély György 61
 Boroskutas 74
 Boros Frigyes 163
 Borovszky Samu 81
 Borsod megye 139
 Boskó 45 46
 Bossuet H. Gr. 127
 Bossnia 128 135 141
 Bothos Kelemen 24
 Botyár 75
 Böd püspök 64
 Bökény 51
 Bökényfalva 75 82
 Böld 52
 Bratislava I. Pozsony
 Breznó 113
 Breznyik János 117
 Brocquiére de la Bertandon 163
 Brodaries István 70 81
 Browne Eduárd 164
 Bruckner Győző 115
 Brünn 80
 Buchholtz György, ifj. 163
 Buda 24 27 29 31 36 49 62 64 125
 131 140
 Budafok 159
 Budai György 29
 Budapest 116—119 124 125 127 128
 133 137 144 153 159 163 164 165
 167 168
 Budines M. S. 132
 Bulgária 128 134
 Bulzó püspök 65
 Burius 114
 Burius Dániel 83 125 132
 Burius János 115 116 121—124
 Burius János ifj. 116 123 125
 Burius Lipót 116
 Butai 21
 Buzás 75
 Calovino József 142
 Canischa I. Kanizsa
 Caraffa 120
 Castaldo 30
 Cato 69
 Cegléd 152
 Cellarius 122 123 125 127
 Centibis bíboros 66
 Chiek 75
 Chika I. Csigá
 Chila püspök I. Rika püspök
 Coning M. 127
 Corvin János I. Hunyadi János
 Corvin Mátyás 25 39 67
 Csaholi Ferenc I. püspök 70 81
 Csáki János 59
 Csáki János özvegye 59 60
 Csáki Miklós püspök 68 69 80 158
 Csáky László 75
 Csanád város 59—61 63 64 80 156 157
 173

Csanád megye 9 10 34 49 51 53 55
 56 58 70 72 75 80 107 109 111
 112 118 139 143 147 154 156—159
 163 166 167 169 173
 Csanádi érsek 66
 Csanádi püspökség 81 156
 Csanád vára 61
 Csanádpalota 82
 Csantavér 54 79
 Csany 10 52
 Csató-Kamarás 74
 Csehország 25 27
 Csendes László 137 144
 Csepel sziget 159
 Cserepovics Miklós 80
 Cserni Jovan 77
 Cserzy Mihály 167
 Csesz-tó 10 13 45
 Cseszta puszta 45
 Cseszte major 13
 Csiba István 127
 Csiga 75 82
 Csóka 75
 Csókás 74
 Csomorkány 51 74 79 81
 Csongrád 9 11 13 21 23 44 49 50
 52 149
 Csongrád megye 9 11 17 18 21 53 76
 80 81 95 99—106 118 134 139 143
 147—154 156 158—160 162—167 173
 Csongrád vára 9 24 78
 Csorba Csaba 161
 Csorwa, Csorva 53 79 166
 Csörsz árok 158
 Csötörték László 29
 Csupor nemzetség 25
 Csurog 40
 Cromerus M. 66
 Czékegyháza I. Székegyháza
 Czibaki 21
 Czimmermann 118
 Cwittinger Dávid 126 129

 Dácia 17 56
 Dalmácia 24 25 128 134 141
 Damián 31
 Dániel Géza 156
 Danubius I. Duna
 Deák Mihály 24
 Debrecen 30
 Deccard Kristóf János 136
 Dékány Kálmán 133
 Dél-Magyarország 143
 Délvidék 138
 Deményszög 75 82
 Demeszeg I. Deményszög
 Demeter bíboros 66
 Demeter templom I. Szent Demeter templom
 Derekegyház 12 51
 Ders 75
 Dersffi István 30
 Desani 21
 Despot 75

Dessewffi Ferenc 119 120
 Deszk 147
 Dezső I. püspök 64
 Dezső II. püspök 65
 Dezső III. püspök 69 70
 Dietze 129
 Diósgyőr 26
 Dissert 64
 Dobóczy György püspök 71
 Dobronin 151
 Dóc, Dócz 10 53
 Dóci Miklós 30 74 74
 Dóci-tó 10 13 53 102 151
 Dóczi 21
 Dóczi-tó I. Dóci-tó
 Dóczy Mihály 75
 Dole žvák 125
 Dolny István püspök 72 80
 Dombegyháza 73
 Dónát 12 51
 Dongér 13 102 · 151
 Donsa I. Dózsa
 Dorozsma 10 13 147 155 165
 Dósa Görgy 58
 Dózsa 66 67 158
 Dózsa György 77 80
 Dózsa testvér 66
 Dömötör templom I. Szent Demeter templom
 Duboczi I. Dubowszky
 Dudits András 70
 Dugonics András 77
 Duna 25 45 64 128 142 146 151 162
 Duna—Maros vidék 80
 Dunántúl 134 135 138 141
 Duna—Tisza köze 25 26 39 40 76
 79 135 138 141 152 165
 Dráva 128
 Dráva—Duna köze 141
 Dráva—Száva köze 130 141
 Drávavidék 138
 Dvomitovich Mihály püspök 72

 Eger 58 160
 Egres 75
 Ellés 52
 Eperjes 113 119 121
 Erasmus 113
 Ercsi 36
 Erdély 49 59 60 78 80 130 134 138
 141 146 151 157
 Erdélyi Fejedelemség 129
 Erdődi György gróf 21 52 149
 Erzsébet királynő 66
 Esdemffi Ferenc 74
 Esztergom 128 129 139 160 162
 Eszterházi család 64
 Esztorus Albert 64
 Etsér 51
 Eugen herceg 45
 Európa 121 164
 Evlia Cselebi 163

 Fábán I. Fábiansebestyén

Fábian Sebastian I. Fábiansebestyén
 Fábiansebestyén 51 79
 Fabinyi Tibor 124
 Falckenstein Béla báró 154
 Fark 10
 Farkas János 74
 Fecskés 51
 Fehérvár 27
 Fejér megye 131 139 161
 Fekete 75
 Fekete János 29
 Felgyő, Fel-Győ 10 47 52 79
 Féllak 75
 Felső-Magyarország 115 119 145
 Felső-Szeged I. Felsőváros
 Felsőváros, Szeged 24 30 32 38 40 77
 78 152 154
 Felvidék 114 120 138
 Fényes György püspök 72
 Ferrarius S. 78
 Ferdinánd 77 80
 Ferdinánd I. 59 60 70 77 80
 Ferdinánd II. 28
 Ferdinánd III. 71
 Festetics 145
 Fleischhacker 118
 Forgách Simon 74 75
 Fő-Berek 74
 Földeák 74 80
 Földvár 40 47 149 150
 Förged 74 81
 Francke 124 126
 Frankfurt 80 81 128 129
 Fráter György 80 81 157
 Fritsch Erik András 147
 Frölich 114
 Frölich Dániel 115
 Frölich Mátyás 115
 Fucker András 145
 Fülek 31

Galícia 25 128
 Galony István 75
 Galony János 75
 Garam 17
 Gdanzk 115
 Gellért kápolna 64
 Gellért püspök 48 58 63 64 81
 Gergely püspök 65
 Ghelen Van. 139
 Gilányi József gróf 119
 Gizella királynő 62
 Gonsovicenus Mátyás 119
 Gorsa, Gorza 74
 Gömör megye 139
 Gönczi 33
 Görgey család 120
 Götz ezredes 77
 Grassalkovits Antal 21
 Gregoriancius Pál 128 133 136 140 141
 Grotius H. 127
 Grünwald Salamon 119
 Guth Dániel 119

Guthér püspök 64
 Gyékény-tó 13
 Gyékényes-tó 10
 Gyergyen 53
 Gyergyin 54
 Győ I. Algyő
 Győr megye 139
 György barát 59 60 70 73
 György püspök 68
 György vértanú 27
 Gyulai István 75
 Gyurkovits György 142 143 150 158 160

Haán Lajos 81 121 122 126 133 135
 136 138 142 156 161
 Habsburg 116 118 119 155
 Hajdú Péter 129
 Halas 152
 Halle 118 121—124 125—127 129
 Halics 134
 Hannover 81
 Haram megye 131
 Haraszti Sándor 164
 Harrucker, Harruckern L. B. 21 49 51 76
 79 149
 Havasalföld 128 134 141
 Havasföld I. Havasalföld
 Havas Boldogasszony 32 34 35 38
 Haviboldogasszony templom 77
 Häusler 32—34
 Héder bég 31
 Hedvig 66
 Heidenreich 119
 Heissler, Johann Donát 77
 Heister tábornok 115 122 123 145
 Hékéd 76 79
 Hellenbach 114 118
 Hellenbach János 114 115
 Hellenbach János Kristóf 114
 Hellenbach János Gottfried 115
 Heltai Gáspár 77
 Henczey János 119
 Herman András 136
 Herman Ottó 163 164
 Herovics Mátyás I. püspök 71
 Heves megye 22 139 160
 Hevesi 116 146
 Hevenesi Gábor 126 144
 Hikát I. Hékéd
 Hikét I. Hékéd
 Hlatky József 116—118
 Hobiár aga 30 38
 Hódmezővásárhely 12 48 165 166 168
 169
 Hód-tó 12 48 49 164
 Hockammer 147
 Hohen Pál 22
 Hollandia 122
 Holt vagy Hót-Tisza 12 24
 Hóman Bálint 127
 Homok 25
 Hont megye 161
 Horányi Elek 117 128 142

Horgas, Horgos 53
 Horváth Ferenc 30
 Horváth István 142 143 148
 Horváth Mihály utca 78
 Horvátország 24 835 128 130 134 138
 141 146
 Hóher Mátyás 11
 Hubiár aga I. Hóbiar aga
 Humbold egyetem 129
 Hunyadi János 25 77

Igás 82
 Iglód 113
 Illyés Bálint 136
 Imre herceg 26 34
 Inchoffer Menyhért 64 81 156
 Ipolykéri Kéry János IX. püspök 72
 Ispán István 73
 István püspök 66
 Istvánffi 10 15 23 28 29 30 39 41
 55 58 59 60 63 68 70 73 76 132
 155 157 158 160
 Ivánczy János IX. püspök 71
 Izabella 59 73 80

Jakab apostol 123
 Jakabházi 21
 János uralkodó 29
 János I. püspök 66
 János II. püspök 66
 János IV. püspök I. Barzabási János IV. püspök
 János püspök V. 69 70
 János püspök VII. 70 71
 János püspök IX. 71 72
 János püspök X. 71
 Janus Pannónius 67 81 136
 Jász-Kun város, vidék 146 147 159
 Jász Lukács 74
 Jazygföld 17
 Jéna 116 145 151
 Jeruzsálem 63
 Jever J. 85 133 139
 József I. 28 77 130 131
 József II. 142
 Jöcher 117
 Juhász Antal 163 165 173
 Juhász Kálmán 81
 Justh 124

Kajáta 120
 Kalacza I. Kalocsa
 Kalatsa I. Kalocsa
 Kálmán király 64
 Kalocsa 53 54 79 142
 Kalocza I. Kalocsa
 Kaltschmied A. 146
 Kamber bég 81
 Kamenc város 36
 Kánaán 20
 Kancza monostor 75
 Kaniad I. Kanizsa
 Kanizsa 53 54 79
 Kantavér 53

Kányád 79
 Károly király 39
 Károly, nápolyi 65 66
 Károly I. 25 66
 Károly III. 77 139
 Károly IV. 22 28 43
 Károly XII. 124
 Károlyiak 9 50 73 78
 Károlyi Gáspár 126
 Károlyi Sándor gróf 21 44 48—51 149
 Kárpát medence 131 135
 Kárpátok 141
 Ká a Bereg 74
 Kasziad 53
 Kassa 113 119
 Kastellánffi Krisztián 73 74
 Katona Mátyás 132
 Kátai 21
 Keczer 118 120
 Keczer András 119
 Keczer Menyhért 119
 Kecske-mét 13 76 136 152 158
 Kéktóras 74
 Kelebia 53 54 79
 Kelemen-fok, Kelemenfok 12 47 169
 Kelemen vitéz 12 169
 Kempis Tamás 125
 Kendi Péter 74
 Kerepecz Miklós 59
 Keres-tó 13
 Kereset 53
 Keresi 21
 Keresztényes, vagy Keresztény László 74 75
 Késmárk 113 115 119
 Kinizsi 28 29
 Kinizsi Pál 77
 Király-Monostor 75
 Királyság 12 51
 Kis-Ágota 73
 Kis-Fecskés 74
 Kis-Gyula 75
 Kiskanizsa 10 13 40 47 149 150
 Kis-Kámpó vitéz 30
 Kis-Kapu vára 36
 Kiskunság 9
 Kis-Magyarország 130 141
 Kis-Serény 75
 Kis-Szöllös 74
 Kis-Telek vagy Kistelek 52 158 165
 Kis-Tisza 10
 Kiszombor 147
 Kitkonich 161
 Klárafalva 147
 Klósz Jakab 115
 Kollár Ádám 142
 Koller József 72
 Kollonics Ádám gróf 153
 Kolozsvár 125
 Kolozsvári János VII. püspök I. János VII.
 püspök
 Komárom megye 139
 Komlós 74
 Komorkány I. Csomorkány

Kondora 11 12 48 50 146
 Konstantinápoly 31
 Kopácsy József 143
 Korabinszky Mór 147
 Korláth János 74
 Kórógy-szentgyörgy I. Szent György
 Kórügy 12 48 50 151
 Korpona 116
 Kosáry Domokos 116 121 124 125 127
 128 136 142
 Kovách Zoltán 7 81 129 136
 Kovácsháza 73 74 158
 Kováts (Kovács) János 147
 Köleséri Sámuel 161
 Köln 76 01 155
 Königsberg 116
 Körmöc 116
 Körmöcbánya 113 116 146
 Körös 9 11 12 49 77 151 163
 Körös-ér 76 79
 Körösszeg 63
 Körös-torkolat 44
 Körös-tó 10
 Körtvélyes 51
 Kővár 134 139
 Krakkó 115
 Krassó megye 131
 Kraszna 134
 Kraszna megye 139
 Krman Dániel püspök 124 126
 Kray 115 118
 Kray Jakab 115 122 145
 Kray Pál 115 145
 Kumánia 128
 Kun Lajos 161
 Kun László I. László IV.
 Kunország 25
 Kunszentmárton 51
 Kuntó 13
 Kupa 73
 Kupeczky János 161
 Kurca 10 11 48 49 51 79 151 164
 Kurca torkolat 50
 Kutas 75
 Kutasi 21
 Kutyás szőlő 36
 Külső-Szolnok megye 139
 Kutina 74

 Labsinszky Ferenc püspök 72
 Láda-tó 10 13
 Ladoméria 25
 Lajos I. 66
 Lajos II. 28
 Lakatos Károly 163
 Lakatos Pál 118 128 130
 Lamber 73
 Lány György 114 115
 Lányi Pál 130 136
 László érsek 70
 László püspök 67
 László IV. 63 81
 László V. 77

 Latornyasz 74
 Lázár deák 144
 Lazius, Wolfgang 132
 Leipzig 117
 Lele 10 53 74
 Lengyelország 66
 Leontinus apát 25
 Levente 63 80
 Likas 79
 Lipcse 66 125 126 129
 Lipót 28 34 72 117
 Lipót I. 56 80 115 129 130 131
 Lipót megye 94 116 139 146
 Lippa 30 59
 Liszti 21
 Lodoméria 128 134
 Longobárd Jakab 66
 Longobárdus 66
 Lóránd 75
 Lórándháza 82
 Losonc 121
 Losonczi 21
 Losonczi vezér 29
 Losoncziak 74
 Lőcse 113 115 119 125
 Lublin 115
 Lucius János 65 81 156
 Ludas 13 53 79
 Ludos 54
 Ludwig 122
 Lugosi Ferenc 61 62
 Lukács püspök 36
 Lukács I. püspök 66
 Lukács II. püspök 68
 Lukács Károly 142 159 160
 Lukafalvi Szarka Jakab 142
 Luther 113
 Lutius, I. Lucius János
 Lykas 53 54

 Macedóniai Péter 75
 Macsó megye 131
 Madarász Márton 119
 Madách család 121
 Magdeburg 122
 Mágocs 51 74
 Mágocsi 21
 Mágocsy Gáspár 74 75
 Magyarország 24—27 29 58 63 65 70
 76 113 118 122 126 128 131 133
 144 146 156 157 164 169
 Magyaros Fecskés I. Fecskés
 Mainud püspök 158
 Majmod 74
 Makó 55 73 80 81 157 166 173
 Makó László 74 75
 Markipodári Jácint püspök 72
 Maléter János 136
 Mama 52
 Máramaros megye 139
 Mária királynő 67
 Mária Terézia 137
 Markovits Mátyás 151

Maros 9 10 12 23 41 44 55 58 60
 64 68 72 83 77 78 80 82 147 151
 156 164
 Marosi székhely 81
 Marosvár, Moriseno Ledes 64 81
 Maros-vidék 56
 Marosvásárhely 133
 Marostorkolat 35 50 53
 Marsigli F. 47 79 144 155
 Mártély 51
 Martin Cromarus 66 81
 Marting J. 132
 Martonos 10 13 40 47 53 149 150
 Mátyás II. 71
 Mátyás, Hunyadi, király 24 26 28 38 67
 77
 Mathus István püspök 71
 Matolay János 136
 Mattheides S. 129
 Matty-ér 151
 Matty-tó 10 13 53 76 102
 Meggyes 82
 Meggyes-Igás 75
 Mehemet 29 60
 Mehmet 79
 Melanchton 113
 Melegh Boldizsár püspök 70 80
 Mélykútazaros 75
 Meotis mocsár 131
 Merczi vezér 32 33 77
 Mészáros István 119
 Mezopotámia 20
 Mező-Hegyes 75
 Mezőkopáncs 74
 Miklós püspök 66 70
 Mikoviny Sámuel 93 116 145—160
 Miksa I. 128 140
 Miksa II. 28
 Miller Jakab 142
 Mindszent 10 13 50 51 151
 Miskei 21
 Mízsér János 24
 Mochnya falu 120
 Mohamed 32
 Mohol 47
 Moller Károly 136
 Moldva 128 134 141
 Molnár Aladár 119 121
 Monath P. C. 88
 Monyorós-Fecskés 74
 Móriczi 21
 Moriseno Ledes I. Marosvár
 Morotfa 75
 Morvaország 115
 Moson megye 139
 Munacz 75
 Mutaki 21
 Müller Ignác 147
 Müller Johann Christoph 144
 München 156
 Nádasi 81 158
 Nádasi László gróf 72 154
 Nádasy püspök 156
 Náderliak I. Nádorlak
 Nádorlak 53 79
 Nagy-Bánya 119
 Nagyiván, Nadivan, Nadyvin 53 54 79
 Nagy-Gyula 75
 Nagy Károly 131
 Nagykunság 9
 Nagy és Kis Hont megye 139
 Nagylak, Nadlak 73 74 81
 Nagy Lipót I. Lipót I.
 Nagy Péter 80
 Nagy-Rados 74
 Nagy-Serény 74
 Nagy-Székes 74
 Nagy-Szent Péter 75
 Nagyszombat 81 127
 Nápoly 66
 Németország 19 114 116 122—125 130
 132 152
 Niczki 21
 Nógrád megye 116 134 139 161
 Novi-Sad, Noviszád 79
 Nürnberg 125 136 155
 Nyári Ferenc 120
 Nyíri Antal 164
 Nyitra megye 139
 Ocharovich Demeter 74 75
 Ocsova 115 121
 Oláh Miklós 128 133 140 141 160
 Opperdorfer 30
 Oppida 140
 Ópusztaszer 76
 Orczi István 21
 Orczy Lőrinc 74
 Ordódy Zsigmond püspök 72
 Orseoló I. Péter király I. Péter I.
 Ostorak 53
 Osztrova 40 47 149 150
 Otemes I. Öttömös
 Örbács megye 131
 Ördögház 75
 Öttömös 53 79
 Pabár 74
 Pacsa 13
 Paksi Balázs 70
 Pál II. püspök 66 67
 Palánk 35 77 78 152 155
 Pálegyháza 74
 Pálffy Ferdinánd 72
 Pálffy Tamás II. püspök 72
 Pálffy Miklós 129 136 145
 Pannónia 17
 Pápa 121
 Parschitius Kristóf 63 76 80 83 84 87
 114 115 117 118 122 128—135 136
 138 140 141 144 146 155 156 158
 Parschitius Dániel 116
 Parschitius Illés 116
 Parschitius Miklós 116
 Parschitius Tamás 116

Partium 138
 Paul Straub 139
 Paulini Péter püspök 70
 Pázmány 38
 Pécs 81 136
 Percz Alfonz 30
 Perez Alfonso 77
 Perényi Ferenc 70
 Peresits Gáspár 59
 Parusics Gáspár 80 81
 Pest 29 58 117 129 142 151 153 161
 Pest megye 9 21 50 51 52 134 139
 Pest-Pilis-Solt megye 91 92 146 161
 Péter I. király 62 63 80
 Pétervárad 45
 Peter Eugen Merci I. Merci vezér
 Paethő Tibor 164
 Petróczy Imre 120
 Petróczy István 120
 Petróczy Miklós 120
 Petrovics 59
 Petrovics Péter 80
 Petroszela 40 47 149 150
 Petske 55
 Physicius Jakab I. Longobárd Jakab
 Pilarik 114 122
 Pilarik András 114 115
 Pilarik Ézsias 114 115
 Pilarik Gábor 115
 Pilarik István 114 115 123
 Pilarik János 121 123
 Pilis és Solt megye 139
 Pintér Emilné 153
 Piski János X püspök I. János püspök X
 Pitvaros 74
 Plinius 131
 Podhrodszky György 22
 Podmaniczky 124
 Podmaniczky János 21 77
 Podmaniczky László 77
 Polyam Sz. 65
 Pomponius Mela 131
 Pongrácz Ferenc 120
 Pordány János 24
 Porgány-fok 12 163
 Porgány patak 47
 Pozsega 130
 Pozsony 81 115 116 117 121 123—126
 128 129 134 138 142 143 145 146
 151 160 161
 Pozsony megye 131 139 145
 Prága 147
 Primvis T. 88
 Pribék 29
 Prokopp Gyula 160
 Prónay 124
 Pulszky 124
 Pusztaszer 10 52
 Pusztaször I. Pusztaszer
 Pusztaszeri tó 13 76 102 151
 Püspöki Nagy Péter 161
 Rádai, Ráday 124 130
 Radosay 75
 Rákóczi szabadságharc 34 124 138 145
 153
 Rákóczi Ferenc II. 115 120 122 125
 Ráma 25
 Ranzano P. 130 131
 Racho 65
 Rasomecz 75
 Ratagus Petrus 132
 Rátkay, Rátkay György 130
 Redegh Mihály 74
 Regiac 140
 Regino apát 131
 Reizner János 28 76 77 152 154 162
 Reszke I. Röszke
 Réti-Kopáncs I. Rétkopáncs
 Rétkopáncs 53 74
 Révay Mihály báró 21 77 153
 Révay Péter 128 130 132 133 161
 Rév-Kanizsa 75
 Rezik J. 129
 Ribinyi János 117 129
 Rika püspök 158
 Róbert király 66
 Rogerius 58 65 80 156
 Románia 161
 Róma 81
 Rosenauer Károly 116
 Rostock, egyetem 117
 Rózsahegy 94 113 116 117 145
 Rozsnyó 113
 Royal Society 164
 Royer János Pál 125
 Röszke 10 53 79
 Rudnay Sándor 143
 Ruzicka V. 129
 Saale 129
 Sabellicus M. A. C. 66 81
 Sachen 129
 Sacredonus 63
 Sadany I. Zsadány
 Saffaristi 21
 Salzer M. 34 77
 Salánk 75
 Sámbockréti Miklós 22 77
 Samsin I. Sámson, Békéssámson
 Sámson I. Békéssámson
 Sári 21
 Sáros megye 115 119 139 145
 Sárossy 120
 Sartorius János 120
 Sasvári 21
 Sathi 74
 Sathi püspök 158
 Savoyai Jenő 34 45 77
 Saxo I. Salzer M.
 Schéner György 163
 Schmutzer András 161
 Schmutzer János 161
 Schröder K. 117
 Schwandtner 80 81 126 128
 Sculteti 114

Sebusiz 53
 Sebutiz 54
 Selmec 115 117 151
 Selmecebánya 113 117 145
 Sempte 26
 Semsey 120
 Serényi Miklós 74
 Serényi Pál 74 75
 Serkéd 53
 Sobotiza I. Szabadka
 Sommer J. 132
 Somlyai Pál 29
 Soós Imre 160
 Sopron megye 131 139
 Sövényháza 53
 Staudacker 53 79
 Stauromachus 69
 Stegena Lajos 114
 Steiner Mátyás 119
 Stöszel Frigyes 21
 Stöszel Kristóf 77
 Straub P. 139
 Sturm J. 113
 Subotica I. Szabadka
 Sümeg megye 139
 Svédország 120

 Szabadka 13 40 53 54 79
 Szabó Béla 153
 Szabolcs megye 139
 Szalai 21
 Szalatnay Rezső 161
 Szalai Emőke P. 161
 Szalkai László 81
 Szanad 75
 Szantavir I. Csantavér
 Szántó 10 13
 Szántód 76
 Szapolyai János 77 80
 Szarvas 151
 Szatmár megye 139
 Szatercsi Mehmet I. Szaturcsi Mehemed
 Szaturcsi, Szaturdzsi Mehemed 61 80
 Száva 128
 Szeben 80 119
 Széchenyi tér 77 78 155
 Szécsény 31
 Szeged 9 10 19 21—36 39 40 43—45
 48 50 52 53 59 62 76 78 79 103
 146 149 150—156 158 162—166 168
 169 173
 Szeged-Alsóváros I. Alsóváros
 Szegedi Pál III. püspök 71
 Szegvár 11 48—51 78 79 149—151
 Székegyháza 74 81
 Székely Balázs 74
 Székely Györg., 29 58 68 69
 Székely Márton 74
 Székesfehérvár 80
 Szekszárd 161
 Szemlak 74 81
 Szemlek I. Szemlak
 Szenci Molnár Albert 130 132

 Szenic 115
 Szentá I. Zenta
 Szent Ambrus 33
 Szent András apostol 41
 Szentandrás 115
 Szent Demeter templom 24 26 36 39 40
 77 78 154
 Szent Demeter vértanú 36 37
 Szent Domokos 41
 Szentendre 153
 Szent Erzsébet templom 77
 Szentes 10 11 49 51 76 149 151 163
 173
 Szent Fülöp és Jákob 26
 Szent Gellért 64 80 156 157
 Szent Gergely templom 64
 Szent György 47 48 168 8
 Szent-György 51
 Szent István 58 62 63 131 134 140
 Szent-Iványi 124
 Szent-Iványi Béla 123
 Szent-Iványi, Szentiványi Márton 64 68 69
 71 81 156 161
 Szentiványi L. B. főispán 21
 Szent József 48
 Szentkirály 74
 Szent László király 64
 Szent László 51
 Szentlőrinczi 21
 Szent Péter, Szentpéter 10 52 53 76
 Szentpéter major 13
 Szentpéterfalva 47
 Szentpéter puszta 76
 Szent Péter templom 24 77
 Szentpétery, Jakab 115
 Szent Márk 63
 Szent Mihály 41 168
 Szent Miklós templom 40 74 78
 Szent-Tamás 75
 Szepes megye 116 145
 Szepesi Polyan 65
 Szerbia 25 128 134
 Szerenci Pál 74
 Szerém 130
 Szestova 53 54
 Szetse 73
 Szipirnyik 131
 Szicília 66
 Szilágyi Miklós 164
 Szinnyei József 114 115 116 117 128 151
 Szintha 45 53 149. I. még Zenta
 Szirmai, Szirmay 66 118 120
 Szkítia 131
 Szlavónia 128 130 134 141 146
 Szmidá Lajos 125 126
 Szolimán 30 35 61 80
 Szolnok megye 9 11
 Szőnyel 74
 Szőreg 147
 Szörényi megye 131
 Szörényi 74
 Szóts Rudolf 136

Szulimán I. Szolimán

Takács Lajos 166
 Takaréktár utca 78
 Tálasi István 169
 Tamás I. püspök 66
 Tápé 10 12 24 25 28 50 79 163 164
 Tapey I. Tápé
 Tápy I. Tápé
 Tarankits 53
 Tárkány Szűcs Ernő 165
 Tárkányi István 119 120
 Tarnai Andor 135 151
 Tarnócz II. Mátyás püspök 71 72
 Tarnokova 73
 Tatabánya 160
 Taurinus István 68 80 156 158
 Tavankút 54 79
 Telegdi 21 73
 Telegdi István 74 75
 Telekesy István püspök 72
 Temes 29 30
 Temes megye 9 10 60 80 139
 Temesvár 34 61 72 76 77 125 143 151
 154
 Temesvári 22
 Tempes I. Tömpös
 Terényi 75
 Térvár 75
 Tés 11 51 79
 Thape I. Tápé
 Themerkeny I. Tömörkény
 Thés I. Tés
 Thomasius 122 124
 Thököly 114—116 120
 Thököly Imre ifj. 120
 Thuróczi János 58 63 64 66 80 132
 156 160
 Tibiscus I. Tisza
 Tihany 142
 Tihanyiné Szálka Irma 160
 Timon Sámuel 127
 Tisza 9—17 23—25 30 31 34—36 38
 41 43 44—47 49—51 53 56 76—79
 128 146 151 155 162—165 167 169
 Tiszaföldvár 79
 Tiszántúl 135 138 141 152
 Tisza-rév 52
 Toldi Mátyás 74
 Toldi Wolfgang 74
 Tolna megye 139 161
 Tomisköz I. Tövisköz
 Tomka Szászky János 133
 Tompa 53 54 74 79
 Torged I. Förged
 Torna megye 139
 Tornos 53 54
 Torna 75 82
 Tornyos 29 79 80
 Torony I. Torna
 Tóthkutas, Tótkutas 51 74
 Tóth Mihály 30 31
 Tót-Palota 75

Tököli 33

Tömörkény 10 48 52 79 149
 Tömörkény Pusztá 79
 Tömörkény István 167
 Tempös I. Tömpös
 Tömpös 10 53 74 81
 Tövisköz 75 82
 Trencsén megye 139
 Trencsény 113 115
 Trident 71
 Tsomorkány I. Csomorkány
 Tubero Dalmata 70 81 158
 Túrócz megye 146
 Ugocsa 139
 Ugodi Ferenc II. 60 70 80 81
 Újfalú 51
 Újszeged 76
 Újváros 74
 Ulászló II. 27 28 67—69
 Ung megye 139
 Ungvár megye 139
 Urbes 140
 Vác 92
 Vajda Mihály 75
 Vak Botyán 138
 Vallis 33
 Valpó 130
 Vandalek 53 54
 Vandrák András 121
 Van Ghelen 139
 Várad 58
 Varjas 75
 Varjas-Földvár 74
 Varjasy Boldizsár 74
 Várkonyi Ágnes 7
 Varkuch, Varkucs Tamás 59 80
 Varsó 115
 Vár-tó, Vártó 24 25 28
 Vásárhely 12 48 51 73 151 152 154
 158 173
 Vásári János 74
 Vas megye 139 160
 Vazul herceg 80
 Vedres István 163
 Velence 63
 Vencel király 65
 Vencel püspök 66
 Verancsics Faustus püspök 71
 Vermitz 53 54
 Vermicz I. Vermitz
 Verőce 130
 Veseni 21
 Vesénye 74
 Vesessi 21
 Veszprém 121 142
 Veszprém megye 139
 Veterani F. 33 77
 Vlanovits Tamás 22
 Vidratorok 13

Vitéz János 81
 Vitéz János III. 67
 Vitsmandi 21
 Vizes-Jan 75
 Vörös-Egyház, Verese gyház 12 51
 Vörös-Kutas 51
 Vrella 53

 Wallis, Georg 77
 Weber 118
 Wellmann Imre 122 138
 Wesselényi 116
 Wien 78 156
 Windisch Károly 142
 Wittenberg 114 115 117 118 122 123
 132 138
 Wittenyédi István 120
 Wittnyédi Pál 120

 Zai 21
 Zákány 53 79 166
 Zákány István 29
 Zakoly IV János püspök 67
 Zakoly Péter 68
 Zala 130

Zala megye 139
 Zalatnoki II György püspök 71
 Zambor, I. Zombor
 Zápolya 59
 Zápolya János 70
 Zaránd megye 55 80 139 154
 Zaza falva 75
 Zay Ferenc 75
 Zemplén megye 119 139
 Zenta 9 10 13 33 40 45—47 54 79
 151 152. I. még Szintha
 Zolnay László 160
 Zólyom megye 66 93 121 131 139 146
 151
 Zombor 40 75 82
 Zombori István 7 28 113 118 128 173
 Zongor Zsigmond püspök 71
 Zoványi Jenő 116 117
 Zöldfoki szigetek 116
 Zsadány 75 82
 Zsámboki János 70 81
 Zsámboky 132
 Zsigmond király 26 28 66 67
 Zsilinszky Mihály 153
 Zsolna 113 116

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
<i>Csongrád megye leírása</i>	9
<i>Általános rész</i>	9
Természetrajzi szakasz	9
Politikai szakasz	17
<i>Különleges rész</i>	23
Szeged	23
A megye várai, közönségesen sáncai	44
A megye városai	48
Vásárhely	48
Szentés	49
A megye falvai és birtokai	50
<i>Csanád megye leírása</i>	55
<i>Általános rész</i>	55
Természetrajzi szakasz	55
Politikai szakasz	56
<i>Különleges rész</i>	58
Csanád megye várai és városai	58
Csanád	58
Makó	72
Csanád megye falvai	73
Jegyzetek	76
Illusztrációk	83
ZOMBORI ISTVÁN: <i>Bél Mátyás és a Notitia Hungariae.</i>	113
A felvidéki evangélikus értelmiség.	113
Bél élete és munkássága	120
A Notitia keletkezési körülményei és szerkezete.	127
Bél kéziratának sorsa, mai őrzési helyük.	142
A Béi műveihez készült térképek.	144
Csongrád és Csanád megye leírásának keletkezése, tartalma és a róluik készült másolatok.	147
A kiadással kapcsolatos problémák.	159
JUHÁSZ ANTAL: <i>A korabeli népelet Bél Mátyás művében</i>	163
Resumée	171
Névmutatú	173
Tartalomjegyzék	185

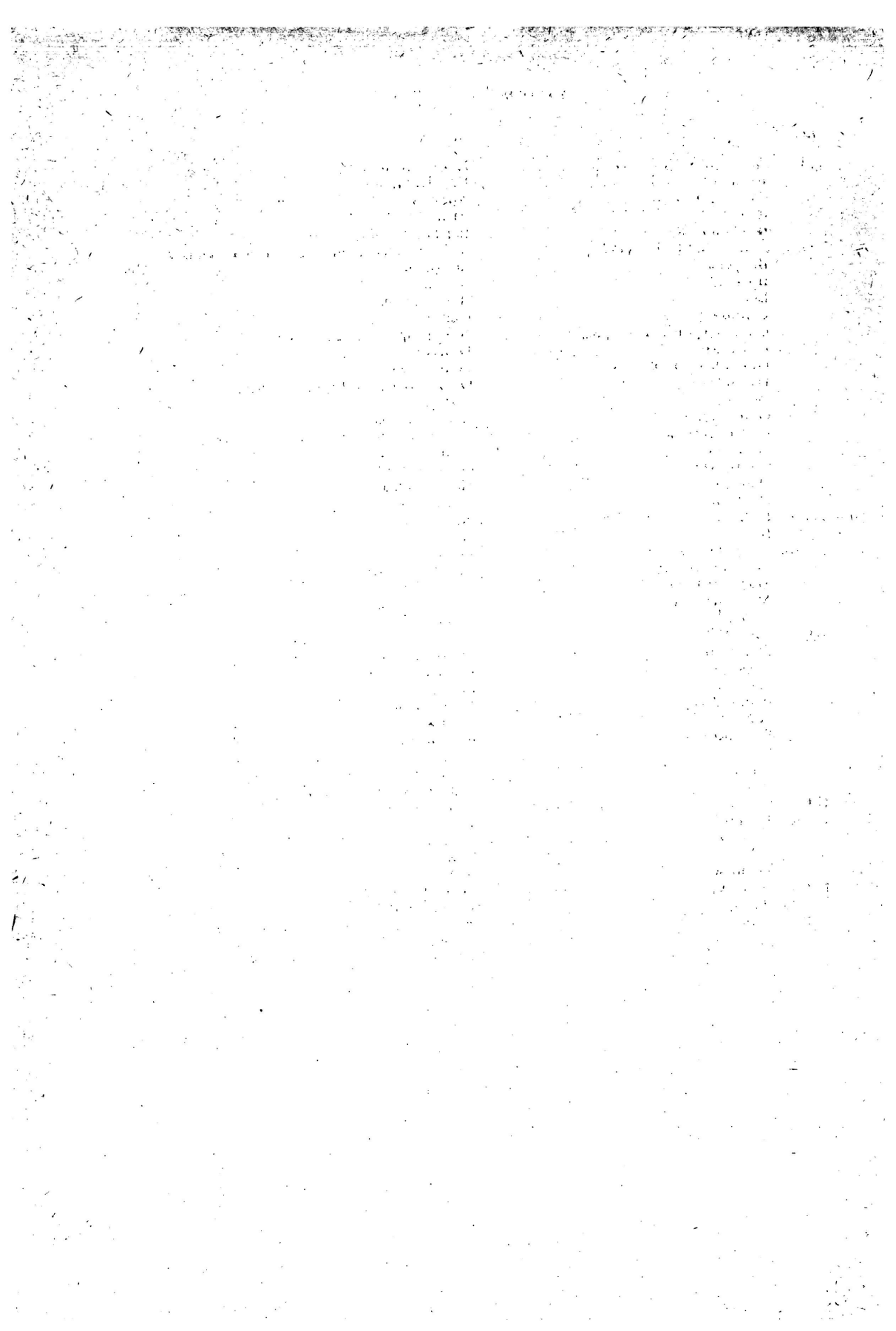
Corrigenda az indexhez

Hibásan

173. o. Ábrahám Kaltschniedt
Alexandri Károlyi
Andrássi Comitiss
Arnulf
Bartholomaeides
174. o. Boldog Gallus 1. Gellért püspök
Bongersius
Bossnia
Burius
Centibis
Chila püspök 1. Rika püspök
175. o. Doležvák
Duboczi 1. Dubowszky
Dvomitovich
Esztorus
176. o. Gonsovicenus
Gellért püspök
Gyergyen
Gyurkovits
Hellenbach
Hockammer
177. o. Kerepecz
Kinizsi
178. o. Longobardus
179. o. Martin Cromarus
Mathus István
Morisene Ledes
Oppida
180. o. Péter I. király
Petrovich
Physicus
Parusich
Podhrodszky
Polyan
Rasomecza
Regiac
Saffaristi
Sathi
181. o. Székely György
182. o. Tornos
Tarnocz
Urbes
Vlanovits
183. o. Wittnyédi
Wittnyédi
Zápolya
Zalatnoki
Zsámboky 132

Helyesen

- Kaltschmied A.
Károlyi Sándor
Andrássi
Arnulf
Bartholomaeides
A két személy nem azonos. Boldog Gallus 48
Bongarsius
Bosznia
Burius Dániel
Gentilis
Nem püspök, hanem falu
Doležal
Dubowszky 71
Dvornikovich ill. Dwornikovich
Esztoras
Gosnovicenus
a 48. o. említés törlendő
Gyergen
Gyurikovits
Hellenbach János
Hofkammer
Kerepeczi
Kinizsi Pál
Longobárd Jakab
Martin Cromerus
Mathis István
Morisena Sedes
törlendő
Péter király
Petrovich Péter
Physicus
Perusich
Podhrodszky
Polyan
Rasomcza
törlendő
Saffaritsi
nem püspök, hanem falu
Székely György
Tornyos
Tarnóczy
törlendő
Vranovits
Wittnyédi István
Wittnyédi Pál
Zápoly János, lásd még Szapolyai János 181. o.
Zalontoki
Zsámboky 131, lásd még Zsámboky János

HU ISSN 0563 0525

**Kiadja a Móra Ferenc Múzeum
Felelős kiadó: dr. Trogmayer Ottó**

**83-2317 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Dobó József igazgató**

**Készült monószedéssel, íves magasnyomással 16,5 A/5 ív terjedelemben
Példányszám: 800
Készült az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint**

MAPPA
 PARTIS REGNI
 HUNGARIAE
 qua IAZYGES CVMA
 NI MAIORES et MINO
 RES CONTINENTVR.
 Ad mandatum S. C. R. M.
 Excelsae Commissionis
 Aul. uni Pr. E. C. C. Gund. et Altham.
 Iuxta accurate peractas
 Dimensiones Geometricas
 et Observaciones Astrono
 micas fideliter delineata
 a Sam. Mikoviny A. Mand.

Scala 6000. Parisiensium

Részlet Mikoviny Sámuel Jászság, Nagy- és Kiskunság térképéről. Az eredeti példány őrzési helye: Hadtörténelmi Térképtár Bp. B.IX. a. 624.

MAPPA COMITATUS CSANADIENSIS

Methodo Astronomico-Geometrica
concinmata.

Characterum Explicatio

- Fortalitium
- Oppida
- Pagi
- Prædia
- Ecclesia desolata
- Postarum Stationes
- Urbs Episcopalis
- Desolata Ecclesia
- Fons

Scala Milliarium.

